দূৰ আৰু মুক্ত শিক্ষা প্ৰতিষ্ঠান
Institute of Distance and Open Learning

AS-01-1.3

গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
Gauhati University

অসমীয়াৰ স্নাতকোত্তৰ পাঠ্যক্ৰম (০১)
M. A. in Assamese (01)

পাঠ্যবিষয় ঃ ১.৩ (Course ঃ 1.3)

প্ৰাচ্য সাহিত্য সমালোচনা
(Eastern Literary Criticism)

বিষয়সূচী

প্ৰথম খণ্ড ঃ সাহিত্যৰ ধাৰণা
দ্বিতীয় খণ্ড ঃ ভাৰতীয় কাব্যতত্ত্ব

Course Advisor
Prof. Kandarpa Das
Dr. Apurba Kr. Deka

Contributors

Block 1 :

Unit-1
Dr. Jagadish Sarma — Deptartment of Sanskrit, Gauhati University

Unit-2
Dr. Indira Saikia Bora — Deptartment of Sanskrit, Pragjyotish College, Guwahati

Content Editing

Dr. Apurba Kr. Deka — Asst. Professor in Assamese, IDOL, Gauhati University

---

Block 2 :

Unit- 1 & 4

Dr. Sudeshna Bhattacharya — Department of Sanskrit, Gauhati University

Unit-2
Dr. Indira Saikia Borah — Department of Sanskrit, Pragjyotish College

Unit-3
Dr. Malinee Goswami — Department of Assamese, Gauhati University

Content Editing
Dr. Malinee Goswami — Department of Assamese, Gauhati University

Re-Editing
Dr. Jagadish Sarma — Department of Sanskrit, Gauhati University

---

Cover Page Design

Naba Kr. Choudhury — Dept. of Anthropology, Gauhati University

© Institute of Distance and Open Learning, Gauhati University.
All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means, without permission in writing from the Institute of Distance and Open Learning, Gauhati University.
Further information about the Institute of Distance and Open Learning, Gauhati University courses may be obtained from the office of Institute of Distance and Open Learning, Gauhati University, Guwahati-14.
Published on behalf of the Institute of Distance and Open Learning, Gauhati University by Prof. Amit Choudhury, Director and Printed under the aegis of G.U. Press as per procedure laid down for the purpose. Copies Printed 5,000

ISBN 978-93-84018-40-5

Re print:September 2018

অসমীয়াৰ স্নাতকোত্তৰ পাঠ্যক্ৰম

অসমীয়া বিষয়ৰ স্নাতকোত্তৰ পাঠ্যক্ৰম (Programme) চাৰিটা ষাণ্মাসিকত সম্পন্ন হ'ব। প্ৰত্যেকটো ষাণ্মাসিকত পাঁচোটাকৈ পাঠ্যবিষয় (Course) থাকিব। প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় ষাণ্মাসিকৰ আটাইকেইটা পাঠ্যবিষয় আৰু তৃতীয় ষাণ্মাসিকৰ প্ৰথম চাৰিটা পাঠ্যবিষয় উমৈহতীয়া। সকলো বিদ্যাৰ্থীয়ে এই পাঠ্যবিষয়সমূহ অধ্যয়ন কৰিব লাগিব। তৃতীয় ষাণ্মাসিকৰ পঞ্চম পাঠ্যবিষয় (৩.৫) টো আৰু চতুৰ্থ ষাণ্মাসিকৰ আটাইকেইটা পাঠ্যবিষয় দুটা শাখাত বিভক্ত হ'ব —(ক) সাহিত্য শাখা আৰু (খ) ভাষা শাখা । বিদ্যাৰ্থীসকলে যিকোনো এটা শাখাৰ পাঠ্যবিষয়হে অধ্যয়ন কৰিব লাগিব।

সমগ্ৰ পাঠ্যক্ৰমৰ সৰ্বমুঠ নম্বৰ : ১৬০০। প্ৰতিটো পাঠ্যবিষয়ৰ বাবে মুঠ নম্বৰ থাকিব : ৮০। পাঠ্যবিষয়সমূহৰ মূল্যায়ন দুই ধৰণে হ'ব - আভ্যন্তৰীণ আৰু মূল পৰীক্ষা। দুয়োটা শিতানত নম্বৰ থাকিব এনেধৰণে —

আভ্যন্তৰীণ	:	১৬ (মুঠ নম্বৰৰ ২০ শতাংশ)
মূল পৰীক্ষা	:	৬৪ (মুঠ নম্বৰৰ ৮০ শতাংশ)।

মূল পৰীক্ষাত বৰ্ণনাধৰ্মী আৰু চমু প্ৰশ্ন অথবা চমু টোকা — এই দুই ধৰণৰ প্ৰশ্ন থাকিব। দুয়ো প্ৰকাৰৰ প্ৰশ্নৰ বাবে নম্বৰৰ গঠন তলত দিয়া ধৰণৰ :

বৰ্ণনাধৰ্মী প্ৰশ্ন	:	৪৮
চমু প্ৰশ্ন/চমু টোকা প্ৰশ্ন	:	১৬

এই পাঠ্যক্ৰমৰ মূল্যায়ন **Credit and Grading** পদ্ধতিৰে সম্পন্ন হ'ব। প্ৰতিটো পাঠ্যবিষয়ৰ **Credit Point** হ'ল ৮।

ষাণ্মাসিক অনুসৰি এই পাঠ্যক্ৰম তলত দিয়া ধৰণৰ —

প্ৰথম ষাণ্মাসিক

পাঠ্যবিষয় ১.১ অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী (আদি আৰু মধ্যযুগ)
পাঠ্যবিষয় ১.২ অসমীয়া কবিতা
পাঠ্যবিষয় ১.৩ প্ৰাচ্য সাহিত্য সমালোচনা
পাঠ্যবিষয় ১.৪ অসমৰ সংস্কৃতি
পাঠ্যবিষয় ১.৫ ভাষাবিজ্ঞানৰ সাধাৰণ পৰিচয়

দ্বিতীয় ষাণ্মাসিক

পাঠ্যবিষয় ২.১ অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী (আধুনিক যুগ)
পাঠ্যবিষয় ২.২ অসমীয়া নাটক
পাঠ্যবিষয় ২.৩ পাশ্চাত্য সাহিত্য সমালোচনা
পাঠ্যবিষয় ২.৪ সাহিত্যৰ তত্ত্ব আৰু ধাৰা
পাঠ্যবিষয় ২.৫ সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী

তৃতীয় ষাণ্মাসিক

পাঠ্যবিষয় ৩.১ অসমীয়া গদ্য
পাঠ্যবিষয় ৩.২ অসমীয়া উপন্যাস
পাঠ্যবিষয় ৩.৩ অসমীয়া চুটিগল্প
পাঠ্যবিষয় ৩.৪ লিপি আৰু পাঠ-সমীক্ষা

পাঠ্যবিষয় ৩.৫ (ক) তুলনাত্মক সাহিত্য আৰু অনুবাদ প্ৰসঙ্গ
৩.৫ (খ) ভাষাবিজ্ঞান আৰু ইয়াৰ অধ্যয়ন ক্ষেত্ৰ

চতুৰ্থ ষাণ্মাসিক

পাঠ্যবিষয় ৪.১ (ক) ভক্তি সাহিত্য
৪.১ (খ) মধ্যভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ পাঠ
পাঠ্যবিষয় ৪.২ (ক) সংস্কৃত সাহিত্য
৪.২ (খ) ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ তুলনামূলক ব্যাকৰণ
পাঠ্যবিষয় ৪.৩ (ক) পাশ্চাত্য সাহিত্য
৪.৩ (খ) অসমীয়া ভাষাৰ ঐতিহাসিক বিকাশ আৰু ইয়াৰ সাম্প্ৰতিক গাঁথনি
পাঠ্যবিষয় ৪.৪ (ক) ভাৰতীয় সাহিত্য অধ্যয়ন
৪.৪ (খ) সমাজ-ভাষাবিজ্ঞান, উপভাষা-বিজ্ঞান আৰু অসমীয়া ভাষাৰ উপভাষা
পাঠ্যবিষয় ৪.৫ (ক) বিশেষ লিখকৰ নিৰ্বাচিত ৰচনা
৪.৫ (খ) অসমৰ তিব্বত-বৰ্মীয় ভাষা আৰু ভাষাতত্ত্ব

পাঠ্যবিষয় ঃ ১.৩
প্ৰাচ্য সাহিত্য সমালোচনা

প্ৰথম খণ্ড ঃ সাহিত্যৰ ধাৰণা

সাহিত্যৰ স্বৰূপ আৰু গুণ-দোষ

শব্দশক্তি

দ্বিতীয় খণ্ড ঃ ভাৰতীয় কাব্যতত্ত্ব

ধ্বনিবাদ

ৰসবাদ

বক্ৰোক্তিবাদ

ৰীতিবাদ আৰু ঔচিত্যবাদ

বিষয়সূচী

		পৃষ্ঠা
	পাঠ্য বিষয়ৰ পৰিচয়	৭
প্ৰথম খণ্ড ঃ	সাহিত্যৰ ধাৰণা	
	খণ্ডৰ পৰিচয়	৮
	সাহিত্যৰ স্বৰূপ আৰু গুণ-দোষ	৯
	শব্দশক্তি	২৬
দ্বিতীয় খণ্ড ঃ	ভাৰতীয় কাব্যতত্ত্ব	
	খণ্ডৰ পৰিচয়	৩৬
	ধ্বনিবাদ	৩৭
	ৰসবাদ	৪৬
	বক্ৰোক্তিবাদ	৬৫
	ৰীতিবাদ আৰু ঔচিত্যবাদ	৭৮

পাঠ্য বিষয়ৰ পৰিচয়

প্ৰাচ্য সাহিত্য সমালোচনা

এই পাঠ্যবিষয়টিত প্ৰাচ্য সাহিত্য সমালোচনা সম্পৰ্কীয় বিভিন্ন দিশসমূহ সামৰি লোৱা হৈছে। সাহিত্য সমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰত সাধাৰণতে দুটা ধাৰা পৰিলক্ষিত হয়; এটা প্ৰাচ্যৰ আৰু আনটো পাশ্চাত্যৰ। প্ৰাচ্যৰ সাহিত্য সমালোচনাৰ ধাৰণাটোক ভাৰতীয় কাব্যতত্ত্ব আখ্যা দিয়া হৈছে।

কাব্যতত্ত্বৰ আলোচনা সাহিত্যৰ এটা প্ৰাচীন বিষয়। ভৰতমুনিৰ পৰা পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথলৈ প্ৰাচীন ভাৰতীয় আলংকাৰিকসকলে কাব্যৰ সামগ্ৰিক বিচাৰ-বিশ্লেষণ কৰাৰ প্ৰয়াস কৰিছে। তেওঁলোকে বিভিন্ন সময়ত সাহিত্যৰ সংজ্ঞা, ধাৰণা, দোষ-গুণ, প্ৰয়োজনীয়তা আদি নিৰ্দিষ্ট কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰি আহিছে। সাহিত্যৰ পৰা কাৰ্যৰ মূল আত্মা বা সাৰ বিচাৰ এই দিশত এটা উল্লেখযোগ্য চিন্তা-চৰ্চা। ধ্বনিবাদ, ৰসবাদ, ৰীতিবাদ, বক্ৰোক্তিবাদ, ঔচিত্যবাদ আদি বিভিন্ন সিদ্ধান্ত এই চিন্তা-চৰ্চাৰে ফলশ্ৰুতি। বিভিন্ন আলংকাৰিকে ধ্বনি, ৰস, ৰীতি, বক্ৰোক্তি আদিক কাব্য বা সাহিত্যৰ সাৰবস্তুৰূপে প্ৰতিপন্ন কৰিবৰ বাবে প্ৰয়াস কৰিছে। এই কাকতখনত ভাৰতীয় কাব্যতত্ত্বৰ এই সকলোবোৰ দিশ সামৰি লোৱা হৈছে। এই পাঠ্যবিষয়টিৰ বিষয়বস্তুক দুটা খণ্ডত খণ্ডিত কৰি লোৱা হৈছে।

প্ৰথম খণ্ড ঃ সাহিত্যৰ ধাৰণা

দ্বিতীয় খণ্ড ঃ ভাৰতীয় কাব্যতত্ত্ব

প্ৰথম খণ্ড
সাহিত্যৰ ধাৰণা

খণ্ডৰ পৰিচয়

ভাৰতীয় কাব্য সমালোচনাৰ পৰম্পৰা অতি প্ৰাচীন। ভৰত মুনিৰ নাট্যশাস্ত্ৰতে এই দিশটোৰ উন্মেষ ঘটে। সংস্কৃতত 'কাব্য' শব্দটিয়ে সাধাৰণতে সকলো বিষয়ৰ ৰচনাক সামৰি লৈছিল। পৰৱৰ্তী সময়ত কাব্যৰ সমাৰ্থকৰূপে ব্যৱহাৰ হোৱা সাহিত্য শব্দটিৰ প্ৰচলন হয়। এই কাব্য বা সাহিত্যৰ প্ৰাণ সম্পৰ্কে বিভিন্নজনে মত আগবঢ়োৱাৰ লগতে কাব্যৰ প্ৰয়োজনীয়তা, হেতু, কাব্যৰ গুণ-দোষ সম্পৰ্কেও নিজৰ নিজৰ মনোভাব ব্যক্ত কৰিছে। এই মতবাদবোৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়ে ভাৰতীয় কাব্যতত্বৰ মূল ভেটি গঢ় লৈ উঠিছে।

কাব্যৰ প্ৰাণ সম্পৰ্কে বিভিন্ন আলংকাৰিকৰ মতভেদ থাকিলেও শব্দৰ শক্তিক সকলোৱে স্বীকাৰ কৰি লৈছিল। শব্দই হ'ল প্ৰকৃতাৰ্থত কাব্য বা সাহিত্যৰ প্ৰকাশভঙ্গীৰ মূল চালিকা শক্তি। এই খণ্ডটিত ওপৰত উল্লেখ কৰা সকলোবোৰ দিশ সামৰি লোৱা হৈছে। এই খণ্ডটিক দুটা বিভাগত বিভক্ত কৰি আলোচনা কৰা হৈছে।

প্ৰথম বিভাগ : সাহিত্যৰ স্বৰূপ আৰু গুণ-দোষ
দ্বিতীয় বিভাগ : শব্দশক্তি

প্ৰথম বিভাগটিত প্ৰাচ্য সমালোচনাৰ ইতিহাস, সাহিত্যৰ সংজ্ঞা, কাব্যৰ প্ৰয়োজন, কাব্যৰ হেতু, কাব্যৰ গুণ আৰু দোষ এই দিশসমূহ সামৰি লোৱা হৈছে। দ্বিতীয় বিভাগটিত আলোচিত হোৱা বিষয়সমূহ হ'ল—শব্দৰ সংজ্ঞা, শব্দৰ শক্তিৰ স্বৰূপ, শব্দ শক্তিৰ বিভাজন আৰু সেইবোৰৰ বিশ্লেষণ ইত্যাদি।

প্ৰথম বিভাগ

সাহিত্যৰ স্বৰূপ আৰু গুণ-দোষ

বিভাগৰ গঠন :

১.১ ভূমিকা (Introduction)
১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
১.৩ প্ৰাচ্য সাহিত্য সমালোচনাৰ ইতিহাস
১.৪ সাহিত্যৰ সংজ্ঞা
১.৫ কাব্যৰ প্ৰয়োজন
১.৬ কাব্যৰ হেতু
১.৭ কাব্যৰ গুণ আৰু দোষ
১.৮ সাৰাংশ (Summing Up)
১.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
১.১০ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১.১ ভূমিকা (Introduction)

ভাৰতীয় কাব্যতত্ত্বক অলংকাৰ শাস্ত্ৰ আৰু কাব্য সমালোচকসকলক আলংকাৰিক বোলা হয়। প্ৰকৃতাৰ্থত সাহিত্যৰ এটা বিশেষ অঙ্গক বুজাবলৈহে কাব্য অভিধাটি প্ৰয়োগ কৰা হয়। কিন্তু প্ৰাচীন কালত কাব্য শব্দটোক বহল অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰি সাহিত্য শব্দটোক এটা সীমিত অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰিছিল। সাহিত্য শব্দটি মাঘ, ভামহ প্ৰভৃতি আলংকাৰিকসকলে শব্দাৰ্থৰ সহিতত্ব অৰ্থতহে প্ৰয়োগ কৰিছিল।

সাহিত্য অথবা কাব্যৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কত বিভিন্ন আলংকাৰিকসকলে বিভিন্ন ধৰণে মতবাদ আগবঢ়াই গৈছে। সাহিত্য সৃষ্টিৰ হেতু, সাহিত্যৰ গুণ অথবা দোষ সম্পৰ্কেও নানা মতামতৰ সৃষ্টি হৈছিল। এই বিভাগটিত এই দিশবোৰৰ বিষয়ে আলোকপাত কৰা হৈছে। প্ৰাচ্য সাহিত্য সমালোচনাৰ ইতিহাস, সাহিত্যৰ স্বৰূপ, সাহিত্যৰ হেতু, সাহিত্যৰ গুণ, দোষ আদি দিশ এই বিভাগটিত আলোচনা কৰা হৈছে।

১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে—

- প্ৰাচ্য সাহিত্য সমালোচনাৰ ইতিহাস বিচাৰ কৰিব পাৰিব,
- সাহিত্যৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব,
- কাব্যৰ প্ৰয়োজনীয়তা সম্পৰ্কে বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব,
- কাব্য সৃষ্টিত হেতু ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব, আৰু
- কাব্যৰ গুণ আৰু দোষ নিৰ্ণয় কৰিব পাৰিব।

১.৩ প্ৰাচ্য সাহিত্য সমালোচনাৰ ইতিহাস

বস্তুবাদী ভাব প্ৰৱণতাৰ উৰ্দ্ধত মানৱ জাতিৰ নান্দনিক উপলব্ধিৰ আবেদনতাতেই সাহিত্যৰ প্ৰয়োজনীয়তা। এই প্ৰয়োজনীয়তাৰ কাৰণেই সৃষ্টি হৈছিল মানৱ জাতিৰ অন্যতম সুপ্ৰাচীন শৈল্পিক সৃষ্টি-কাব্যৰ। কাব্য বা কবিতা বুলিলে আদিম সমাজত সমগ্ৰ সাহিত্য কৰ্মকেই বুজোৱা হৈছিল আৰু ইয়াকেই জ্ঞান প্ৰকাশৰ একমাত্ৰ বাহক বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। কিন্তু সকলো প্ৰকাৰৰ স্বতঃস্ফূৰ্ত কৃতিকেই সাহিত্যৰ সংজ্ঞাৰ ভিতৰত পেলাব নোৱাৰি। ছন্দ, ৰস, অলংকাৰ আদিৰ সমন্বয়ে সাহিত্যৰ বাক্যসমূহক এক অভিনৱত্ব প্ৰদান কৰি সেই বাক্যসমূহক এক নন্দনতাত্ত্বিক পৰ্যায়লৈ উন্নীত কৰে। যি সৃষ্টিয়ে পাঠকক আনন্দ প্ৰদান কৰে, হৃদয়ৰ গোপন কক্ষত আশা বিয়পায় তোলে তথা মানুহৰ অন্তৰাত্মাৰ সৈতে জগতাত্মাৰ মিলন ঘটায়, তেনেকুৱা সৃষ্টিৰাশিকহে সাহিত্যৰ গণ্ডীৰ ভিতৰত আনিব পৰা যায়। সংস্কৃত সমালোচনা শাস্ত্ৰ মতেও কাব্য হৈছে কবিৰ নান্দনিক সৃষ্টি, আৰু যিবোৰ সৃষ্টিয়েই পাঠকক ৰসাস্বাদনৰ মাজেৰে লৌকিক তথা পাৰমাৰ্থিক আনন্দ প্ৰদান কৰে; সেইবোৰেই সাহিত্য।

ভাৰতীয় কাব্য পৰম্পৰাৰ বৈচিত্ৰ্যময় ইতিহাস ঋগবেদৰ পৰাই আৰম্ভ হৈছে। বেদ, বৈদিক ঋষিসকলৰ হৃদয়ৰ আকুল আহ্বানৰ স্বতস্ফূৰ্ত বহিঃপ্ৰকাশ হ'লেও, ঋষিসকলৰ অজ্ঞাতসাৰেই ই এক নৈসৰ্গিক কাব্যিক গুণেৰে মহিমামণ্ডিত। ঋগ্‌বেদৰ 'উষা-সুক্ত'ই (ঋ, বে. ৩.৬১) এক সুন্দৰ দৃষ্টান্ত। *ৰামায়ণ* আৰু *মহাভাৰত* এই দুখন যুগান্তকাৰী মহাকাব্যইও ভাৰতীয় কাব্য সাহিত্যৰ সূত্ৰপাত ঘটাইছিল। বাল্মীকি ভাৰতৰ আদি কবি, তেৱেঁই অন্তৰাত্মাত ধ্বনিত হোৱা কৰুণ শোকক শ্লোকত পৰিণত কৰি ভাৰতীয় কাব্যৰ মূল আদৰ্শটো অৱতাৰণা কৰিছিল। পতঞ্জলিৰ '*মহাভাষ্য*', ভৰতৰ '*নাট্যশাস্ত্ৰ*' আদি শাস্ত্ৰতো কাব্যৰ জিলিঙণি দেখিবলৈ পোৱা যায়। ৰাজসভাৰ ৰাজকবিসকলেও কৃত্ৰিম কাব্যশৈলীৰ আধাৰত সাহিত্য ৰচনা কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছিল।

পৰ্যায়ক্ৰমে ধৰ্মনিৰপেক্ষ লৌকিক কাব্যৰ ৰচনাই লোকসমাজত মনোৰঞ্জনৰ সাধন হিচাপে বিশেষ জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰিছিল। এই ৰচনাৰাশিৰ গঠন তথা প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে সচেতন পণ্ডিতসকলে নীতি নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিবলৈ বাধ্য হোৱাৰ লগতে পণ্ডিতসকলে কাব্যসমূহৰ বিচাৰ অথবা সমালোচনা দাঙি ধৰি সমালোচনা শাস্ত্ৰৰ গতিধাৰাৰ উদ্‌গম ঘটাইছিল। খ্ৰীষ্টীয় সপ্তম শতিকাৰ পৰা সংস্কৃত সাহিত্যৰ সমালোচনাৰ ধাৰা প্ৰবাহিত হৈছে বুলি বিভিন্ন পণ্ডিতে মত পোষণ কৰিছে। সাহিত্যিক ৰচনাক ভাল-বেয়া নিৰূপণ কৰিবলৈ যি বিচাৰ পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰা হয় সিয়েই সাহিত্যিক সমালোচনা; সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাসত ইয়াক অলংকাৰ শাস্ত্ৰ বোলা হয়।

সংস্কৃত সাহিত্যত কাব্য সমালোচনা শাস্ত্ৰৰ এক সুদীৰ্ঘ ইতিহাস দেখিবলৈ পোৱা যায়। ভৰত মুনিৰ *নাট্যশাস্ত্ৰ*কেই এই প্ৰকাৰৰ সাহিত্য কৰ্মৰ প্ৰথম নিদৰ্শন বুলি কোৱা

হৈছে। ভাৰতীয় নন্দনতত্ত্বৰ এই প্ৰবাহৰ উৎস ঋগ্বেদতেই প্ৰথমে পোৱা হৈছিল। মন্ত্ৰদ্ৰষ্টা ঋষিসকল অকল কবিয়েই নাছিল, তেওঁলোক একো একো গৰাকী সমালোচকো আছিল। নিম্নোক্ত মন্ত্ৰটিতে ইয়াৰ আভাস পৰিস্ফুত হৈছে—

উত ত্বঃ পশ্যন্ন দদর্শ বাচমুত ত্বঃ শৃণ্বন্ন শৃণোত্যেনাম্।
উত ত্বস্মৈ তন্বং বিসস্ৰে জায়েব পত্য উশতি সুবাসাঃ।।

—(ঋ. বে. ৮.২৩.৪)

ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে কাব্যবাণীয়ে তেওঁৰ ওচৰতহে আত্মপ্ৰকাশ কৰে, যিজনে তেওঁৰ স্বৰূপ উপলব্ধি কৰে। ইয়াত কবি মন্ত্ৰদ্ৰষ্টা ঋষিয়ে সহৃদয় সমালোচকসকলক প্ৰশংসা কৰিছে।

ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ পৃষ্ঠাতো কাব্য আলোচনাৰ প্ৰতিচ্ছবি পৰিস্ফুট হৈ আছে। আদিকবি বাল্মীকি এগৰাকী কবিয়েই নাছিল, তেওঁ এগৰাকী সুনিপুণ সমালোচকো। এইগৰাকী মুনিৰ মানসপটতেই সমন্বয় ঘটিছিল কবিৰ কাব্যয়িত্ৰী প্ৰতিভা আৰু সমালোচনাৰ ভাবয়িত্ৰী প্ৰতিভাৰ। কবিয়ে ৰামায়ণ সৃষ্টিৰ সূচনা এনেদৰে বৰ্ণনা কৰিছে—

পাদবদ্ধোঽক্ষৰসমঃ তন্ত্ৰীলয় সমন্বিতঃ।
শোকাৰ্তস্য প্ৰবৃত্তো মে শ্লোকো ভবতু নান্যথা।।

—(*ৰামায়ণ*, ১, ২, ১৮)

কোনো এক ক্ৰুৰ ব্যাধৰ হাতত মৃত্যু হোৱা ক্ৰৌঞ্চ পক্ষীটোৰ মৃত্যুত ক্ৰন্দৰতা ক্ৰৌঞ্চীৰ আকুল আবেগত কাৰুণিক কবিৰ অন্তঃকৰণ দ্ৰবীভূত হৈ পৰিছিল। সহৃদয় কবিৰ দুঃখাৰ্ত্ত অনুভূতিৰ স্বতঃস্ফূৰ্ত বহিঃপ্ৰকাশ হিচাপে নিগৰিত হোৱা 'মা নিষাদ প্ৰতিষ্ঠাম্...' এই শ্লোকটোৰ অৰ্থৰ বিষয়ে চিন্তা কৰি কবিয়ে নিজেই সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ল যে, তেওঁৰ সহৃদয় আন্দোলিত শোকেই শ্লোকত পৰিণত হ'ল। এই নৈসৰ্গিক শোক-শ্লোকৰ পৰিবৰ্তনেই পৰৱৰ্তী সংস্কৃত সমালোচনা শাস্ত্ৰত এক বিশেষ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰি আহিছে। 'ধ্বনিবাদ'ৰ প্ৰৱৰ্তক প্ৰখ্যাত আলংকাৰিক আনন্দবৰ্ধনে এই শোক-শ্লোক সমীকৰণৰ দ্বাৰাই অনুপ্ৰাণিত হৈ 'ধ্বনি'কেই কাব্যৰ আত্মাৰূপে স্বীকাৰ কৰি ধ্বনিবাদৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। তেওঁৰ মতে—

কাব্যস্যাত্মা স এবাৰ্থস্তথা চাদিকবেঃ পুৰা।
ক্ৰৌঞ্চদ্বন্দ্ববিয়োগোত্থঃ শোকঃ শ্লোকত্বমাগতঃ।।

(*ধ্বন্যালোক*, ১, ৫)

বৈদিক ঋষিসকলৰ অথবা ক্ৰৌঞ্চমিথুনৰ কৰুণ দৃশ্যৰ প্ৰভাৱত আদিকবি বাল্মীকিৰ মানসপটত অজ্ঞাতসাৰেই নন্দনতাত্ত্বিক বিশ্লেষণৰ ভাবধাৰা ফুটি উঠিলেও

ভাৰতীয় সমালোচনা শাস্ত্ৰৰ শৃঙ্খলাবদ্ধ ৰূপ পোনপ্ৰথমে উদ্ভাসিত হয় ভৰতমুনিৰ *নাট্যশাস্ত্ৰ*ৰ যোগেদি। এই প্ৰাচীন গ্ৰন্থখনত 'নাট্য'কেই প্ৰধান বিষয়বস্তু হিচাপে আলোচনা কৰা হৈছে যদিও ইয়াত আনুষঙ্গিকভাৱে হ'লেও সাহিত্য বিদ্যাকো সামৰি লোৱা হৈছে। *নাট্যশাস্ত্ৰ*ত অলংকাৰ শাস্ত্ৰীয় বিষয়ৰো আলোচনা হোৱা হেতুকে বহুতো পণ্ডিতে মত পোষণ কৰিছে যে, নাট্য সাহিত্যতেই অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ জন্মলগ্ন সোমাই আছে। প্ৰখ্যাত সাহিত্য সমালোচক ড° ভি. ৰাঘৱনৰ ভাষাত— "সমালোচকসকলে নাটককে শ্ৰেষ্ঠ সাহিত্যিক ৰূপ বুলি গ্ৰহণ কৰাত সম্পূৰ্ণ এক মত। এই সন্দৰ্ভত এইটো এটি অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ যে নাট্য সাহিত্যৰ পৰাই অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ উৎপত্তি হৈছে। ভৰতমুনিৰ *নাট্যশাস্ত্ৰই* অলংকাৰ বিষয়ক আদিম গ্ৰন্থ। এৰিষ্টটলৰ '*পয়েটিকস্*'ৰ মতে '*ট্ৰেজেদি*'য়েই হৈছে শ্ৰেষ্ঠ কাব্য সংস্কৃত আলংকাৰিকসকলৰ ভিতৰত বামণেই প্ৰথমে কৈছে যে সকলো কবিসকলৰ ভিতৰত নাটকেই হৈছে শ্ৰেষ্ঠ ৰচনা, কিয়নো ই হৈছে নানাবিধ সাহিত্য কলাৰে মণ্ডিত আৰু সেয়ে ই হৈছে স্বয়ংসম্পূৰ্ণ আৰু চিত্ৰৰ দৰে বৈচিত্ৰময়ী।"

সংস্কৃত অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ বীজ ৰোপণ কৰা *নাট্যশাস্ত্ৰ*ৰ আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য অৱদান হৈছে—নন্দনতাত্ত্বিক অনুভূতিকে কাব্যৰ প্ৰাণ বুলি স্বীকৃতি প্ৰদান কৰা। এইখিনিতেই এইটো প্ৰণিধানযোগ্য যে অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ লগতে ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰো এটি যোগসূত্ৰ আছে। অঙ্গাঙ্গী সম্বন্ধ হিচাপে অলংকাৰ শাস্ত্ৰই কাব্যিক প্ৰকাশভংগীৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে আৰু ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰই সাহিত্যৰ ভাষাগত বিশুদ্ধতাৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ আৰোপ কৰে। দুয়োটা শাস্ত্ৰ পৰম্পৰাৰ বিষয়বস্তু হৈছে মূলতঃ শব্দতত্ত্ব; আৰু সেইকাৰণেই বহুতো পণ্ডিতে অভিব্যক্ত কৰিছে যে ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ পৰাই অলংকাৰবাদৰ উৎপত্তি হৈছে। প্ৰাচীনকালৰ পৰাই সকলোৱে ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ আধিপত্য স্বীকাৰ কৰি অহাৰ লগতে বহুকেইগৰাকী আলংকাৰিকে ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ ওচৰত কৃতজ্ঞতা প্ৰকাশ কৰিছে। বিখ্যাত ধ্বনিবাদী আলংকাৰিক আনন্দবৰ্দ্ধনে বৈয়াকৰণসকলক 'প্ৰথম বিদ্বান' বুলি অভিহিত কৰিছে ভামহৰ '*কাব্যালংকাৰ*' আৰু বামণৰ '*কাব্যালংকাৰ সূত্ৰ*' আদি গ্ৰন্থত ব্যাকৰণ তত্ত্বগত শাব্দিক বিচাৰ সম্বন্ধে বিভিন্ন ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা হৈছে। এনেদৰে অলংকাৰ শাস্ত্ৰ আৰু ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰই জন্মলগ্নৰে পৰা পৰস্পৰে জড়িত হৈ দুয়োবিধ শাস্ত্ৰই প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰাৰ লগতে শব্দতাত্ত্বিক বিশ্লেষণৰ ধাৰাও প্ৰবাহিত কৰি আহিছে।

আলংকাৰিক ভৰতমুনিৰ পৰা পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথলৈ প্ৰায় দুহেজাৰ বছৰ ব্যাপি সংস্কৃত সমালোচনা শাস্ত্ৰই এক সুদীৰ্ঘ ইতিহাস পাৰ কৰি আহিছে। এই সুদীৰ্ঘ কালস্ৰোতত কাব্যৰ সংজ্ঞা, কাব্যৰ স্বৰূপ, কাব্যৰ প্ৰয়োজন, কাব্যৰ হেতু ইত্যাদি কাব্যৰ বিভিন্ন বিষয়বস্তুক লৈ সমালোচকসকলৰ মাজতো বাদানুবাদৰ সৃষ্টি হৈছে। এই বাদানুবাদৰ প্ৰভাৱতে সংস্কৃত সমালোচনা সাহিত্যত গঢ় লৈ উঠিছে বিভিন্ন মতবাদ তথা সম্প্ৰদায়। সংস্কৃত সমালোচনা শাস্ত্ৰৰ ইতিহাসত এন্ধকেইটা মতবাদৰ উদ্ৰেক ঘটিলেও বিষয়বস্তুৰ সামঞ্জস্যৰ ওপৰত লক্ষ্য কৰি ড° পি. ভি. কাণে প্ৰভৃতি

পণ্ডিতসকলে এনেকুৱা পাঁচটা মতবাদৰ পোষকতা কৰিছে। আধুনিক সমালোচকসকলে আৰু দুটা মতবাদ সংলগ্ন কৰি ইয়াৰ পৰিধি সাতোটালৈ বৃদ্ধি কৰা দেখিবলৈ পোৱা যায়। তথাপিও চাৰিটা অথবা পাঁচটা মতবাদকে প্ৰায় সকলোৰে নিৰ্বিবাদে গ্ৰহণ কৰি আহিছে।

সংস্কৃত অলংকাৰ শাস্ত্ৰ বিষয়ক মতবাদ বা সম্প্ৰদায়সমূহ হৈছে—

(১) আচাৰ্য্য ভামহৰ দ্বাৰা পোষিত 'অলংকাৰবাদ'। এই সম্প্ৰদায়ৰ মতে দোষহীন আৰু অলংকৃত শব্দাৰ্থই কাব্য। ভামহে তেওঁৰ গ্ৰন্থ '*কাব্যালংকাৰ*'ত তেওঁ 'শব্দাৰ্থৌ সাহিতৌ কাব্যম্'—এই সূত্ৰেৰে শব্দ আৰু অৰ্থ উভয়কে কাব্যৰ মূল উপাদান বুলি স্বীকৃতি দিছে। দণ্ডী, ৰুদ্ৰট, প্ৰতিহাৰেন্দুৰাজ আদি সমালোচকে এই মতৰ সমৰ্থক।

(২) আলংকাৰিক বামণৰ দ্বাৰা প্ৰৱৰ্তিত 'ৰীতিবাদ'। এই মতবাদ মতে কেৱল শব্দ আৰু অৰ্থই কাব্য নহয়; ই গুণ আৰু অলংকাৰ যুক্ত হ'ব লাগিব আৰু সেয়েহে তেওঁৰ মতে ৰীতিয়েই কাব্যৰ আত্মা। বামণ বিৰচিত গ্ৰন্থ '*কাব্যলংকাৰ সূত্ৰবৃত্তি*' ৰীতিৰ সংজ্ঞা এনেদৰে দিছে যে—'বিশিষ্ট পদ ৰচনা ৰীতি'। সংস্কৃত আলংকাৰিকসকলৰ ভিতৰত বামণেই প্ৰথমে কাব্যদেহৰ অন্তৰালত যে কাব্যপ্ৰাণ আছে তাক উপলব্ধি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল।

(৩) নাট্যশাস্ত্ৰকাৰ ভৰতমুনিৰ দ্বাৰা প্ৰৱৰ্তিত 'ৰসবাদ'। কাব্যসমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰত ৰসবাদৰ এটি তাৎপৰ্যপূৰ্ণ ভূমিকা আছে এই কাৰণেই যে ইয়ে সাহিত্যৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয়ত অগ্ৰগণ্য ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছিল। ৰসতত্ত্ব বিষয়ক ভৰত মুনিৰ মূল ৰসসূত্ৰটো হৈছে—'বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু ব্যভিচাৰী ভাবৰ সংযোগত ৰস নিষ্পত্তি হয়।' এই মতবাদ মতে অলংকাৰ, শব্দ আদি কাব্যৰ বাহ্যিক আভৰণ, কিন্তু ৰস হৈছে কাব্যৰ অন্তৰাত্মা অৰ্থাৎ আত্মা। ভট্টলোল্লট, শ্ৰীশঙ্কুক, ভট্টনায়ক, অভিনৱগুপ্ত, বিশ্বনাথ কবিৰাজ, জগন্নাথ আদি আলংকাৰিকসকল এই মতবাদৰ সমৰ্থক।

(৪) আলংকাৰিক আনন্দবৰ্দ্ধনে প্ৰতিষ্ঠা কৰা 'ধ্বনিবাদ'। আনন্দবৰ্দ্ধনে তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ '*ধ্বন্যালোক*'ত 'ধ্বনি'কেই কাব্যৰ আত্মা বুলি প্ৰতিপাদন কৰি সাহিত্য সমালোচনাৰ বুৰঞ্জীত এটি নতুন তথ্যৰ উদ্‌ঘাটন কৰিছিল। আনন্দবৰ্দ্ধনে ধ্বনিকাব্যৰ লক্ষণ দাঙি ধৰি কৈছে—'য'ত অৰ্থ বা শব্দই নিজক অপ্ৰধান কৰি ব্যঙ্গ্য অৰ্থক প্ৰকাশ কৰে, সেই কাব্য বিশেষকে পণ্ডিতসকলৰ দ্বাৰা ধ্বনিকাব্য বুলি কোৱা হয়।'

(৫) আনন্দবৰ্দ্ধনৰ পাছত আলংকাৰিক কুন্তকে '*বক্ৰোক্তিজীৱিতম্*' নামৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি সংস্কৃত অলংকাৰ শাস্ত্ৰত এক নতুন যুগান্তৰ সূচনা আনিছিল। তেওঁৰ এই মতবাদক 'বক্ৰোক্তিবাদ' নামে জনা যায়। কুন্তকৰ মতে বক্ৰোক্তিয়েই কাব্যৰ প্ৰাণ। তেওঁ বক্ৰোক্তিক এইদৰে বৰ্ণনা কৰিছে—'বক্ৰোক্তিৰেব বৈদগ্ধভঙ্গি ভনিতিৰুচ্যতে' অৰ্থাৎ বক্ৰোক্তি হৈছে ভাব প্ৰকাশৰ এক প্ৰকাৰ ভঙ্গীবিশেষ আৰু ই কবি প্ৰতিভা সম্ভূত।

(৬) ধ্বনিবিৰোধী আলংকাৰিক মহিম ভট্টই তেওঁৰ '*ব্যক্তিবিবেক*' নামৰ গ্ৰন্থৰ জৰিয়তে 'অনুমিতিবাদ' প্ৰতিষ্ঠা কৰে। তেওঁৰ মতে ধ্বনি অনুমানৰ অন্তৰ্গত। এইজনা আলংকাৰিকে শব্দৰ একাধিক শক্তিক স্বীকাৰ নকৰি কেৱল অভিধা শক্তিকহে স্বীকাৰ কৰিছিল।

(৭) প্ৰখ্যাত কাশ্মীৰি আলংকাৰিক ক্ষেমেন্দ্ৰক 'ঔচিত্যবাদ'ৰ প্ৰবৰ্তক হিচাপে জনা যায়। তেওঁ '*ঔচিত্যবিচাৰচৰ্চা*' নামৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি এই মতবাদ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। ঔচিত্যৰ সংজ্ঞা দি ক্ষেমেন্দ্ৰই কৈছে যে—'যাৰ লগত যিটোৰ মিল, আচাৰ্য্য সকলে তাকেই উচিত বুলি কয়। উচিতৰ যি ভাব, তাকেই ঔচিত্য বুলি কোৱা হয়।

এনেদৰে ভাৰতীয় নন্দনতত্ত্বৰ অবাধ গতিধাৰাই বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন স্তৰ অতিক্ৰম কৰি সংস্কৃত সমালোচনা শাস্ত্ৰৰ বুনিয়াদ গঢ়ি তুলিছিল। ওপৰত উল্লেখ নকৰা বহু কেইগৰাকী আলংকাৰিকেও তেওঁলোকৰ সাহিত্য কৃতিৰে এই গতিধাৰাক পোষিত কৰিছিল। তেওঁলোকৰ ভিতৰত মম্মট, অপ্পয়দীক্ষিত তথা 'অগ্নিপুৰাণ' এই ক্ষেত্ৰত প্ৰণিধানযোগ্য।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন :

১। কি কাৰণে 'নাট্যশাস্ত্ৰ'ত কাব্য সমালোচনাৰ বীজ অংকুৰিত হোৱা বুলি কোৱা হৈছে? (৪০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক।)

....
....
....
....
....
....
....

২। কাব্যৰ কি কি দিশৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি কাব্য সমালোচনাৰ বিভিন্ন ধাৰাসমূহ গঢ়ি উঠিছিল? (৩৫টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক।)

....
....
....
....
....
....
....

১.৪ সাহিত্যৰ সংজ্ঞা

সাহিত্য শব্দটো অৰ্বাচীন। ইংৰাজীত 'Litterature' বুলিলে যি বুজা যায়, সাধাৰণতে 'সাহিত্য' শব্দটোৱে সেই একেই অৰ্থৰেই বোধ জন্মায়। ভাষা এটাৰ মাধ্যমত ৰস আৰু ৰূপ সৃষ্টি কৰিবলৈ কবিৰ অন্তৰত স্বতঃস্ফূৰ্তভাৱে যি বাঙ্ময় প্ৰকাশ ঘটে, 'সাহিত্য' শব্দই তাকেই বুজায়। সংস্কৃত সাহিত্যৰ আলংকাৰিক সমালোচকসকলেও এনেধৰণৰ সৃষ্টিশীল ৰচনাৰাজিকে 'কাব্য' শব্দেৰে অভিহিত কৰিছিল আৰু বিস্তৃত অৰ্থত গদ্য আৰু পদ্য এই দুয়ো শ্ৰেণীৰ ৰচনাই সাহিত্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত আছিল। আধুনিক সকলোবোৰ ভাৰতীয় ভাষাতেই সাহিত্য শব্দটোৱে এনেধৰণৰ ৰসৰূপী সৃষ্টিশীল কৰ্মকেই অৰ্থাৎ সাহিত্য কৰ্মকেই অভিহিত কৰে। সংস্কৃত সাহিত্যত ৰসময়ী সৃষ্টিশীল সাহিত্যৰাজিৰ ক্ষেত্ৰত 'কাব্য' অথবা 'সাহিত্য' এই দুয়োটা শব্দৰে প্ৰয়োগ আলংকাৰিকসকলে কৰিছে। কাব্য শব্দৰ পৰিবৰ্তে সাহিত্য শব্দৰ প্ৰয়োগ আপেক্ষিকভাৱেই আধুনিক। সংস্কৃত আলংকাৰিকসকলেই প্ৰথমে 'কাব্য' শব্দৰ ঠাইত 'সাহিত্য' শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিছিল। সংস্কৃত আলংকাৰিক আচাৰ্য্য কুন্তকে তেওঁৰ '*বক্ৰোক্তিজীৱিত*' নামৰ গ্ৰন্থত আৰম্ভণিতেই সাহিত্য শব্দটোৰ কাব্যৰ সমাৰ্থক হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিছে—'সাহিত্যাৰ্থসুধাসিন্ধোঃ সাৰমুন্মীলয়াম্যহম্'। কাব্য অথবা সাহিত্যৰ অন্তৰালত মূলাধাৰৰূপে এক মিলন অথবা সংস্পৰ্শৰ ভাব যে নিহীত হৈ আছে, কুন্তকৰ এই উক্তিয়েই ইয়াৰ ইংগিত বহন কৰিছে। এই মিলন অথবা সংগম হৈছে শব্দ আৰু অৰ্থৰ। এই শব্দাৰ্থৰ সংগতি নিত্য আৰু অভিন্ন। এই শব্দ আৰু অৰ্থৰ নিত্য সম্বন্ধৰ কথা মহাকবি কালিদাসেও তেওঁৰ '*কুমাৰসম্ভৱ*' মহাকাব্যত পাৰ্বতী-মহাদেৱৰ নিত্য সম্বন্ধৰ শব্দাৰ্থৰ অন্বয় তথা নিত্য সম্বন্ধৰ লগত তুলনা দাঙি ধৰিছে—

> "বাগৰ্থাৱিব সংপৃক্তৌ বাগাৰ্থৌ প্ৰতিপত্তয়ে।
>
> জগতঃ পিতৰৌ বন্দে পাৰ্বতীপৰমেশ্বৰৌ।।"

ব্যাকৰণৰ দৃষ্টিত 'সহিত' শব্দৰ পিছত 'ষ্ণ্য' প্ৰত্যয়টো যোগ হৈ 'সাহিত্য' পদটো নিষ্পন্ন হৈছে—'সহিতস্য ভাৱঃ সাহিত্যম্'। ৰাজশেখৰ নামৰ সংস্কৃত আলংকাৰিকজনে (দশম শতিকাৰ) তেওঁৰ অলংকাৰ গ্ৰন্থ '*কাব্যমীমাংসা*'ত 'সাহিত্য' শব্দটো পোনপ্ৰথমে ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়। তেওঁৰ মতে সাহিত্য বিদ্যা হৈছে পঞ্চমবিধ বিদ্যা—'সাহিত্যে পঞ্চমী বিদ্যা।' আলংকাৰিক ৰাজশেখৰেও 'কাব্য-পুৰুষ' আৰু 'সাহিত্য বিদ্যাবধু'ৰ কল্পনাৰ মাজেৰে এক অভিনৱ ধাৰণাৰ জন্ম দিছে। ৰাজশেখৰৰ পাছত আলংকাৰিক ভোজে তেওঁৰ '*শৃঙ্গাৰ প্ৰকাশ*' নামৰ গ্ৰন্থত সাহিত্য শব্দটোক বিস্তৃতভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিছে। পৰৱৰ্তী কালৰ বিশ্বনাথ কবিৰাজেও তেওঁৰ আলংকাৰিক গ্ৰন্থখনৰ নাম '*সাহিত্যদৰ্পণ*' নামেৰে নামকৰণ কৰি সাহিত্যৰ ধাৰণাটোক স্পষ্ট ৰূপত প্ৰতিভাস কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল।

শব্দ আৰু অৰ্থৰ নিত্য মিলনতেই সাহিত্যৰ জন্ম। সাহিত্য অথবা কাব্যৰ সংজ্ঞা নিৰূপণ কৰাৰ প্ৰসঙ্গত আচাৰ্য্য ভামহে তেওঁৰ গ্ৰন্থ 'কাব্যালংকাৰ'ত শব্দ আৰু অৰ্থৰ মিলনৰ আভাস দাঙি ধৰিছে— 'শব্দাৰ্থৌ সহিতৌ কাব্যং গদ্যং পদ্যঞ্চ তদ্বিধা।' সাধাৰণ দৃষ্টিত এই সংজ্ঞাটোৱে কাব্যতত্ত্বৰ ধাৰণা দিবলৈ সমৰ্থ নহয় বুলি ধাৰণা হ'লেও, এই সংজ্ঞাটোতেই কাব্যতত্ত্বৰ বীজ নিহীত হৈ আছে। ভামহৰ কাব্য সংজ্ঞাকে আওপকীয়াভাৱে গ্ৰহণ কৰি আচাৰ্য্য দণ্ডীয়ে সাহিত্য বা কাব্যৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে কৈছে যে, কাব্য হৈছে কিছুমান পদৰ সমষ্টি, এই পদসমূহৰ মাজেৰে কবিয়ে স্বকীয় ইষ্টাৰ্থ প্ৰকাশ কৰে— "শৰীৰং তাংদিষ্টোৰ্থব্যৱচ্ছিন্না পদাৱলী"। এই ইষ্টাৰ্থ হৈছে কবিৰ অভিপ্ৰেত অৰ্থ। প্ৰত্যেকজন কবিয়ে তেওঁৰ কাব্যৰ মাজেদি হৃদয়ৰ ঐকান্তিক বাণীৰ প্ৰস্ফূৰণ ঘটাব খোজে।

কাব্যৰ সংজ্ঞাত আচাৰ্য্য দণ্ডীয়ে প্ৰথমতে কাব্য-শৰীৰৰ কথা উল্লেখ কৰিছে, কিন্তু কাব্যৰ প্ৰাণ সম্বন্ধে তেওঁ বিশেষ একো মতবাদ আগবঢ়োৱা নাই। কিন্তু বাস্তৱ ক্ষেত্ৰত প্ৰাণহীন কাব্য-শৰীৰৰ কথা চিন্তা কৰিব নোৱাৰি। কাব্য প্ৰাণৰ ধাৰণাটো পোনতে উল্লেখ কৰিছে আলংকাৰিক বামনে তেওঁৰ '*কাব্যালংকাৰ সূত্ৰবৃত্তি*' নামৰ গ্ৰন্থত। তেওঁ ইয়াত 'ৰীতি'কেই কাব্যৰ প্ৰাণ বুলি উল্লেখ কৰিছে। কাব্য দেহৰ ভিতৰত যে প্ৰাণ বিৰাজমান, সেই ধাৰণাটো আলংকাৰিকসকলৰ ভিতৰত প্ৰথমতে বামনেই উপলব্ধি কৰিছিল আৰু সেই মৌলিক ধাৰণাৰ কাৰণে তেওঁ 'ৰীতি'কেই কাব্যৰ আত্মা বুলি ঘোষণা কৰিছিল। এইটো সঁচা যে, কাব্যপ্ৰাণৰ অনুসন্ধানত 'ৰীতি'ৰ ধাৰণা অলংকাৰ ধাৰণাতকৈ কিছু আগবাঢ়ি গৈছিল। এচাম সমালোচকৰ মতে বামনেই প্ৰথমে ধ্বনিবাদৰ এটা অস্পষ্ট ধাৰণা প্ৰদান কৰিছিল আৰু আনন্দবৰ্দ্ধনে তাকেই বিশ্লেষণ কৰিছিল।

সাহিত্য সৃষ্টিত বিভিন্ন উপাদানৰ উপযোগিতা থাকিলেও ৰস সৃষ্টিয়ে লেখকৰ মূল উদ্দেশ্য। কবিয়ে বিভিন্ন কল্পনাৰ জৰিয়তে পাঠকৰ চিত্তৰ বিস্তৃতি ঘটাই এই চিত্তক এক অনিৰ্বচনীয় আনন্দৰ জোৱাৰত ডুবাই ৰাখিবলৈ চেষ্টা কৰে। এই ৰস আস্বাদনেই হৈছে সাহিত্যৰ মূল উদ্দেশ্য। ভৰতমুনিয়ে তেওঁৰ *নাট্যশাস্ত্ৰ*ত এই ৰসনিষ্পত্তিৰ ধাৰণাটো সূত্ৰ ৰূপত উপস্থাপন কৰিছে। পৰৱৰ্তী কালত বিভিন্ন টীকাকাৰসকলে ইয়াৰ বিশদ ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিছে। এই ব্যাখ্যাসমূহৰ ভিতৰত অভিনৱগুপ্তৰ ব্যাখ্যাই ৰসম্বোপলব্ধিত অধিক সহায়ক বুলি বিবেচিত হৈছে। আনন্দবৰ্দ্ধনে ধ্বনিকেই কাব্যৰ প্ৰাণ বুলি স্বীকৃতি দিয়াৰ উপৰিও তেওঁ ইয়াক এটা 'মহাবিষয়' বুলি অভিহিত কৰিছে। আনন্দবৰ্দ্ধনে ধ্বনিবাদ প্ৰবৰ্তন কৰিছিল আৰু অভিনৱগুপ্তই 'ধ্বন্যালোক'ৰ ওপৰত 'লোচন' নামেৰে টীকা লিখিছিল। আনন্দবৰ্দ্ধনৰ মতে 'যি ৰচনাত শব্দ বা অৰ্থই নিজৰে অৰ্থ গৌণ কৰি কোনো বিশেষ অৰ্থৰ বোধ জন্মায়, তাকেই ধ্বনিকাব্য বোলা হয়। ধ্বনিকাব্যত ব্যঙ্গাৰ্থই প্ৰাধান্য লাভ কৰে। ইয়ে হৈছে কাব্যৰ প্ৰাণ। বাচ্যাৰ্থ অথবা লক্ষ্যাৰ্থতকৈ ই এক ভিন্ন অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। দৰাচলতে সকলো কবিৰে কবি কৃতিত্বৰ যশস্যা নিৰ্ভৰ কৰে ৰস উদ্ৰেকৰ ওপৰত। কাব্যিক প্ৰচেষ্টাত ৰসৰ উদ্ৰেকেই হৈছে

কবিৰ মূল লক্ষ্য। শব্দ আৰু অৰ্থৰ সামঞ্জস্যত ৰস সৃষ্টি কৰাই হৈছে কবিৰ মুখ্য উদ্দেশ্য। সংস্কৃত অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ পৰম্পৰ বিৰোধী মতবাদসমূহৰ ধ্বনিবাদে এক সমন্বয় সাধন কৰা বুলি আখ্যা দিয়া হয়। কিয়নো, কাব্যৰ সকলো উপাদানকে স্বীকৃতি দিয়ো সাহিত্যৰ মুখ্য উদ্দেশ্য মানবৰ অন্তৰত চমৎকৃতি প্ৰদান কৰা, তাকেই সুন্দৰভাৱে চোৱা হৈছে।

আলংকাৰিক কুন্তকে ধ্বনিবাদ স্বীকাৰ কৰা নাছিল। তেওঁ ভামহক অনুসৰণ কৰিছিল আৰু শব্দাৰ্থৰ মিলনৰ মাজেদি যে সাহিত্যৰ সৃষ্টি হয়, তাকেই প্ৰতিপাদন কৰিবলৈ বিচাৰিছিল। তেওঁৰ মতে শব্দ আৰু অৰ্থৰ মিলনৰ মাজেদি ৰচনাই যেতিয়া এক অপূৰ্ব বৈচিত্ৰ্য প্ৰকাশৰ মাধ্যমত ৰসিকজনক আহ্লাদিত কৰিব পাৰে, তেতিয়াই সেই ৰচনাই কাব্যত্ব লাভ কৰে। কুন্তকৰ মতে কেৱল মাত্ৰ সুন্দৰ শব্দ অথবা অৰ্থই কাব্য সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰে, শব্দ আৰু অৰ্থৰ মিলন অপৰিহাৰ্য। কেৱল শব্দাৰ্থৰ মিলনেই যথেষ্ট নহয়। এক অপৰিহাৰ্য আভৰণৰূপে বক্ৰোক্তি থাকিব লাগিব। বক্ৰোক্তি হৈছে কাব্য ৰচনাৰ এক বিশেষ প্ৰকাশভঙ্গী। এই ভঙ্গীয়াই কবিকৃতিৰ এক বিশেষ স্তৰলৈ উন্নীত কৰি কাব্যক এক বিশেষ মৰ্যাদা প্ৰদান কৰে। অলংকাৰ সহিত কবিকৃতিহে শব্দ আৰু অৰ্থৰ মিলনৰ মাজেদি সহৃদয় ব্যক্তিক আনন্দ দান কৰিবলৈ সক্ষম হয়। কুন্তকৰ এই তত্ত্বৰ মাজেদি এইটো স্পষ্ট হয় যে, সকলো অলংকাৰেই বক্ৰোক্তিৰ এটি ৰূপ মাত্ৰ, সেইকাৰণে অলংকাৰ মাত্ৰেই বক্ৰোক্তিৰ অন্তৰ্গত হৈ পৰে।

কুন্তকৰ পূৰ্ববৰ্তী আলংকাৰিক ভামহ, দণ্ডী আৰু আনন্দবৰ্দ্ধনে ৰসবৎ অলংকাৰৰ স্বীকৃতি দিয়াৰ কাৰণে কুন্তকৰ সমালোচনাৰ পাত্ৰ হৈছিল। কুন্তকৰ মতে ৰসবৎ অলংকাৰত বক্ৰোক্তিৰ সৃষ্টি হ'লেও ই সুন্দৰ ধাৰণা দিব লাগিব, আৰু তেতিয়াহে ই কাব্যৰ মৰ্যাদা লাভ কৰিব। কবি হৃদয়ৰ বিশেষ বাণীয়ে যেতিয়া শব্দৰ মাধ্যমত ৰসানুভূতিৰ উদ্ৰেক কৰি বহিঃপ্ৰকাশ লাভ কৰে, তেতিয়াহে সি কাব্য বা সাহিত্যৰ পৰ্যায়লৈ উঠিব পাৰে। কবি হৃদয়ৰ ৰসময়ী বিশেষ বাণীয়ে যেতিয়া সুকুমাৰ ৰূপত শব্দৰ মাধ্যমত প্ৰকাশ হয়, তেতিয়া প্ৰকৃত সাহিত্যৰ সৃষ্টি হয়, ইয়েই অলৌকিক চিত্তচমৎকাৰিত্বৰ সৃষ্টিৰ কাৰণ হয়। সেই সময়ত ভাব, শব্দ, ছন্দ, অলংকাৰ— এইবোৰে এক অসাধাৰণ সংমিশ্ৰণৰ ফলত নিজৰ নিজৰ স্বাতন্ত্ৰ্য বিসৰ্জন দি এক নতুন আস্বাদ প্ৰদান কৰে। কুন্তকৰ বক্ৰোক্তি আৰু আনন্দবৰ্দ্ধনৰ ধ্বনিবাদে কবি প্ৰতিভাৰ লগত ওতঃপ্ৰোতভাৱেই জড়িত। দুয়োটা মতবাদেই শ্ৰেষ্ঠ কাব্যৰ মূলতে কবি প্ৰতিভাৰ অৱদানৰ মুখ্য অৱদানৰূপে স্বীকৃতি দিছে।

উত্তৰ ধ্বনিবাদ যুগৰ প্ৰায় সকলো সমালোচকেই পৰোক্ষভাৱে ধ্বনিবাদৰ স্বীকাৰ কৰিও, তেওঁলোকৰ স্বকীয় বৈশিষ্ট্য দেখুৱাবলৈ তৎপৰ হৈ এনে কিছুমান কাব্যসংজ্ঞা দাঙি ধৰিছিল, যিবোৰ সাধাৰণতে প্ৰাচীন আলংকাৰিকসকলৰ কাব্যসংজ্ঞাৰেই নামান্তৰ আছিল। আলংকাৰিক মম্মটাচাৰ্যই তেওঁৰ অলংকাৰ শাস্ত্ৰ 'কাব্য প্ৰকাশ'ত প্ৰাচীন আলংকাৰিকসকলৰ মতবাদসমূহ হৃদয়গ্ৰাহীৰূপেই উপস্থাপন কৰি অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ এজন বিদগ্ধ পণ্ডিত ৰূপে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিছিল। তেওঁৰ মতে

দোষহীন অথচ গুণযুক্ত শব্দার্থই কাব্য। কেতিয়াবা কেতিয়াবা ই অলংকাৰবিহীন হ'লেও কাব্যত্ব হানি নহয়। মম্মটে ধ্বনিবাদক এটি সুনির্দিষ্ট গতিপথ নির্দ্ধাৰিত কৰি দিয়াৰ উপৰি সাহিত্যৰ সকলো উপাদানকেই চিৰকালৰ কাৰণে নিজৰ নিজৰ মৰ্যাদা অনুসৰি স্বকীয় স্থানত উপস্থাপিত কৰিলে।

উত্তৰ ধ্বনিবাদ যুগৰ আন এজন প্ৰখ্যাত সাহিত্য সমালোচক হৈছে আচাৰ্য বিশ্বনাথ কবিৰাজ। সাহিত্যৰ সংজ্ঞা দিবলৈ গৈ তেওঁ কৈছে যে—'বাক্যং ৰসাত্মকং কাব্যম্' অৰ্থাৎ ৰসযুক্ত বাক্যই হৈছে কাব্য। এওঁৰ আগতে আনন্দবৰ্দ্ধন বা মম্মট ভট্টই কাব্যত ৰসৰ অৱদান স্বীকাৰ কৰিও ৰসকেই কাব্যাত্মা বুলি ঘোষণা কৰিবলৈ সাহস কৰা নাছিল। বিশ্বনাথ কবিৰাজে ৰসক কাব্যৰ প্ৰাণ বুলি গ্ৰহণ কৰাৰ উপৰি, তেওঁ ৰস বুলিলে ৰসাভাসকো অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব লাগিব বুলি কৈছে। এওঁৰ মতে ৰস অথবা ৰসাভাস যিকোনো এটা থাকিলেই ৰচনাই সাহিত্যৰ স্থান দাবী কৰিব পাৰে। ভৰত মুনি আদি পূৰ্ববৰ্তী আলংকাৰিকসকলে অস্পষ্টভাৱে হ'লেও ৰসক যি ৰূপত কল্পনা কৰিছিল, বিশ্বনাথে ৰসক তেনে এক উৎকৃষ্ট স্থানত বহুৱাই ইয়াৰ সাৰ্থকতা অব্যাহত ৰাখিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল।

ৰসক উৎকৃষ্ট স্থান দিলেও বিশ্বনাথৰ এই সাহিত্যৰ সংজ্ঞা সম্পূৰ্ণৰূপে দোষমুক্ত বুলি ক'ব নোৱাৰি। কাৰণ এনে কিছুমান সাহিত্য আছে, য'ত ৰস নাই, কেৱল শব্দৰ অবিচ্ছিন্ন ঝংকাৰ আৰু অৰ্থৰ অনিৰ্বচনীয় মাধুৰ্য মাত্ৰ প্ৰকাশ হৈছে। উদাহৰণস্বৰূপে জয়দেৱৰ '*গীতগোবিন্দ*'ৰ এটা পংক্তিলৈ আঙুলিয়াব পাৰি—

> "নামসমেতং কৃতসংকেতং বাদয়তে মৃদু বেণুম্।
> বহুমনুতে তনুতে তনুসঙ্গত-পৱনচলিতমপি ৰেণুম্।।"

এই পংক্তিটোত শব্দৰ ৰমনীয় ঝংকাৰ আৰু ছন্দৰ মাধুৰ্যই এক বিশেষ স্থান অধিকাৰ কৰিছে। ইয়ে মানুহৰ চিত্তত এক আনন্দৰ লহৰ প্ৰতিধ্বনিত কৰিছে। সেই কাৰণেই ৰসহীন হ'লেও এই শ্ৰেণীৰ কবি-কৃতিয়ে পাঠকক চমৎকাৰিত্ব প্ৰদান কৰা কাৰণে সাহিত্যৰ মৰ্যাদা লাভ কৰিছে।

এইবোৰক ভিত্তি কৰিয়েই পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথে কাব্যৰ সংজ্ঞা এনেদৰে দাঙি ধৰিছে—"ৰমনীয়াৰ্থ প্ৰতিপাদকঃ শব্দঃ কাব্যম্।" অৰ্থাৎ যি শব্দই ৰমণীয় অৰ্থ প্ৰতিবাদন কৰে সিয়েই কাব্য। এই সংজ্ঞাটিত "ৰমণীয় অৰ্থ" বুলি কোৱা কথাটোৱেই আটাইতকৈ লক্ষণীয় বস্তু। ইয়াত ৰস বুলি অথবা কোনো আনন্দৰ অনুভূতি বুলি কথা কোৱা হোৱা নাই। পণ্ডিতৰাজৰ এই 'ৰমণীয়তা'ত কেইটামান বিশেষ উপাদান সোমাই আছে। এইবোৰৰ ধাৰণা জন্মিলেহে 'ৰমণীয়তা'ৰ অৰ্থবোধ সম্ভৱ হয়। প্ৰত্যেক মানুহৰে অন্তৰত সুখ-দুঃখ, হৰ্ষ-বিষাদ আদি উপাদানসমূহ নৈৰ্ব্যক্তিকভাৱে ওলাই আছে। এইবোৰ ব্যক্তি বিশেষৰ স্বকীয় অনুভূতি। কিন্তু সাহিত্যৰ আস্বাদনত যি অনুভূতি জন্মে, যি নান্দনিক অনুভূতি, ই অতীন্দ্ৰিয় তথা নৈৰ্ব্যক্তিক। সহৃদয় মানুহেহে এই সৰ্বাত্মক ৰসানুভূতি আস্বাদন কৰিব পাৰে। সহৃদয় পাঠকে কাব্যত বৰ্ণিত

চৰিত্ৰসমূহৰ একাত্মবোধেৰে বশীভূত হৈ তেনেকুৱা অনুভূতিকেই আস্বাদন কৰে। সাধাৰণতে এই প্ৰক্ৰিয়াত এই উপাদানসমূহ লক্ষ্য কৰিব পাৰি—নৈৰ্ব্যক্তিকতা, সাৰ্বজনীনতা, ব্যক্তিসত্তা আৰু বহিৰ্জাগতিক বস্তুৰ স্বৰূপোপলব্ধি, ব্যক্তিসত্তাৰ পাৰ্শ্বভূমিত লীনাৱস্থা, নন্দনতাত্ত্বিক অনুভূতিৰ প্ৰাধান্য, জ্ঞান আৰু আনন্দৰ ঐক্যতা, সেই অনুভূতিৰ পোনপটীয়া আৰু স্পষ্ট অৱস্থা, ইয়াৰ সৰ্বগ্ৰাসী বৈশিষ্ট্য আদি।

সংস্কৃত সাহিত্যৰ সমালোচনাত্মক মতবাদবোৰ বিশ্লেষণ কৰিলে বুজা যায় যে, কবিৰ কেৱল মুখনিসৃত শব্দসমূহেই কাব্যৰ মৰ্যাদা লাভ কৰিব নোৱাৰে। নতুবা কোনো বিশেষ প্ৰকাশভঙ্গীৰ উক্তি বিশেষকো কাব্যৰ অধিকাৰী হিচাপে স্বীকৃতি দিব নোৱাৰি। দোষহীন শব্দ আৰু অৰ্থৰ মিলনাত্মক ৰচনাকহে কাব্যত্ব সংজ্ঞা প্ৰদান কৰা হৈছে। শব্দাৰ্থৰ এই মিলন ঐকান্তিক আৰু সুকুমাৰ। কাব্যৰ সকলো উপাদানেই যেতিয়া শব্দাৰ্থৰ মিলনত এটি নতুন ৰসাস্বাদনৰ সৃষ্টি কৰে, তেতিয়াই সাহিত্যৰ সৃষ্টি হয়।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন :

১। কাব্য আৰু সাহিত্য অভিধা দুটা কি অৰ্থত আলংকাৰিকসকলে প্ৰয়োগ কৰিছিল? (৩০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক।)

....

....

....

....

....

....

২। কাব্যৰ প্ৰাণ বুলিলে কি বুজা যায়? (৩০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক।)

....

....

....

....

....

....

১.৫ কাব্যৰ প্ৰয়োজন

কাব্য অথবা সাহিত্য হৈছে এবিধ কলা আৰু কলা হিচাপে ইয়াৰ উদ্দেশ্য হৈছে ঘাত-প্ৰতিঘাতত নিমজ্জিত হৈ থকা মানুহক নন্দনতাত্ত্বিক আনন্দ প্ৰদান কৰা। সংস্কৃত আলংকাৰিকসকলে কাব্যৰ আনন্দৰ বৈশিষ্ট্যৰ কথা বিভিন্ন গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰিছে।

আচাৰ্য্য ভৰতে তেওঁৰ '*নাট্যশাস্ত্ৰ*'ত নাটকৰ উপযোগিতা সম্বন্ধে কৈছে যে, বেদবিদ্যা, ইতিহাস, আখ্যান, স্মৃতি, সদাচাৰ আৰু অৱশিষ্ট বিষয়ৰ সহায়ত পৰিকল্পিত এই নাটকে জগতক আনন্দ প্ৰদান কৰিব— "বেদবিদ্যেতিহাসানামাখ্যানস্পৰিকল্পনম্। শ্ৰুতিস্মৃতি সদাচাৰ পৰিশেষাৰ্থ কল্পনম্। বিনোদজননং লোকে নাট্যমেতদ্ ভবিষ্যতি"। কেৱল নাটকেই নহয় সকলো সৃষ্টিশীল সাহিত্যই আনন্দ প্ৰদান কৰে। আনন্দবৰ্দ্ধনে স্পষ্টভাৱেই উল্লেখ কৰিছে যে অন্য প্ৰয়োজন থাকিলেও আনন্দদানেই হৈছে কাব্যৰ মুখ্য উদ্দেশ্য। ৰসেই হৈছে কাব্যৰ সুখানুভূতিৰ মৌলিক ৰূপ। মম্মট ভট্টৰ মতে, কাব্যৰ সকলো প্ৰয়োজনৰ মূল উদ্দেশ্যই হৈছে ৰসস্বাদনৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা এক প্ৰকাৰৰ আনন্দ। পৃথিৱীৰ সকলো দেশৰ সকলো কাব্য সমালোচকৰ মতে আনন্দ দানেই হৈছে কাব্যৰ ধৰ্ম বা প্ৰয়োজন। সংস্কৃত আলংকাৰিকসকলেও কাব্যৰ প্ৰয়োজন বা উদ্দেশ্য যে আনন্দানুভূতি জগাই তোলা—সেইটো স্বীকাৰ কৰিছে তথা কিছুমান উদ্দেশ্যৰো উল্লেখ কৰিছে।

আলংকাৰিক ভামহে কৈছে যে, কাব্যানুশীলন বা উৎকৃষ্ট কাব্য অধ্যয়নে ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম অথবা মোক্ষ লাভত সহায় কৰে। সংস্কৃত আলংকাৰিকসকলে তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থসমূহত সাহিত্যৰ উদ্দেশ্য সম্বন্ধে ক'বলৈ গৈ চতুৰ্বৰ্গ লাভৰ কথা উল্লেখ কৰাৰ লগতে প্ৰসঙ্গক্ৰমে বেদাদিশাস্ত্ৰ থাকোতে কাব্যৰ অনুশীলনৰ পৰা কেনেকৈ এই চতুৰ্বৰ্গ সম্ভৱ হয় তাৰো আলোচনা দাঙি ধৰিছে। সাধাৰণতে বেদাদি শাস্ত্ৰ নীৰস তথা ইয়াৰ অধ্যয়নো কষ্টসাধ্য। আনপক্ষে কাব্যশাস্ত্ৰ সৰস আৰু ৰস-বুদ্ধি সম্পন্ন ব্যক্তিসকলেও ইয়াক সহজতে আয়ত্ত কৰিব পাৰে।

সংস্কৃত আলংকাৰিকসকলে সাহিত্যক কেতিয়াও জীৱনৰ পৰা বিচ্ছিন্ন হিচাপে গ্ৰহণ কৰিব বিচৰা নাছিল। জীৱনেই হৈছে সাহিত্যৰ বিষয়বস্তু। জীৱনক বাদ দি সাহিত্য সৃষ্টি হ'ব নোৱাৰে। কাব্যিক জগতৰ ঘটনা প্ৰবাহক চলাই নিবলৈ যিবোৰ চৰিত্ৰৰ কল্পনা কৰা হয়, সেইবোৰৰ প্ৰতি কেতিয়াবা দৰ্শকৰ সহানুভূতি জাগে আৰু কেতিয়াবা বিৰাগো জন্মে। দৰ্শকে আদৰ্শ চৰিত্ৰটোকে গ্ৰহণ কৰে। সেইকাৰণে '*সাহিত্য দৰ্পণ*'ৰ কৰ্তা বিশ্বনাথ কবিৰাজে কৈছে যে, বেদাদিবিমুখ সুকুমাৰমতি ৰাজপুত্ৰসকলে যদি কাব্যৰ পৰা শিক্ষা গ্ৰহণ কৰে, তেন্তে ৰামৰ চৰিত্ৰই অনুকৰণ কৰিব ৰাৱণৰ নহয়।

ভাৰতীয় আদৰ্শত জীৱনবোধ সম্পৰ্কে যি ধাৰণা পোষণ কৰা হয়, তাত এক গভীৰ সমন্বয়বোধ দেখা যায়। পুৰুষাৰ্থ চতুষ্টয় অৰ্থাৎ ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম আৰু মোক্ষৰ সমভাৱে চৰ্চা কৰিবলৈ শাস্ত্ৰই উপদেশ দিছে। এই চতুৰ্বৰ্গৰ যেতিয়া কোনোবা এটিক প্ৰাধান্য দি আন কেইটিক উপেক্ষা কৰা হয়, তেতিয়াই বিসঙ্গতিৰ সৃষ্টি হয় আৰু এই বিসঙ্গতিয়ে জীৱনত দ্বন্দ্বৰ উৎপত্তি ঘটায়। ভাৰতীয় ঋষিসকলে যি সুন্দৰৰ ধাৰণা কৰিছিল, তাতো মঙ্গলময় ৰূপৰ আৰাধনা দেখিবলৈ পাইছিল।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন ঃ

১। কাব্যৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ মূল দিশ কি? (৩৫টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

....

....

....

....

....

....

১.৬ কাব্যৰ হেতু

আলংকাৰিক ভামহে 'কাব্যালংকাৰ'ৰ আদিতে এটি প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰিছিল— 'কবিত্ববিহীন কোন লোকে বাক্‌পটুতাৰ দাবী কৰিব পাৰে?' এই প্ৰশ্নটোৰ এয়ে অভিপ্ৰায় যে যি সকল লোকে কবি প্ৰতিভাৰ অধিকাৰী, তেওঁলোকেহে বাক্‌বৈচিত্ৰ্যৰে পাঠকৰ মন জয় কৰিব পাৰে। এওঁৰ মতে গুৰুৰ উপদেশ অনুসৰি এজন মূৰ্খই শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰিলেও, কাব্য ৰচনা এজন প্ৰতিভাবান লোকৰ দ্বাৰাহে সম্ভৱ হ'ব পাৰে। ইয়াৰ পৰা বুজা যায় যে, ভামহে কেৱল 'প্ৰতিভা'কেই কাব্যৰ হেতু বুলি গ্ৰহণ কৰিছিল। তথাপিও তেওঁ কৈছে যে, যিসকলে কাব্য ৰচনাত মনোনিৱেশ কৰিব খোজে, তেওঁলোকে ব্যাকৰণ, ছন্দ, আভিধানিক অৰ্থ, ঐতিহাসিক গল্প, লোক ব্যৱহাৰ, তৰ্কশাস্ত্ৰ আৰু কলা অধ্যয়ন কৰা উচিত।

আলংকাৰিক দণ্ডীয়ে 'সহজাত প্ৰতিভাক' কাব্যৰ হেতু বুলি স্বীকাৰ কৰিও গভীৰ অধ্যয়ন আৰু ঐকান্তিক কাব্যিক প্ৰচেষ্টাৰে কবিত্বৰ অধিকাৰী হ'ব পৰাটো সম্ভৱ বুলি বিশ্বাস কৰিছিল। তেওঁৰ মতে— "যদিও পূৰ্বজন্মৰ বাসনাজাত প্ৰতিভাৰ অভাৱ হয়, তথাপিও বাগ্‌দেৱীক জ্ঞান আৰু যত্নেৰে উপাসনা কৰিলে নিশ্চয় তেওঁ কাৰোবাক অনুগ্ৰহ কৰিব পাৰে।" কবিত্ব গুণত কিছু হীন হ'লেও পৰিশ্ৰমী লোকেহে বিদগ্ধ গোষ্ঠীত বিচৰণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। অন্যতম আলংকাৰিক বামনে কাব্য হেতুক কাব্যাঙ্গৰূপে অভিহিত কৰি ইয়াক তিনিটা ভাগত বিভক্ত কৰিছে। এই তিনিটা ভাগ হৈছে ক্ৰমে—লোক, বিদ্যা আৰু প্ৰকীৰ্ণ। লোক মানে হৈছে লোক ব্যৱহাৰ; বিদ্যা বুলিলে শব্দ-শাস্ত্ৰ, কোশশাস্ত্ৰ, ছন্দশাস্ত্ৰ, কলা, দণ্ডনীতি আদিকেই সামৰা হৈছে। প্ৰকীৰ্ণ হৈছে লক্ষ্যজ্ঞান আৰু অভিযোগ। কবি হ'বলৈ হ'লে কাব্য ৰচনাৰ উদ্যম থাকিব লাগিব। তদুপৰি বৃদ্ধসেৱা, সূক্ষ্ম বিচাৰ, প্ৰতিভা অৱধাৰন বা একাগ্ৰতা আদিৰো যথেষ্ট অৱদান আছে। বামনৰ মতে প্ৰতিভাই কবিত্বৰ বীজ (কবিত্ব বীজং প্ৰতিভানম্)। ই এক প্ৰকাৰ জন্মজন্মান্তৰগত সংস্কাৰ বিশেষ। ইয়াৰ অবিহনে কাব্য সৃষ্টি সম্ভৱ নহয়।

আন এজন আলংকাৰিক ৰুদ্রটৰ মতে, শক্তি, ব্যুৎপত্তি আৰু অভ্যাস—এই তিনিওটাই কাব্যৰ কাৰণ। ইয়াত শক্তি হৈছে প্ৰতিভা, যাৰ ফলত শব্দ আৰু অৰ্থই কবিৰ মনত আপোনা আপুনি ভুমুকি মাৰেহি। বুৎপত্তি হৈছে শিক্ষা আৰু এই শিক্ষাই শব্দাৰ্থৰ সাৰ আৰু অসাৰ বিবেচনা কৰিবলৈ কবিক সমৰ্থ দান কৰে। আনহাতে অভ্যাসে শক্তি বা প্ৰতিভাৰ উৎকৰ্ষ সাধন কৰে। ৰুদ্রটে প্ৰতিভাক সাহস আৰু বুৎপাদ্য এই দুই ভাগত বিভক্ত কৰিছে।

আলংকাৰিক ভট্টলৌল্লৰ মতে, প্ৰতিভা হৈছে এক মানসিক শক্তি, যাৰ সহায়ত কবিয়ে সকলো বস্তুকেই এক অভিনৱ ৰূপত দেখিবলৈ পায়। এই শক্তিৰ যিসকল অধিকাৰী, তেওঁলোকেহে কবিত্বৰ অধিকাৰী হ'ব পাৰে। লৌকিক জীৱনত যাৰ অন্তৰ্দৃষ্টি আৰু কাল্পনিক বৰ্ণনা সামৰ্থ্য আছে তেওঁকেই কবি হিচাপে আখ্যা দিয়া হয়। সেইকাৰণে যদিও আদিকবি বাল্মীকি অন্তৰ্দৃষ্টিসম্পন্ন ঋষি আছিল, যেতিয়ালৈকে তেওঁ বৰ্ণনাত্মক ৰচনা সৃষ্টি কৰা নাছিল, তেতিয়ালৈকে তেওঁক কবি আখ্যা দিয়া হোৱা নাছিল। অভিনৱগুপ্তয়ো 'প্ৰতিভাই' এক অসাধাৰণ কাব্যিক সৃষ্টিধৰ্মিতা ৰূপে গ্ৰহণ কৰিছিল, যাৰ দ্বাৰা অপৰূপ সৌন্দৰ্য সম্বৃত কাব্যৰাজিৰ ৰচনা সম্ভৱ হয়। ধ্বনিকাৰ আনন্দবৰ্দ্ধনেও কাব্য সৃষ্টিৰ কাৰণ হিচাপে 'প্ৰতিভা'কেই সমৰ্থন কৰিছিল। তেওঁৰ মতে কবিয়েই হ'ল সাহিত্যৰ জগতখনৰ স্ৰষ্টা (অপাৰে কাব্য সংসাৰে কবিৰেকঃ প্ৰজাপতিঃ)। কবিৰ দৃষ্টিত যাক যেনেকৈ লাগে, তেনেভাৱেই বিশ্বই পৰিৱৰ্তন লাভ কৰে। যদি কবি শৃঙ্গাৰী হয়, তেন্তে গোটেই জগত ৰসময় হৈ পৰে। আনহাতে যদি তেওঁ বেৰসিক হয়, তেনেহ'লে সকলোবোৰ নীৰস হৈ পৰে। কবিয়ে কল্পনা শক্তিৰ বলত কাব্য-জগতত এক স্বতন্ত্ৰতা আনে। তেওঁ অচেতন বস্তুকো চৈতন্যশীল হিচাপে আৰু চৈতন্যশীল বস্তুকো অচেতন হিচাপে অংকিত কৰিব পাৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন :

কাব্য আৰু ৰচনাৰ হেতু বুলিলে কোনটো গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশক বুজোৱা হয়? (৩৫টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

....

....

....

....

....

১.৭ কাব্যৰ গুণ আৰু দোষ

গুণ : কাব্যৰ অলংকাৰে বাহিৰৰ শোভা বঢ়োৱাত সহায় কৰিলেও কাব্যৰ স্বৰূপ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে। কাব্যৰ স্বৰূপ প্ৰকাশক হ'ল কাব্যৰ গুণ। গুণ কাব্যৰ নিত্য

ধৰ্ম। গুণ নোহোৱাকৈ কাব্যই নিজৰ মহিমা পাব নোৱাৰে। ভৰতৰ পৰা আৰম্ভ কৰি দণ্ডী-বামণ আদি আচাৰ্যসকলে গুণক শব্দাৰ্থৰ সম্পত্তি বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। আচাৰ্য বামণে শব্দৰ দহোটা আৰু অৰ্থৰ দহোটা গুণৰ বৰ্ণনা দিছে।

আচাৰ্য দণ্ডীৰ মতে, দহটা গুণ হ'ল—শ্লেষ, প্ৰসাদ, সমতা, মাধুৰ্য, সুকুমাৰতা, অৰ্থব্যক্তি, উদাৰতা, ওজঃ, কান্তি আৰু সমাধি—

"শ্লেষ প্ৰসাদসমতামাধুৰ্যসুকুমাৰতা।
অৰ্থব্যক্তিৰুদাৰত্বমোজঃ কান্তিসমাধয়ঃ।।"

শ্লেষ মানে হৈছে শিথিলতা নোহোৱা। উচ্চাৰণ কৰোঁতে যাতে জিভাই পিছল নাখায়, তেনেভাৱে শব্দৰ বান্ধনি থকাই শ্লেষ। যিবোৰ শব্দ শুনা মাত্ৰকে তাৰ অৰ্থ তৎক্ষণাৎ মনলৈ আহে, তেনে শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিলে বাক্যত প্ৰসাদ গুণ থকা বুলি কোৱা হয়। সমতা মানে হৈছে, বাক্য যেনে ধৰণৰ গাঁথনিৰে আৰম্ভ কৰা হয়, ঠিক তেনেদৰে বন্ধযুক্ত গাঁথনিৰে শেষ কৰাকে সমতা গুণ বুলি কোৱা হয়।

বাক্য ৰসাল হোৱাকে মাধুৰ্য গুণ বুলি কোৱা হৈছে। যি ৰচনাত প্ৰায়ে অকঠোৰ আৰু শ্ৰুতিকটু দোষ নথকা অক্ষৰ থাকে অৰ্থাৎ কোমল বৰ্ণযুক্ত শব্দ বেছিকৈ ব্যৱহাৰ কৰি যি বাক্য ৰচনা কৰা হয়, তেনে বাক্যৰ সুকুমাৰতা গুণ থাকে। অৰ্থব্যক্তি হৈছে কবিয়ে ক'ব খোজা কথাখিনি যদি বাক্যত ব্যৱহৃত শব্দখিনিৰেই স্পষ্টভাৱে প্ৰকাশিত হয়, অন্য কোনো শব্দ জোৰাই অৰ্থ উলিয়াব লগা নহয়, তেতিয়া তাক অৰ্থব্যক্তি গুণ থকা বুলি কোৱা হয়। যি বাক্যাৰ্থই মনলৈ এটা চমৎকৃতি আনি দিয়ে, তেনে অৰ্থগুণক উদাৰতা বোলে। ওজঃ হৈছে সমাসবহুল তেজঃপূৰ্ণ বাক্য। সাধাৰণ লৌকিক বৰ্ণনাৰেই মানুহৰ মনোৰঞ্জন কৰিব পৰা ৰচনাৰ গুণটোক কান্তি বোলে। আনহাতে, এটা বস্তুৰ বৰ্ণনাই যেতিয়া আন এটা বিষয়ত চিত্ত নিৰূপণ কৰে, তেতিয়া তাক সমাধি গুণযুক্ত বুলি কোৱা হয়।

দোষ : কাব্য সদায়ে নিৰ্দোষ হোৱাটো উচিত। তথাপিও কাব্যত কিছুমান দোষ দেখিবলৈ পোৱা যায়। যিবিলাক উপাদানৰ জৰিয়তে কাব্যৰ প্ৰাণস্বৰূপ ৰসৰ ব্যাঘাত ঘটে, সেই উপাদানবোৰক সাধাৰণতে কাব্যৰ দোষ বুলি কোৱা যায়। এই কাব্যৰ দোষবোৰৰ কিছুমানে ৰসৰ উপলব্ধিত ব্যাঘাত জন্মায়। কিছুমান দোষে ৰস আদিৰ অতিশয় চমৎকাৰিতাৰ হানি ঘটায়, আনহাতে আন কিছুমানে ৰস আদিৰ অনুভৱত বিলম্ব ঘটায়।

সাধাৰণতে দোষক তিনি শ্ৰেণীৰ বুলি ধৰা হৈছে—শব্দগত, অৰ্থগত আৰু ৰসগত। শব্দ এটা শুনাৰ লগে লগে, বাক্যাৰ্থ পূৰ্বে, যি দোষৰ আভাস ঘটে, সেইবিলাক দোষেই হৈছে শব্দগত। যিবিলাক দোষ পৰোক্ষভাৱে ৰসত হানিকাৰক আৰু যাৰ প্ৰতীতি বাক্যাৰ্থবোধৰ পিছত হয়, সেয়াই অৰ্থগত দোষ। আনহাতে যিবিলাক দোষ প্ৰত্যক্ষভাৱেই ৰসৰ হানিকাৰক সেয়াই ৰসদোষ।

শব্দগত দোষ আকৌ দুই প্ৰকাৰৰ—পদগত আৰু বাক্যগত। পদগত দোষ যেনে—১। শ্ৰুতিকটুতা, ২। চ্যুতসংস্কৃতি, ৩। অসমৰ্থতা, ৪। অপ্ৰযুক্ততা,

৫। নিহতাৰ্থতা, ৬। অহচিতাৰ্থতা, ৭। নিৰৰ্থতা, ৮। অশ্লীলতা, ৯। সন্দিগ্ধাৰ্থতা, ১০। গ্ৰাম্যতা, ১১। ক্লিষ্টাৰ্থতা, ১২। বিধেয়াবিমৰ্শ।

বাক্যগত দোষবোৰ হৈছে— ১। প্ৰতিকূলবৰ্ণতা, ২। ন্যূনপদতা, ৩। অধিকপদতা, ৪। পতৎপ্ৰকৰ্ষতা, ৫। সমাপ্তপুনৰাত্ততা, ৬। অভৱন্মতযোগ, ৭। অস্থানস্থপদতা, ৮। গৰ্ভিত, ৯। ভগ্নপ্ৰক্ৰমতা।

অৰ্থগত দোষসমূহ হৈছে,—১। ব্যাহততা, ২। পুনৰুক্ততা, ৩। দুষ্ক্ৰমতা, ৪। গ্ৰাম্যতা, ৫। সন্দিগ্ধতা, ৬। নিৰ্হেতুতা, ৭। প্ৰসিদ্ধিবিদ্যাবিৰুদ্ধতা, ৮। অনবীকৃততা, ৯। ব্যঞ্জিতবিৰুদ্ধ, ১০। অশ্লীল।

ৰসগত দোষ হিচাপে—১। ৰসৰ, স্থায়ীভাৱৰ অথবা সঞ্চাৰী ভাৱৰ বাচক শব্দৰ দ্বাৰা উক্তি, ২। বিৰোধী ৰসৰ বিভাৱ আদি অঙ্গৰ উপস্থাপন, ৩। অনুভাৱ আৰু বিভাৱৰ কষ্ট-বোধ্যতা, ৪। অস্থানত বিস্তৃতি, ৫। অস্থানত ছেদ, ৬। অঙ্গৰসৰ পুনঃ পুনঃ দীপ্তিৰ দ্বাৰা অঙ্গী বা প্ৰধান ৰসৰ আৱৰণ, ইত্যাদি।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন ঃ

কাব্যৰ সৰ্বোত্তম গুণ বুলি কোনটো গুণক বিবেচনা কৰা হয়? (৩০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

....

....

....

....

....

....

১.৮ সাৰাংশ (Summing Up)

সাহিত্যৰ চিন্তা-চৰ্চাৰ লগতে সাহিত্য সমালোচনাৰ ইতিহাসো ভাৰতবৰ্ষত অতি প্ৰাচীন। ভৰতমুনিৰ নাট্যশাস্ত্ৰতে সমালোচনাৰ বীজ অংকুৰিত হয়। ভাৰতীয় কাব্যতত্ত্ব বা সাহিত্য শব্দৰ প্ৰয়োগ অৱশ্যে অৰ্বাচীন। সাহিত্য শব্দৰ ঠাইত দৰাচলতে কাব্য অভিধাটোহে বহুল প্ৰয়োগ হৈছিল। পৰৱৰ্তী সময়তহে সাহিত্য শব্দৰ প্ৰয়োগ হ'বলৈ আৰম্ভ কৰে। এই কাব্যৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে বিভিন্ন আলংকাৰিকসকলে বিভিন্ন ধৰণে মতামত আগবঢ়াই গৈছে। ধ্বনি, ৰীতি, বক্ৰোক্তি, ৰস আদি বিভিন্ন দিশসমূহে বিভিন্ন আলংকাৰিকসকলৰ বাবে কাব্যৰ সাৰবস্তু হিচাপে সময়ে সময়ে গুৰুত্ব লাভ কৰিছিল। কাব্যৰ সাৰবস্তু সম্পৰ্কে মতাদৰ্শ থাকিলেও কাব্যৰ উদ্দেশ্য আনন্দ প্ৰদান বুলি সকলোৱে মানি লৈছিল। কাব্যকাৰৰ প্ৰতিভাক কাব্য ৰচনাৰ হেতু বুলি ভামহ আদি

আলংকাৰিকে মতপোষণ কৰিছিল। কাব্যৰ স্বৰূপ প্ৰকাশক হ'ল কাব্যৰ গুণ। গুণ কাব্যৰ নিত্য ধৰ্ম। ভৰত, দণ্ডী, বামন আদি আলংকাৰিকসকলে গুণৰ শব্দাৰ্থৰ সমাপ্তি বুলি স্বীকাৰ কৰিছিল।

১.৯ আহি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

১। প্ৰাচ্য সাহিত্য সমালোচনাৰ ইতিহাস দাঙি ধৰিবলৈ যত্ন কৰক।

২। সাহিত্য মানে কি? ভাৰতীয় কাব্যতত্ত্ব অনুসৰি সাহিত্যৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰিবলৈ চেষ্টা কৰক।

৩। কাব্যৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰি, ইয়াৰ প্ৰয়োজনীয়তা সম্পৰ্কে ব্যাখ্যা কৰক।

৪। কাব্যৰ হেতু মানে কি? বহলাই আলোচনা কৰক।

৫। কাব্যৰ গুণ আৰু দোষ মানে কি? ব্যাখ্যা কৰক।

৬। সাহিত্যৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে বিভিন্ন আলংকাৰিকসকলে আগবঢ়োৱা মতবাদসমূহ উল্লেখ কৰক।

১.১০ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

তীৰ্থনাথ শৰ্মা : *সাহিত্য-বিদ্যা পৰিক্ৰমা*

ড° নবেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা : *সংস্কৃত সমালোচনা শাস্ত্ৰৰ বিৱৰ্তন আৰু ধাৰা*

: *পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথ আৰু ভাৰতীয় নন্দনতত্ত্ব*

ত্ৰৈলোক্যনাথ গোস্বামী : *নন্দনতত্ত্ব : প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য*

মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী : *সাহিত্য দৰ্পণ*

বিশ্বনাৰায়ণ শাস্ত্ৰী (অনূদিত) : *বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ সাহিত্য দৰ্পণ*

ড° মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মা : *সাহিত্য তত্ত্ব আৰু সমালোচনা*

P.V. Kane : *History of India Poetics.*

●●●

দ্বিতীয় বিভাগ
শব্দ-শক্তি

বিভাগৰ গঠন ঃ

২.১ ভূমিকা (Introduction)
২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
২.৩ শব্দৰ সংজ্ঞা
২.৪ শব্দৰ স্বৰূপ
২.৫ শব্দৰ বিভাজন
২.৬ সাৰাংশ (Summing up)
২.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample questions)
২.৮ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

২.১ ভূমিকা (Introduction)

শব্দই নিজৰ থাই অৰ্থ বুজোৱাৰ উপৰি বেলেগ অৰ্থ দিব পৰা শক্তি আছে। শব্দৰ মূল হৈছে অৰ্থবহত্ব। অৰ্থবত্ত ধ্বনি সমষ্টিয়েই শব্দ। এটা শব্দৰ সৈতে অৰ্থৰ অবিচ্ছেদ্য সম্বন্ধ থাকিবই। অৰ্থশূন্যভাৱে উচ্চাৰণ কৰা ধ্বনি সমষ্টি এটাক শব্দ বুলিব নোৱাৰি। গতিকে শব্দ আৰু অৰ্থই হ'ল ভাষাৰ মূল। শব্দাৰ্থক বাদ দিলে ভাষা হ'ব নোৱাৰে।

শব্দ আৰু অৰ্থই যে কাব্যৰ শৰীৰ, শব্দাৰ্থক বাদ দিলে যে কাব্য হ'ব নোৱাৰে, এই কথা সহজবোধ্য আৰু সৰ্বজন বিদিত। প্ৰত্যেক শব্দৰ পৰা মুখ্য অৰ্থক লৈ আন অৰ্থ ওলায় তাক বোধ কৰোৱা শক্তিক শব্দশক্তি বোলে। যিদৰে "জুই ছাই দাম" বুলি কওঁতে নিজৰ মুখ্য অৰ্থ প্ৰকাশ কৰাৰ উপৰি আন অৰ্থ দিব পৰা শক্তি আছে। যিদৰে কুঁহিয়াৰৰ ৰসৰ পৰা গুড়, চেনি তৈয়াৰ হয়। গতিকে শব্দও তেনে ধৰণৰ। শব্দই তাৰ মুখ্য অৰ্থ দিয়াৰ উপৰি আন অৰ্থ দিয়ে।

এই বিভাগটোত শব্দত নিহীত হৈ থকা শক্তিৰ বিষয়ে আলোকপাত কৰা হৈছে। অভিধা, লক্ষণা তথা ব্যঞ্জনা শক্তি সমূহৰ বিষয়ে আভাস দিবলৈ এই অধ্যায়টোত চেষ্টা কৰা হৈছে ।

২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

শব্দ আৰু অৰ্থই যে কাব্যৰ শৰীৰ, শব্দাৰ্থক বাদ দিলে যে কাব্য হ'ব নোৱাৰে এই কথা সহজবোধ্য আৰু সৰ্বসম্মত। এই বিভাগটো পঢ়ি আপোনালোকে—

- শব্দৰ সংজ্ঞা নিৰূপণ কৰিব পাৰিব,
- শব্দৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব,
- শব্দৰ বিভাজনসমূহ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব।

২.৩ শব্দৰ সংজ্ঞা

শব্দ কি বস্তু? তাৰ স্বৰূপ কি? সি নিত্য নে অনিত্য? প্ৰত্যক্ষ নে অপ্ৰত্যক্ষ, ব্যাপক নে অব্যাপক ইত্যাদি বিষয়ে নানা মত-মতান্তৰ আছে আৰু বিভিন্ন দাৰ্শনিক গ্ৰন্থত তাৰ গম্ভীৰ আলোচনাও পোৱা যায়। শব্দ দুবিধ : **বৰ্ণাত্মক** আৰু **ধ্বন্যাত্মক**। জিভা, তালু আদি বাগেন্দ্ৰিয়ৰ সহায়ত উচ্চাৰিত শব্দই হ'ল বৰ্ণাত্মক শব্দ। যেনে— গৰু, মানুহ, গছ, বন ইত্যাদি। ঢোল, ডবা আদিৰ প্ৰতিঘাতৰ পৰা হোৱা শব্দক ধ্বন্যাত্মক শব্দ বোলে।

যদি বৰ্ণাত্মক শব্দবিলাক কোনো বিভক্তিৰ যোগত বাক্যত প্ৰয়োগৰ উপযোগী হয়, পৰস্পৰে অন্বিত বা সম্বন্ধ নোহোৱা অবস্থাত 'পদ' নামৰ বাচ্য হয়। যেনে : ফুল ফুলিছে, ইত্যাদি। শব্দক পদ ৰূপ দিয়াই বাক্যত প্ৰয়োগ হোৱাৰ উপযুক্ত কৰি গঢ়ি তোলাই হ'ল শব্দৰ অন্বয়।

শব্দক পদ ৰূপ দি দুটা বা তিনিটা বা ততোধিক পদৰ অন্বয় বা সমাবেশত যেতিয়া এটা সম্পূৰ্ণ অৰ্থ প্ৰকাশ হয়, তেতিয়া তাক বাক্য বোলে। "ৰামে খাই স্কুললৈ ভাত গ'ল" এইদৰে ক'লে ইয়াৰ আটাইবোৰেই পদ হ'লেও অন্বয় সাধন হোৱা নাই বাবে ইয়াতে এটা সম্পূৰ্ণ অৰ্থ দিব পৰা নাই। গতিকে বাক্য হোৱা নাই। "ৰামে ভাত খাই স্কুললৈ গ'ল।" এইদৰে ক'লেহে তাৰ অৰ্থ পৰিষ্কাৰ হৈ ওলাই পৰে। গতিকে বাক্য হ'বলৈ পদবোৰৰ মাজত থকা সম্বন্ধবোৰ ওলাই পৰাকৈ তাক সজাব লাগিব। বাক্যত পদসমূহক সিহঁতৰ কাৰ্য সাধন কৰিব পৰাকৈ নিৰ্দিষ্ট স্থানত যথাযথভাৱে সংস্থাপিত কৰাই হ'ল পদান্বয়। বাক্য এটা হ'বলৈ হ'লে পদবোৰৰ মিলনৰ আৱশ্যক। এই মিলন সম্ভৱ হয় যেতিয়া প্ৰত্যেক শব্দৰ পৰা মুখ্য অৰ্থক লৈ আন অৰ্থ ওলায়। তেতিয়াই তাক শব্দ-শক্তি বোলা হয়। এই শব্দ-শক্তিকে শব্দৰ বৃত্তিও বোলে। পদবোৰৰ অন্বয় হ'বলৈ সি তিনিটা কাৰ্য সাধন কৰিব লাগিব। সেইকেইটা হ'ল— **আকাংক্ষা, যোগ্যতা** আৰু **আসক্তি**।

আকাংক্ষা : কোনো পদ শুনাৰ পাছত সম্পূৰ্ণ অৰ্থ বোধ নোহোৱাৰ কাৰণে অতিৰিক্ত পদ শুনিবৰ কাৰণে যি ইচ্ছা হয় তাকে আকাংক্ষা বোলে। 'সি' বুলি ক'লে সি কি কৰিলে সেইটো শুনিবলৈ শ্ৰোতাই আপেক্ষা কৰি ৰ'ব। 'যাব' এই পদটো যেতিয়ালৈকে উচ্চাৰণ নহয় তেতিয়ালৈকে সেই অধীৰতাৰ অন্ত নপৰে। গতিকে 'সি' আৰু 'যাব' দুয়োটাৰে কোনোটোৱেই স্বতন্ত্ৰভাৱে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে। এই আকাংক্ষা সম্পূৰ্ণ হ'লে অধিক পদ শুনিবলৈ আকাংক্ষা বা ব্যগ্ৰতা নোহোৱা হয় আৰু বাক্যটো সম্পূৰ্ণ হৈ উঠে। যদি আকাংক্ষা সম্পূৰ্ণ নহয় আৰু ক'লৈ যাব তাক জানিবলৈ আগ্ৰহ থাকি যায় তেতিয়াহ'লে 'সি' আৰু 'যাব'ৰ মাজত 'ফুৰিবলৈ' পদটো আহি পৰিব। এইদৰে বাক্যৰ বিবোৰ পদে পৰস্পৰক অপেক্ষা কৰে তেনে পদবোৰ এটা বাক্যৰ ঘটক হয়। আকাংক্ষা মানে উৎসুকতা বা আগ্ৰহ বা যোগ্য পদৰ অন্বয় হৈ থাকিব। অন্বয়ৰ গুণ হিচাবে অৰ্থবোধ সমাপ্তিৰ অভাৱকেই আকাংক্ষা বোলা হয়।

যোগ্যতা : বাক্যৰ ঘটক পদবোৰৰ এটাই আনটোৰ অৰ্থক যথাৰ্থভাৱে প্ৰকাশ কৰিব পৰা সামৰ্থ্যক যোগ্যতা বোলে। উদাহৰণস্বৰূপে 'ফুল ফুলিছে।' ইয়াত 'ফুল' আৰু 'ফুলিছে' ইটোৰ আকাংক্ষা আনটোৱে পূৰণ কৰিব পাৰে অৰ্থাৎ 'ফুলৰ' লগত 'ফুলা' ক্ৰিয়াৰ যোগত কোনো বাধা নাই। গতিকে এই পদদ্বয় পৰস্পৰে যোগ্য।

কিন্তু 'জুইৰে গা ধুলোঁ' বুলি ক'লে এই পদকেইটাত জুইৰ লগত 'গা ধোৱা' ক্ৰিয়াৰ যোগ (অন্বয়) হোৱাত মানুহৰ মনত 'জুইৰে গা ধোৱা' অসম্ভৱ এই বাধা জ্ঞানৰ উদয় হয়। গতিকে ইয়াত আকাংক্ষা পূৰণৰ ক্ষমতা নাই। সেইকাৰণে বাক্য হ'বলৈ হ'লে তাৰ যোগ্যতা থাকিব লাগিব।

আসক্তি : বাক্যৰ পদবোৰে সিহঁতৰ আকাংক্ষা আৰু যোগ্যতা পূৰণ কৰিলেও সিহঁত পৰস্পৰে আসক্ত হ'ব লাগিব। কোনো এটা বিশেষ অৰ্থ বুজোৱাৰ কাৰণে পদবোৰ বাক্যৰূপে উচ্চাৰণ কৰা হয়। যেতিয়ালৈকে সেই পদবোৰে বিৱক্ষিত অৰ্থ বুজাই দিব নোৱাৰে তেতিয়ালৈকে সিহঁতৰ প্ৰয়োজন শেষ নহয়। সেয়ে বাক্যৰ প্ৰত্যেকটো পদেই অভিপ্ৰেত অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবৰ কাৰণে প্ৰস্তুত। যেনে : এতিয়া 'ফুল' বুলি কৈ এঘণ্টা, আধা ঘণ্টাৰ পাছত যদি ফুলিছে এই পদটো কোৱা হয়, তেতিয়া সিহঁতৰ আসক্তি বা সন্নিধান অৰ্থাৎ ওচৰা-ওচৰি ভাব নোহোৱাৰ কাৰণে ইয়াৰ পৰা শ্ৰোতাৰ বাক্যাৰ্থবোধ সম্পূৰ্ণভাৱে হ'ব নোৱাৰে। এই কাৰণে বাক্যস্থ পদবিলাক পৰস্পৰে আসন্ন অৰ্থাৎ ওচৰীয়া হ'ব লাগে। এই পদবোৰৰ ওচৰা-ওচৰি ভাৱক আসক্তি বোলা হয়

আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন :

শব্দ মানে কি? (৩০টা মান শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক।)

....

....

....

....

....

....

২.৪ শব্দৰ স্বৰূপ : শব্দ-শক্তি বা শব্দ-বৃত্তি :

শব্দ একোটাৰ বিভিন্ন অৰ্থ দিব পৰা সামৰ্থ্য বা ক্ষমতাটোকে তাৰ শক্তি বোলা হয়। আন কথাত মুখ্য অৰ্থকে ধৰি আন আন অৰ্থবোধ কৰোৱা শব্দৰ শক্তিটোকেই শব্দ-শক্তি বোলে। শব্দৰ এই শক্তি সি দিব পৰা যথাসম্ভৱ অৰ্থৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। এটা শব্দই তাৰ শক্তিৰে তিনি প্ৰকাৰৰ অৰ্থ দিব পাৰে। সেয়ে শব্দ শক্তিও তিনি প্ৰকাৰৰ— যেনে : অভিধা শক্তি, লক্ষণা শক্তি আৰু ব্যঞ্জনা শক্তি।

অভিধা শক্তি :

শব্দৰ যি শক্তিৰ বলত তাৰ মুখ্য অৰ্থটোৰ বোধ জন্মে তাক অভিধা শক্তি বোলে। সি শব্দটোৰ অৰ্থৰ অভিধান বোধন কৰে। সেয়ে তাক **অভিধা** (Primary) শক্তি বোলা হয়। অভিধান = 'অভি' উপসৰ্গ, 'ধা' ধাতু = অভিধা + অন্ অৰ্থাৎ মূল অৰ্থ ধাৰণ বা মূলৰ সৈতে সংযোগ স্থাপক। যেনে—'হাতী' শব্দটো বাচক বা অভিধায় শব্দ, কাৰণ, অভিধাৰ এটা বিশেষ অৰ্থই বুজাই দিয়ে যে শুঁৰ, দীঘল দাঁত আৰু বৃহদাকাৰ থকা বিশিষ্ট ধৰণৰ এটা চাৰিঠেঙীয়া জন্তু। এইটোৱেই তাৰ বিশেষ অৰ্থ, যিটো উচ্চাৰণ কৰাৰ লগে লগে পোনেই মনলৈ আহি যায়। এই বিশেষ অৰ্থটোৱেই হ'ল মুখ্যাৰ্থ। ইয়াক অভিধেয় বা বাচ্যাৰ্থ বুলিও কোৱা হয়। এতিয়া 'হাতী' শব্দ আৰু 'হাতী' অৰ্থৰ মাজত সংকেতৰ দ্বাৰা সম্বন্ধ আনি দিয়া শক্তিটোৱেই হ'ল অভিধা শক্তি।

লক্ষণা শক্তি :

বাক্যত প্ৰয়োগ হোৱা কোনো শব্দৰ পৰা যদি মুখ্যাৰ্থৰ বোধ হোৱাত বাধা জন্মে, তেন্তে মুখ্যাৰ্থক এৰি সি দিব পৰা আন অৰ্থক লক্ষ্য কৰি ল'লেই বাক্যাৰ্থবোধ সম্পূৰ্ণ হৈ উঠে। যিদৰে কোনো এটা বস্তুক 'এইটো', 'সেইটো' বুলি লক্ষ্য কৰি দেখুওৱা হয়, সেইদৰে শব্দই মুখ্যাৰ্থক এৰি তাৰ লগত সম্বন্ধ থকা আন অৰ্থক লক্ষ্য কৰি দেখুৱাই হ'ল লক্ষণা। আন কথাত যেতিয়া মুখ্যাৰ্থবোধত বাধা জন্মে তেতিয়া বক্তাৰ অভিপ্ৰায় বুজিবৰ কাৰণে শব্দৰ যিটো শক্তিয়ে মুখ্যাৰ্থৰ লগত খাপখোৱা আন এটা অৰ্থ মনলৈ আনি দিয়ে তাকে **লক্ষণা** (Secondary) শক্তি বোলে। যেনে : "সি এটা গৰু" এই কথাষাৰ কওঁতে "সি" মানুহজনৰ সম্পৰ্কত গৰু শব্দৰ মুখ্যাৰ্থত বাধা জন্মে। কাৰণ 'সি' বোলা জন "গৰু"ৰ অভিধেয়াৰ্থ চাৰিঠেঙীয়া জন্তুবিশেষ নহয়। 'সি' শব্দই 'মানুহ' বুজাইছে। 'গৰু' মুখ্যাৰ্থৰ লগত সম্বন্ধ থকা এটা অৰ্থ হ'ল 'মূৰ্খ'। গতিকে 'সি এটা গৰু' বুলি কওঁতে বুজি ল'ব লাগিব যে "সি এটা মূৰ্খ।" ইয়াত মুখ্যাৰ্থটোক বাদ দি মুখ্যাৰ্থৰ গুণ মূৰ্খতাৰ লগত সম্বন্ধ থকা অৰ্থক লক্ষ্য কৰিছে। এইদৰে য'তেই বাচ্যাৰ্থ উপস্থাপিত কৰাত বাধা থাকে তাতেই শব্দই লক্ষণাৰ দ্বাৰা লক্ষ্যাৰ্থ উপস্থাপিত কৰে। ইয়াত অৰ্থটোক লক্ষ্যাৰ্থ আৰু শব্দটোক লক্ষক বা লাক্ষণিক বোলা হয়।

লক্ষণাৰ প্ৰধানকৈ দুটা ভাগ—

১) প্ৰয়োজনমূলা লক্ষণা

২) ৰূঢ়িমূলা লক্ষণা

'ৰূঢ়ি' শব্দৰ অৰ্থ হৈছে পূৰ্বাপৰ বা আগৰে পৰা চলি অহা প্ৰয়োগ।

১) প্ৰয়োজনামূলা লক্ষণা :

লক্ষণাৰ প্ৰয়োগত যদি বক্তাৰ এটা বিশেষ উদ্দেশ্য বা প্ৰয়োজন থাকে তাকে প্ৰয়োজনমূলা লক্ষণা বুলি কোৱা হয়। লক্ষণা একপ্ৰকাৰ আওপকীয়া অৰ্থ বুজোৱা কৌশল। যেন কথাৰে মনৰ অভীষ্ট ভাৱ সম্পূৰ্ণভাৱে প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰাৰ

কাৰণেই এই কৌশল ল'বলগীয়া হয়। মনৰ অভীষ্ট ভাবটোৱেই হ'ল লক্ষণাৰ প্ৰয়োজন। "সি এটা গৰু' বুলি কওঁতে সি যে অতিপাত মূৰ্খ এই অতিশয়তা বুজোৱাৰ এটা অভিপ্ৰায় নিহিত হৈ আছে আৰু সেয়ে লক্ষণা শক্তিৰ আশ্ৰয় লোৱা হৈছে। প্ৰয়োজন নথকা হ'লে কেৱল মূৰ্খ বুলি কোৱা হ'লেই কাম সমাধা হ'লহেঁতেন। প্ৰয়োজনমূলা লক্ষণাকে সপ্ৰয়োজনা লক্ষণাও বোলা হয়। ইয়াৰ দুটা উপভাগ আছে—

(ক) সাৰোপা প্ৰয়োজনমূলা লক্ষণা

(খ) সাধ্যবসানা প্ৰয়োজনমূলা লক্ষণা

ক) লক্ষ্যাৰ্থবাচক শব্দটোক যেতিয়া আন এটা মুখ্যাৰ্থবাচক শব্দত আৰোপ কৰা হয় আৰু মুখ্যাৰ্থৰ লগত লক্ষ্যাৰ্থৰ অভেদ প্ৰতীত হয় তেতিয়া তাক সাৰোপা প্ৰয়োজনমূলা লক্ষণা বোলা হয়। ইয়াত এটাৰ ওপৰত আনটোক আৰোপ কৰিলেও দুয়োটাৰে সুকীয়া স্বৰূপ বিলুপ্ত হৈ নাযায়। যেনে ঃ 'ই এটা গাধ ল'ৰা' এই কথাষাৰত গাধ জন্তুটো 'ল'ৰা' অৰ্থাৎ মানুহ হ'ব নোৱাৰে। কিন্তু গাধৰ মূৰ্খত্ব ল'ৰাটোত আছে। সেয়ে ল'ৰাটোত গাধত্ব আৰোপ কৰা হৈছে অথচ আৰোপ্যমান বিষয়ী গাধৰ দ্বাৰা বিষয় ল'ৰাৰ স্বৰূপ লুপ্ত হোৱাও নাই। গতিকে 'ই এটা গাধ ল'ৰা' কথাষাৰত সাৰোপা লক্ষণা হৈছে। এইবিধ লক্ষণাই ৰূপক অলঙ্কাৰৰ মূল।

(খ) লক্ষণাত যদি বিষয়ীয়ে বিষয়ক লুপ্ত কৰি কেৱল নিজৰ স্বৰূপ প্ৰকাশ কৰে তেতিয়া তাক সাধ্যবসানা প্ৰয়োজনমূলা লক্ষণা বোলে। অৰ্থাৎ লক্ষ্যাৰ্থটো যদি মুখ্যভাৱে উপস্থাপিত আন অৰ্থত আৰোপিত নহয়, বৰং মুখ্যাৰ্থভাৱে অনুপস্থিত অৰ্থৰ লগত লক্ষ্যাৰ্থৰ অভেদ প্ৰতীত হ'লে তাক কোৱা হয় সাধ্যবসানা লক্ষণা। যেনে ঃ 'ই এটা গাধ'। যি জন ব্যক্তিৰ ওপৰত গাধত্ব আৰোপ কৰা হৈছে সেইজন ব্যক্তি বা মুখ্যাৰ্থ ইয়াত অনুপস্থিত। গতিকে বিষয়ী গাধতেই আৰোপ বিষয় ব্যক্তিজনে অন্তৰ্লীন হৈছে বা লক্ষ্যাৰ্থটো আন শব্দৰ দ্বাৰা ইয়াত মুখ্যভাৱে উপস্থাপিত হোৱা নাই। সেয়ে ই সাধ্যবসানা। কাব্য ৰচনাত সাধ্যবসানা লক্ষণাৰ স্থান অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। ইয়েই অতিশয়োক্তি অলঙ্কাৰৰ মূলবীজ।

২) ৰূঢ়িমূলা লক্ষণা ঃ

শব্দই যদি মুখ্যাৰ্থবোধ কৰাব নোৱাৰে আৰু তাৰ ঠাইত লোকপ্ৰসিদ্ধি অনুসাৰে আন অৰ্থবোধ কৰায় তেতিয়া তাক ৰূঢ়ি লক্ষণা বোলে। পৰম্পৰাক্ৰমে একোটা অৰ্থ দি অহা শব্দবোৰক ৰূঢ় শব্দ বোলা হয়। এইবোৰ শব্দৰ প্ৰকৃতি, প্ৰত্যয় আদি বিভিন্ন অৱয়ৱ ভাঙি দেখুৱাব পৰা নাযায়। গোটেই শব্দটো এটা অবিভাজ্য গোট। 'গৰু' এই বাচক শব্দই 'গৰু' নামৰ জন্তু বিশেষক বুজায় আৰু এইটো অৰ্থ পূৰ্বাপৰ চলি আহিছে। সেয়ে ই ৰূঢ় শব্দ। এনেধৰণৰ ৰূঢ় শব্দৰ প্ৰয়োগত লক্ষণাৰ সৃষ্টি হ'লেই ৰূঢ়িমূলা লক্ষণা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে— "ঘৰে তাক বাধা দিছে।" ইয়াত 'ঘৰ' এটা ৰূঢ় শব্দ, পূৰ্বাপৰ ই আৱাসিক স্থান বুজাই আহিছে। আনহাতে ঘৰত থকা লোকসকলৰ অৰ্থতো এই 'ঘৰ' শব্দটো পূৰ্বাপৰ চলি আহিছে। ঘৰ এটাই কাকো বাধা দিব নোৱাৰে।

গতিকে, ঘৰত থকা মানুহবোৰে বাধা দিছে। এই লক্ষ্যাৰ্থটো ইয়াত প্ৰতিপন্ন হৈছে। এইটোৱেই ৰূঢ়িমূলা লক্ষণা। ফকৰা যোজনা, পটন্তৰ আদিত ৰূঢ়িমূলা লক্ষণাৰ প্ৰয়োগ বেছিকৈ হোৱা দেখা যায়।

ৰূঢ়িমূলা লক্ষণাক আকৌ দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে—ক) উপাদান লক্ষণা, খ) লক্ষণ লক্ষণা।

ক) লক্ষণাৰ প্ৰয়োগত শব্দই এটা অৰ্থ উপস্থাপন কৰাৰ লগে লগে নিজৰ অৰ্থটোকো (মুখ্যাৰ্থ) আংশিকভাৱে ৰক্ষা কৰিলে তাক উপাদান লক্ষণা বোলে। নিজৰ অৰ্থ সম্পূৰ্ণকৈ এৰি নিদিয়ে (অজহৎ) কাৰণে ইয়াক অজহৎ স্বাৰ্থা লক্ষণাও বোলে। যেনে ঃ গুৱাহাটীয়ে তেজপুৰক তিনি গলত হৰুৱালে।" ইয়াত 'গুৱাহাটী' নামৰ ঠাইখনে আন এখন ঠাইত গৈ বল খেলিব আৰু তিনি গল দিব নোৱাৰে। গতিকে গুৱাহাটীৰ খেলুৱৈ আৰু তেজপুৰৰ খেলুৱৈ এই লক্ষ্যাৰ্থ উপস্থাপিত হৈছে। আনহাতে গুৱাহাটী ঠাই আৰু তেজপুৰ ঠাই এই অৰ্থও আছে আৰু সিয়ে খেলুৱৈ অৰ্থটোক টানি আনি নিজক সাৰ্থক কৰিছে। এইদৰে নিজৰ মুখ্যাৰ্থক লৈ উপাদান লক্ষ্যাৰ্থ সাধিত হৈছে কাৰণে ইয়াত উপাদান লক্ষণা হৈছে।

খ) লক্ষ্যাৰ্থটোক উপস্থাপিত কৰোঁতে যদি মুখ্যাৰ্থটো সম্পূৰ্ণভাৱে পৰিত্যক্ত হয় তেতিয়া তাক লক্ষণ লক্ষণা বোলে। নিজৰ অৰ্থ অৰ্থাৎ স্বাৰ্থ বিসৰ্জন দিছে (জহৎ) কাৰণে ইয়াক জহৎস্বাৰ্থা লক্ষণা বোলা হয়। যেনে ঃ "দীঘলহতীয়াৰ অভাৱ কিহৰ?" ইয়াত দীঘলহতীয়া শব্দই লোকপ্ৰসিদ্ধি অনুসাৰে প্ৰভাৱশালী ব্যক্তিক বুজাইছে। দীঘলহতীয়া শব্দৰ লক্ষ্যাৰ্থটো আন কোনো শব্দৰ দ্বাৰা উপস্থাপিত হোৱা নাই, গতিকে ইয়াত মুখ্যাৰ্থ সম্পূৰ্ণভাৱে পৰিত্যক্ত হৈছে ইয়াৰ বিপৰীতে 'প্ৰভাৱশালী' অৰ্থ লক্ষিত হৈছে। সেই কাৰণে ইয়াক লক্ষণ লক্ষণা বোলা হয়।

লক্ষণ-লক্ষণাৰ আন এটা উদাহৰণ হ'ল "কুন্তাঃ প্ৰবিশন্তি (যাঠিবোৰ সোমাই আহিছে)। ইয়াত লক্ষণাৰ বলত আমি যাঠিৰ সলনি যাঠি লোৱা সৈন্যবোৰ সোমাই অহাৰ অৰ্থ পাওঁ। কিয়নো আমি জানো যে যাঠিবোৰে নিজেই সোমাই আহিব নোৱাৰে। ইয়াত "যাঠিবোৰ" তল পৰি 'সৈন্যবোৰ' সোমাই অহাৰ অৰ্থ গ্ৰহণ হৈছে। সেই কাৰণে ই লক্ষণ লক্ষণা।

ব্যঞ্জনা শক্তি ঃ

তৃতীয় আৰু শ্ৰেষ্ঠ শব্দ-শক্তি হ'ল ব্যঞ্জনা। ই শব্দ বা অৰ্থৰ এনে এটা শক্তি যি শক্তিয়ে অভিধা আৰু লক্ষণা শক্তিৰ সহায়ত অৰ্থবোধ জন্মোৱাৰ পিছতো আন অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব পাৰে। আন কথাত ক'বলৈ গ'লে অভিধা, লক্ষণাই অৰ্থ প্ৰকাশ কৰি বিৰত হোৱাৰ পাছত যি শক্তিয়ে শব্দ আৰু অৰ্থৰ আনবোধ জন্মায় সেই শক্তিকে ব্যঞ্জনা শক্তি বুলি কোৱা হয়। অভিধা আৰু লক্ষণা বৃত্তিৰ সহায়ত শব্দাৰ্থৰ বোধ জন্মে। কিন্তু কাব্যিক অৰ্থ অনেক সময়ত সাধাৰণতে গ্ৰহণ কৰা অৰ্থৰ লগত একে নহয়। কাব্যৰ গভীৰ অৰ্থ থাকে আৰু এনে অৰ্থ শব্দৰ মুখ্যাৰ্থ নাইবা গৌণাৰ্থতকৈয়ো

বেলেগ। অভিধা শক্তিৰ প্ৰয়োগ হয় অকল শব্দৰ ক্ষেত্ৰতহে। লক্ষণাই বস্তুৰ অৰ্থ বহন কৰে, কিন্তু ব্যঞ্জনা বৃত্তিয়ে বস্তু, অলঙ্কাৰ আৰু ৰসৰো অৰ্থ বহন কৰে। ব্যঞ্জনাৰ সহায়ত আন অতিৰিক্ত অৰ্থ পাব পাৰি আৰু নতুন অৰ্থৰ প্ৰকাশ হ'লেও মুখ্যাৰ্থ অনাৱশ্যক হৈ নপৰে। বিশ্বনাথ কবিৰাজে সেইটো শক্তিকে ব্যঞ্জনা-শক্তি বুলিছে, যিটোৱে অভিধা আৰু লক্ষণা শক্তিয়ে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰি বিৰত হোৱাৰ পিছত ৰচনাৰ অন্তৰ্নিহিত অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে।

'তিস্ৰ শব্দস্য শক্তয়ঃ' (*সাহিত্য দৰ্পণ ২য় পৰিচ্ছেদ*)। অভিধা নামৰ শক্তিৰ দ্বাৰা শব্দ এটাই যি অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে তাকেই অভিধেয়াৰ্থ বা বাচ্যাৰ্থ বা শব্দাৰ্থ বুলি কোৱা হয়। আনহাতে, লক্ষণা শক্তিৰ সহায়ত শব্দ এটাই যি অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে সেইটোৱেই লক্ষ্যাৰ্থ। বাক্যত যেতিয়া প্ৰাথমিক অৰ্থ এটাই বা বাচ্যাৰ্থত বাধা প্ৰাপ্ত হয় তেতিয়া ব্যৱহাৰ বা প্ৰয়োজন অনুসৰি বাচ্যাৰ্থৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি যি আৰোপিত শক্তিৰ সহায়ত আন এটা অৰ্থ গ্ৰহণ কৰা হয় সেই শক্তিকেই লক্ষণা বুলি কোৱা হয় আৰু লক্ষণাৰ সহায়ত পোৱা অৰ্থকেই লক্ষ্যাৰ্থ বুলি কোৱা হয়।

অভিধা আৰু লক্ষণা শক্তিয়ে নিজৰ নিজৰ সামৰ্থ্য অনুসৰি অৰ্থ প্ৰকাশ কৰি বিৰত হোৱাৰ পাছত যি শক্তিৰ সহায়ত বেলেগ এটা অৰ্থ বোধিত হয় আৰু শব্দৰ এই তৃতীয় শক্তিয়েই হৈছে ব্যঞ্জনা শক্তি। ব্যঞ্জনাৰ দ্বাৰা প্ৰাপ্ত অৰ্থয়েই হ'ল ব্যঙ্গাৰ্থ বা প্ৰতীয়মান অৰ্থ। অভিধা আৰু লক্ষণা শক্তিয়ে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰি বিৰত হোৱাৰ পাছতহে ব্যঞ্জনাই অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে।

বিৰতাস্বভিধাদ্যাসু যথাৰ্থো বোধ্যতে পৰঃ।
সা বৃত্তিঃ ব্যঞ্জনা নাম শব্দস্যাৰ্থাদিকস্য চ।।

আলঙ্কাৰিকসকলে ব্যঞ্জনাক এটা স্বতন্ত্ৰ শক্তি বুলি সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছে। এই ব্যঞ্জনা শক্তিয়ে অভিধা আৰু লক্ষণা শক্তিয়ে প্ৰকাশ নকৰা অন্তৰ্নিহিত অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে আৰু এনেকৈ প্ৰকাশিত অৰ্থ অভিধা নাইবা লক্ষণা শক্তিয়ে প্ৰকাশ কৰা অৰ্থৰ লগত সম্বন্ধযুক্ত হ'বও পাৰে, নহ'বও পাৰে।

ব্যঞ্জনাৰ দুটা ভাগ আছে— ক) অভিধামূলা ব্যঞ্জনা খ) লক্ষণামূলা ব্যঞ্জনা।

ক) শব্দই প্ৰথমে অভিধাৰ দ্বাৰা অৰ্থ উপস্থাপিত কৰি পাছত ব্যঞ্জনাৰ দ্বাৰা আন অৰ্থ উপস্থাপিত কৰিলে অৰ্থাৎ শব্দটোৱে মুখ্যাৰ্থ দিয়াৰ উপৰি আন এটা অৰ্থবোধ জন্মালে তাক অভিধামূলা ব্যঞ্জনা বোলা হয়। ইয়াত অভিধেয় অৰ্থটোও সাৰ্থক হয় আৰু ব্যঙ্গ অৰ্থটোও নিহিত থাকে। ইয়াৰো দুটা প্ৰকাৰ আছে, যেনে ঃ শাব্দী আৰু আৰ্থী। ব্যঙ্গাৰ্থটো শব্দৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হ'লে তাক শাব্দী আৰু অৰ্থৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হ'লে তাক আৰ্থী বোলা হয়।

খ) লক্ষণাৰ সহায়ত যি ব্যঞ্জনাৰ দ্বাৰা অন্য অৰ্থ প্ৰতীতি হয় তাক লক্ষণামূলা ব্যঞ্জনা বোলে। যেনে ঃ "গঙ্গাত গুৱালৰ গাওঁ আছে।" এই বাক্যটোত গঙ্গাৰ পাৰত অৱস্থিত গাঁৱৰ ধাৰণাই শীতলতা আৰু পবিত্ৰতাৰ ধাৰণা ব্যঞ্জিত কৰিছে। এই ধাৰণা আমি অভিধামূলা ব্যঞ্জনাৰ দ্বাৰা নাপাওঁ, গতিকে এই দুটা ভাব অৰ্থাৎ শীতলতা আৰু পবিত্ৰতা লক্ষণামূলা ব্যঞ্জনা বৃত্তিৰ পৰা পোৱা গৈছে। লক্ষণামূলা ব্যঞ্জনা শাব্দী অথবা

আৰ্থীও হ'ব পাৰে। অৰ্থ প্ৰকাশত শব্দই গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে, তেতিয়া তাকেই শাব্দী ব্যঞ্জনা আৰু যেতিয়া অৰ্থৰ ভেটিত অন্তৰ্নিহিত ভাব প্ৰকাশিত হয় তেতিয়া তাক আৰ্থী ব্যঞ্জনা আখ্যা দিয়া হয়।

শব্দৰ অভিধা শক্তিৰ দ্বাৰা বাচ্যাৰ্থবোধ, লক্ষণাশক্তিৰ দ্বাৰা লক্ষ্যাৰ্থবোধ আৰু ব্যঞ্জনা শক্তিৰ দ্বাৰা ব্যঙ্গাৰ্থবোধ হয়। এই তিনিটাৰ ভিতৰত ধ্বনিবাদীসকলে ব্যঞ্জনাৰ ওপৰতে অধিক গুৰুত্ব দিছে। ব্যঞ্জনাৰ দ্বাৰা ব্যঞ্জিত অৰ্থই ব্যঙ্গাৰ্থ। শব্দৰ বাচ্যাৰ্থ বা লক্ষ্যাৰ্থ লগ লাগি অনুভৱ হোৱা ব্যঙ্গাৰ্থটোকেই ধ্বনি বোলে। গতিকে ব্যঙ্গাৰ্থই হ'ল দ্যোতিত অৰ্থ বা ধ্বনি।

ইয়াৰ পাছতেই আলঙ্কাৰিকসকলে ধ্বনিবাদৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে। কাব্যত বাচ্যাৰ্থতকৈ ব্যঙ্গাৰ্থ অধিক চমৎকাৰজনকভাৱে ধ্বনিত হ'লে তাকে কাব্যৰ ধ্বনি বোলে।

২.৫ শব্দৰ বিভাজন

শব্দ আৰু শব্দ শক্তিৰ বিভাগসমূহ তলৰ চিত্ৰৰ সহায়ত তলত দিয়া ধৰণে দেখুৱাব পাৰি

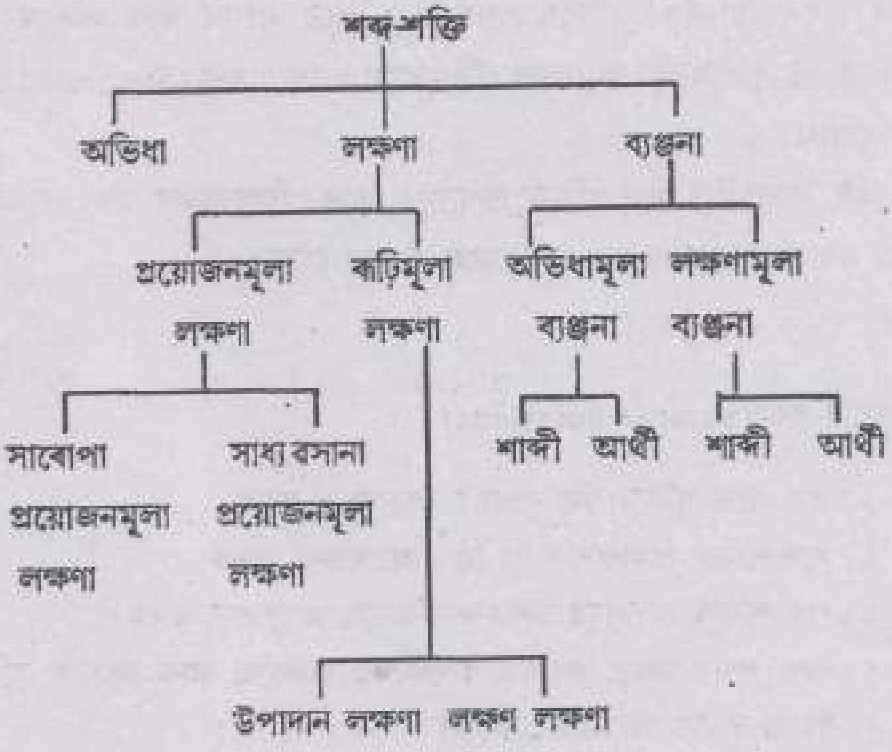

আত্ম মূল্যায়ন প্ৰশ্ন ঃ

শব্দশক্তি বুলিলে কি বুজায়? (৪০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

....

....

....

....

....

....

২.৬ সাৰাংশ (Summing up)

শব্দৰ নিজ অৰ্থ বুজোৱাৰ উপৰি বেলেগ অৰ্থ দিব পৰা শক্তি আছে। প্ৰত্যেক শব্দৰ পৰা মুখ্য অৰ্থক লৈ আন যি অৰ্থ ওলায় তাক বোধ কৰোৱা শক্তিক শব্দ-শক্তি বোলে। শব্দ-শক্তি তিনি প্ৰকাৰৰ আৰু সেইদৰে অৰ্থও তিনি প্ৰকাৰৰ।

অভিধা, লক্ষণা আৰু ব্যঞ্জনা। এটা শব্দ উচ্চাৰণ কৰাৰ লগে লগে প্ৰথমতে ব্যক্তি, গুণ, ক্ৰিয়া বা জাতিৰ বোধ এটা মনত উদয় হয়। এটা শব্দ উচ্চাৰণ কৰাৰ লগে লগে পোনতে যি অৰ্থৰ উদয় হয় তাক অভিধেয় অৰ্থ বা মুখ্যাৰ্থ (Primary meaning) বোলা হয়।

আনহাতে মুখ্যাৰ্থক এৰি তাৰ লগত সম্বন্ধ থকা আন অৰ্থক লক্ষ্য কৰি দেখুৱাই হ'ল লক্ষণা (Secondary meaning) । শব্দৰ অভিধা আৰু লক্ষণা বৃত্তিয়ে অভিপ্ৰায় পূৰণ কৰিব নোৱাৰিলে সেই অভিধা আৰু লক্ষণাক আশ্ৰয় কৰি এটা অতিৰিক্ত অৰ্থ বিচাৰি ল'বলগীয়া হয়। এইদৰে শব্দৰ যি শক্তিয়ে বাচ্যাৰ্থ আৰু লক্ষ্যাৰ্থৰ বাহিৰেও অতিৰিক্ত এটা বুৎপন্ন অৰ্থ অভিব্যক্ত কৰি তোলে তাকে ব্যঞ্জনা (Suggested meaning) শক্তি বোলে।

এই বিভাগটিত শব্দ-শক্তিৰ ভাগসমূহ আলঙ্কাৰিকসকলৰ মত অনুসৰি বহলাই ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। শব্দৰ বিভাজনসমূহো দেখুৱা হৈছে।

২.৭ আর্হি প্ৰশ্ন (Sample questions)

১। শব্দ-শক্তি বুলিলে কি বুজায়? আলোচনা কৰক।

২। শব্দ-শক্তিৰ প্ৰকাৰবোৰ কি কি? আলোচনা কৰক।

৩। শব্দ-শক্তিৰ ভাগসমূহ উদাহৰণৰ সৈতে আলোচনা কৰক।

৪। শব্দ, শব্দৰ অন্বয়, পদান্বয়, আকাংক্ষা, যোগ্যতা আৰু আসক্তি বুলিলে কি বুজায় চমুকৈ আলোচনা কৰক।

৫। ব্যঞ্জনা শক্তি কি? বহলাই ব্যাখ্যা কৰা।

২.৮ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

ড° মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মা	:	*ধ্বনি আৰু ৰসতত্ত্ব*
তীৰ্থনাথ শৰ্মা	:	*সাহিত্য বিদ্যা পৰিক্ৰমা*
মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী	:	*সাহিত্য দৰ্শন*
যতীন বৰা	:	*ছন্দ, ধ্বনি আৰু অলঙ্কাৰ*
ত্ৰৈলোক্য নাথ গোস্বামী	:	*নন্দনতত্ত্ব প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য*
S.K. Dey.	:	*Sanskrit Poetics*

•••

দ্বিতীয় খণ্ড

ভাৰতীয় কাব্যতত্ত্ব

খণ্ডৰ পৰিচয়

এই খণ্ডটোত ভাৰতীয় কাব্যতত্ত্বৰ বিভিন্ন দিশত আলোকপাত কৰা হৈছে। ভাৰতীয় কাব্যতত্ত্বৰ আলোচনাত ধ্বনিবাদ, ৰসবাদ, বক্ৰোক্তিবাদ, ৰীতিবাদ আদি বিষয়সমূহৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা আছে। বিভিন্ন সময়ত বিভিন্নজন আলংকাৰিকে এই দিশসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়াই আহিছে। সেই সকলৰ ভিতৰত ভৰতমুণি, ভামহ, অভিনৱগুপ্ত, ৰুদ্ৰভট্ট, ভোজৰাজ, বিশ্বনাথ, কুন্তক আদি উল্লেখযোগ্য।

এই আলংকাৰিকসকলে ধ্বনিবাদ, ৰসবাদ, বক্ৰোক্তিবাদ, ৰীতিবাদ আদি বিষয়ত নিজস্ব অভিমত আগবঢ়াই ভাৰতীয় কাব্যতত্ত্বক সমৃদ্ধ কৰিছে। এই খণ্ডটিত এই আলংকাৰিকসকলৰ অভিমতসমূহৰ আলোচিত কৰা হৈছে। তেওঁলোকে নিৰূপন কৰা সংজ্ঞাসমূহৰ আধাৰতহে ভাৰতীয় কাব্যতত্ত্বৰ বিভিন্ন দিশসমূহ আলোচনা কৰিব পাৰি।

ভাৰতীয় কাব্যতত্ত্ব আলোচনাৰ কিছুমান মনোজ্ঞ দিশ আছে। এই দিশসমূহ অভিনৱ গুপ্ত, ভোজৰাজ আদিয়ে আকৰ্ষণীয় উদাহৰণেৰে উপস্থাপন কৰিছে। এই খণ্ডটিত তেওঁলোকে আগবঢ়োৱা আলোচনা সহজ ৰূপত দাঙি ধৰা হৈছে। খণ্ডটি অধ্যয়ন কৰি আপোনালোকে ভাৰতীয় কাব্যতত্ত্বৰ বিভিন্ন দিশসমূহৰ লগত পৰিচিত হ'ব পাৰিব।

এই খণ্ডটিক চাৰিটা বিভাগত বিভক্ত কৰি আলোচনা কৰা হৈছে—

প্ৰথম বিভাগ : ধ্বনিবাদ

দ্বিতীয় বিভাগ : ৰসবাদ

তৃতীয় বিভাগ : বক্ৰোক্তিবাদ

চতুৰ্থ বিভাগ : ৰীতিবাদ আৰু ঔচিত্যবাদ

প্ৰথম বিভাগ

ধ্বনিবাদ

বিভাগৰ গঠন ঃ

১.১ ভূমিকা (Introduction)
১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
১.৩ ধ্বনিৰ সংজ্ঞা
১.৪ ধ্বনিৰ স্বৰূপ
১.৫ ধ্বনি কাব্যৰ বিভাজন
১.৬ সাৰাংশ (Summing Up)
১.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
১.৮ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/ Suggested Readings)

১.১ ভূমিকা (Introduction)

ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰা আলোচনা কৰিলে দেখিবলৈ পোৱা যায় যে সাহিত্যশাস্ত্ৰৰ পটভূমিকাত 'ধ্বনি'য়ে এক বিশিষ্ট স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। 'ধ্বনি' শব্দটোৰ সাধাৰণ অৰ্থ 'শব্দ' হ'লেও সাহিত্যশাস্ত্ৰত ব্যঞ্জণাৰ অৰ্থতহে ধ্বনিশব্দৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ভাৰতবৰ্ষত প্ৰচলিত হৈ থকা সাহিত্যশাস্ত্ৰৰ পৰম্পৰাই এই কথা স্পষ্টকৈ ব্যক্ত কৰে যে সভ্যতাৰ আদিযুগত এই ভাৰতবৰ্ষৰ বুকুত আদিকবি বাল্মীকিৰ লেখনীৰ পৰা যি ৰামায়ণকাব্যৰ সৃষ্টি হৈছিল সেই কাব্যতেই নিহিত হৈ আছিল ধ্বনিৰ স্ফুৰণ। গতিকে ধ্বনিৰ অস্তিত্ব আদিকাব্যৰ দৰেই অতি প্ৰাচীন। কিন্তু ধ্বনিৰ সৃষ্টি কাব্যোন্মেষৰ সমসাময়িক হ'লেও ইয়াৰ স্বীকৃতি ঘটিছে পৰৱৰ্তী যুগত। বহুতো ঘাত-প্ৰতিঘাতৰ পথ অতিক্ৰম কৰাৰ পাছতহে 'ধ্বনি'ৰ ঐতিহ্য স্বীকাৰ কৰি লোৱা হৈছে ভাৰতীয় সাহিত্যজগতত। 'ধ্বনি' বিষয়ক আলোচনাৰ ক্ষেত্ৰত বিখ্যাত আলঙ্কাৰিক আনন্দবৰ্ধনাচাৰ্য্যৰ নাম চিৰস্মৰণীয়। কাৰণ ধ্বনিৰ উপস্থিতি বিভিন্ন উপায়েৰে বহুতো পণ্ডিতৰ লেখনীত প্ৰকাশ পালেও 'ধ্বনি'ৰ বিষয়ে বিশদ আৰু জ্ঞানগৰ্ভ আলোচনা পোনপ্ৰথম আগবঢ়াইছে আনন্দবৰ্ধনদেৱে তেওঁৰ কালজয়ী গ্ৰন্থ ধ্বন্যালোকত। তদুপৰি এই তত্ত্বগধুৰ গ্ৰন্থখনৰ উপযুক্ত ব্যাখ্যা 'লোচন'ৰ মাজেদি অভিনৱগুপ্তই 'ধ্বনি'ৰ স্বৰূপাদি বিশ্লেষণ কৰি ধ্বন্যালোকৰ মাহাত্ম্য দ্বিগুণিত কৰিছে। গতিকে 'ধ্বনি'ৰ ইতিহাসত আনন্দবৰ্ধন আৰু অভিনৱগুপ্তৰ অৱদান চিৰস্বীকাৰ্য্য হৈ আছে। আনন্দবৰ্ধনদেৱৰ ধ্বন্যালোকত যদিও কোৱা হৈছে যে 'ধ্বনি'ৰ বিষয়ে প্ৰাচীন পণ্ডিতসকলে বিভিন্নধৰণৰ আলোচনা আগবঢ়াইছিল, কিন্তু প্ৰকৃততে ধ্বন্যালোকতহে 'ধ্বনি'ক কাব্যৰ আত্মা বুলি কোৱা হৈছে। ধ্বন্যালোকৰ আৰম্ভনিতেই আনন্দবৰ্ধনে কৈছে 'কাব্যস্যাত্মা ধ্বনিৰীতি বুধৈৰ্যঃ সমাম্নাতপূৰ্বঃ' ইত্যাদি (ধ্বন্যালোক ১ম উদ্যোত, কাৰিকা—১)।

এই অধ্যায়টিত ধ্বনিৰ সংজ্ঞা, ধ্বনি স্বৰূপ আদিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে । অধ্যায়টি পঢ়ি আপোনালোকে ধ্বনি কাব্যৰ স্বৰূপ সম্বন্ধে অৱগত হ'ব পাৰিব ।

১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

ভাৰতীয় কাব্যতত্ত্বৰ অন্যতম প্ৰত্যয় ধ্বনিবাদে সাহিত্যৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশত আলোকপাত কৰিলে। এই বিভাগটো পঢ়ি আপোনালোকে-

- ধ্বনিৰ সংজ্ঞা নিৰূপণ কৰিব পাৰিব,
- ধ্বনিৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব,
- ধ্বনি-বিৰোধী দলসমূহৰ বিভিন্ন বক্তব্য সম্পৰ্কে জ্ঞাত হ'ব পাৰিব,
- বস্তু, অলংকাৰ আৰু ৰসভেদে ধ্বনিৰ সূত্ৰ নিৰ্ণয় কৰিব পাৰিব,
- ধ্বনিকাব্যৰ বিভাজন কৰিব পাৰিব।

১.৩ ধ্বনিৰ সংজ্ঞা

'ধ্বনি' বুলিলে কি বুজায়, ইয়াৰ স্বৰূপ কি, কাব্যত ইয়াৰ গুৰুত্ব কি ইত্যাদি বিষয়ৰ আলোচনা কৰিব যাওঁতে আনন্দবৰ্ধনে 'ধ্বন্যালোক'ৰ প্ৰথম উদ্যোতত 'ধ্বনি'ৰ লক্ষণপ্ৰসঙ্গত কৈছে—

যত্ৰাৰ্থঃ শব্দো বা তমৰ্থমুপসৰ্জনীকৃতস্বাৰ্থৌ।

ব্যঙ্‌ক্তঃ কাব্যবিশেষঃ স ধ্বনিৰিতি সূৰিভিঃ কথিতঃ।। (কাৰিকা-১৩)।

এই কাৰিকাৰ অৰ্থ হ'ল কাব্যত থকা শব্দ আৰু অৰ্থই যেতিয়া নিজৰ নিজৰ ভূমিকাক গৌণ কৰি প্ৰতীয়মান অৰ্থৰ বাহক হয়, তেতিয়া ব্যঞ্জনাযুক্ত সেই কাব্যকেই 'ধ্বনি' বুলি কোৱা হয়। কাব্যসৃষ্টিত শব্দ আৰু অৰ্থই এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। সেই কাৰণে শব্দ আৰু অৰ্থক কাব্যৰ শৰীৰৰূপে কল্পনা কৰা হয়। কোৱাও হৈছে—শব্দাৰ্থশৰীৰং তাৱৎ কাব্যম্ (ধ্বন্যালোক-প্ৰ. উদ্যোত)। কাব্যৰ বাহ্যিক আকৃতি সৃষ্টি হয় শব্দ আৰু অৰ্থৰ সহযোগত। কিন্তু এই বাহ্যিক আকৃতিৰ উপৰি কাব্যত থাকে এক অনাবিল সংবেদনশীলতা যাৰ ফলত কাব্যৰ ঝংকাৰ শব্দ আৰু অৰ্থৰ গাঁথনি পাৰ হৈ গৈ সহৃদয় পাঠকৰ হৃদয়ত আনি দিয়ে এক অনিৰ্বচনীয় স্বৰ্গীয় অনুভূতি। মানুহৰ শৰীৰৰ ভিতৰত যেনেকৈ হাত-ভৰি আদি অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গৰ পৰা সম্পূৰ্ণ বেলেগ এক চৈতন্যময় আত্মাৰ অৱস্থান থাকে, সেইদৰে কাব্যতো শব্দ আৰু অৰ্থৰ উৰ্দ্ধত এটা বিশেষ অৰ্থ নিহিত হৈ থাকে যিটোৱে মুহূৰ্তৰ ভিতৰতে ৰসজ্ঞপাঠকৰ হৃদয় অধিকাৰ কৰি পেলাব পাৰে। কাব্যৰ এই বিশেষ অৰ্থ যিটো শব্দ আৰু অৰ্থৰ সহায়ত বাচ্য নহয় কিন্তু বোধগম্যহে সেই প্ৰতীয়মান অৰ্থই কাব্যৰ প্ৰাণস্বৰূপ। এই অৰ্থৰ মূৰ্চ্ছনাই কাব্যক অভূতপূৰ্ব আনন্দৰ কাৰণ হিচাপে দাঙি ধৰে। বাচ্যাৰ্থৰ পৰা সম্পূৰ্ণ বেলেগ প্ৰতীয়মান অৰ্থই মহাকবিসকলৰ ৰচনাত প্ৰকাশ পায় আৰু ইয়াৰ মাধুৰ্যক আলঙ্কাৰিকসকলে নাৰীদেহত থকা লাৱণ্যৰ লগত তুলনা কৰে। অঙ্গপ্ৰত্যঙ্গৰ সুষ্ঠগঠনৰ উৰ্দ্ধত

যেনেকৈ নাৰী দেহত এক অনিৰ্বচনীয় লাৱণ্য বিৰাজ কৰে সেইদৰে কাব্যতো শব্দ, অৰ্থ আদিৰ উপযুক্ত প্ৰয়োগৰ উপৰি নিহিত হৈ থাকে প্ৰতীয়মান অৰ্থৰ বিলাস। কাব্যত ব্যৱহাৰ হোৱা শব্দ আৰু অৰ্থই যেতিয়া নিজৰ নিজৰ বাচ্যাৰ্থক অপ্ৰধান কৰি প্ৰতীয়মান অৰ্থক বিশেষভাৱে ব্যক্ত কৰে তেতিয়াই ধ্বনিৰ সৃষ্টি হয় আৰু এই ধ্বনিয়েই হ'ল কাব্যৰ আত্মা বা প্ৰাণভূতা শক্তি। এই শক্তি অবিহনে কাব্যৰ কোনো আকৰ্ষণ নাথাকে—এয়াই হ'ল ধ্বনিবাদী আলঙ্কাৰিসকলৰ অভিমত। কিন্তু প্ৰতীয়মান অৰ্থ যিহেতুকে বাচ্য নহয়, বুদ্ধি গম্য, সেইকাৰণে সকলোৱে এই অৰ্থৰ মাধুৰ্য গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰে। পৰমব্ৰহ্মক পোৱাৰ সমতুল্য আনন্দৰ কাৰণ যি প্ৰতীয়মান অৰ্থ সেইটোক বুজিবৰ বাবে হৃদয়ত এটা বিশেষ শক্তি বা সামৰ্থ্য থকাটো প্ৰয়োজন। কেৱলমাত্ৰ শব্দ আৰু অৰ্থৰ জ্ঞানেই এই অৰ্থক বুজাৰ কাৰণে যথেষ্ট নহয়। কাব্যতত্ত্ব বিষয়ে জ্ঞান থকা সহৃদয় পাঠকজনেহে এই অৰ্থৰ আস্বাদ গ্ৰহণ কৰি তৃপ্ত হ'ব পাৰে। সেই কাৰণে আনন্দবৰ্ধনে 'ধ্বন্যালোক'ত কৈছে -

শব্দাৰ্থশাসনজ্ঞানমাত্ৰেণৈৱ ন বেদ্যতে।

বেদ্যতে স তু কাব্যাৰ্থতত্ত্বজ্ঞৈৰেৱ কেৱলম্।। (কাৰিকা-৭)

প্ৰতীয়মান অৰ্থ কি? প্ৰতীয়মান অৰ্থৰ আন নাম হ'ল ব্যঙ্গাৰ্থ। শব্দৰ ভিতৰত যি শক্তি নিহিত হৈ থাকে তাৰে সহায়ত শব্দই অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয় অৰ্থাৎ অৰ্থপ্ৰকাশ কৰিব পৰা ক্ষমতাকেই শব্দৰ শক্তি বোলে। এই শক্তি তিনিবিধ— অভিধা, লক্ষণা আৰু ব্যঞ্জনা। সাহিত্যদৰ্পণত বিশ্বনাথ কবিৰাজে এই বিষয়ত নিজৰ অভিমত দাঙি ধৰি কৈছে 'তিস্ৰ শব্দস্য শক্তয়ঃ' (সা.দ. ২য় প), অভিধা নামৰ শক্তিৰ দ্বাৰা শব্দ এটাই যি অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে তাকেই অভিধেয়াৰ্থ, বাচ্যাৰ্থ বা শব্দাৰ্থ বুলি কোৱা হয়। এয়াই শব্দ এটাৰ মুখ্যাৰ্থ বা প্ৰাথমিক অৰ্থ। যেনে সূৰ্যই আমাক তাপ দিয়ে—এই বাক্যত সূৰ্য্যপদটোৱে অভিধাশক্তিৰ মাধ্যমত 'অগ্নিবৰ্ণগোলাকাৰ পিণ্ড' এই অৰ্থ ব্যক্ত কৰিছে। এইটোৱে সৰ্য্যপদটোৰ অভিধেয়াৰ্থ বা বাচ্যাৰ্থ। দ্বিতীয়তে, লক্ষণাশক্তিৰ সহায়ত শব্দ এটাই যি অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে সেইটোৱে লক্ষ্যাৰ্থ। বাক্যত যেতিয়া প্ৰাথমিক অৰ্থ বা বাচ্যাৰ্থই বাধাপ্ৰাপ্ত হয় তেতিয়া ব্যৱহাৰ বা প্ৰয়োজন অনুসৰি বাচ্যাৰ্থৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি যি আৰোপিত শক্তিৰ সহায়ত আন এটা অৰ্থ গ্ৰহণ কৰা হয় সেই শক্তিকেই লক্ষণা বুলি কোৱা হয় আৰু লক্ষণাৰ সহায়ত পোৱা অৰ্থকেই লক্ষ্যাৰ্থ বুলি কোৱা হয়। যেনে ব্ৰহ্মপুত্ৰত মন্দিৰ আছে—এই বাক্যত 'ব্ৰহ্মপুত্ৰ পদটোৱে' বিশাল জলৰাশিৰূপী নদক বুজোৱা নাই কাৰণ পানীৰ ভিতৰত মন্দিৰ থাকিব নোৱাৰে। গতিকে ব্ৰহ্মপুত্ৰ শব্দৰ নদৰূপী মুখ্যাৰ্থ ইয়াত গৃহীত নহয়। কিন্তু ব্ৰহ্মপুত্ৰ পদটোৰ লগত সম্বন্ধযুক্ত 'তীৰভূমি' বা চৰৰূপী অৰ্থটোৱে ইয়াত গ্ৰহণ কৰি ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰত

মন্দিৰ আছে বা ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ চৰভূমিৰ মন্দিৰ আছে এনেকুৱা সম্পূৰ্ণ অৰ্থ লক্ষণাৰ সহায়ত গ্ৰহণ কৰা হয়। তৃতীয়তে অভিধা আৰু লক্ষণাশক্তিয়ে নিজৰ নিজৰ সামৰ্থ্য অনুসৰি অৰ্থপ্ৰকাশ কৰি বিৰত হোৱাৰ পিছত যি শক্তিৰ সহায়ত বেলেগ এটা অৰ্থ বোধিত হয় শব্দৰ সেই তৃতীয় শক্তিকেই ব্যঞ্জনা বোলে। ব্যঞ্জনাৰ দ্বাৰা প্ৰাপ্ত অৰ্থই হ'ল ব্যঙ্গাৰ্থ বা প্ৰতীয়মান অৰ্থ। যিহেতু ব্যঙ্গাৰ্থৰ কাৰণে বুদ্ধিৰ প্ৰয়োজন হয় সেই কাৰণে এই অৰ্থ 'গম্য' অৰ্থাৎ বুদ্ধিগ্ৰাহ্য, কেৱল শব্দৰ দ্বাৰা অপ্ৰকাশিত। এই প্ৰতীয়মান অৰ্থ বাচ্যাৰ্থক অবলম্বন কৰি বোধগম্য হ'লেও ইয়াক বুজাৰ কাৰণে কাব্যতত্ত্বৰ জ্ঞান অতি আৱশ্যক। যি কাব্যত এই প্ৰতীয়মান অৰ্থই মনোগ্ৰাহী হৈ প্ৰকাশ পায় তাকেই ধ্বনি বুলি আখ্যা দিয়া হয়। গতিকে কাব্যতত্ত্বৰ জ্ঞান অবিহনে ধ্বনিৰ অৰ্থ হৃদয়ঙ্গম কৰাটো সম্ভৱপৰ নহয়। এটা কবিতাৰ অংশেৰে আমি এই কথাটো বুজাব পাৰো-

আছোঁ মই সুখে দুখে নিজা বেহা লই
হ'ল জানো আচম্বিতে যাবৰ সময়?
টোকোৰা পঁজাত থাকি লাগিছিল ভাল।
ভাগি গ'ল আজি মোৰ টোপনিৰ জাল।

(নৱদিগন্তঃ অতুলচন্দ্ৰ হাজৰিকা)

উক্ত কবিতাংশকিত বাচ্যাৰ্থ হিচাপে- পৰিচিত এটা ঠাইৰ পৰা অপৰিচিত আন এটা ঠাইলৈ যোৱাৰ সময় হোৱাৰ কথা ব্যক্ত হৈছে। কিন্তু এই বাচ্যাৰ্থটো এই কবিতাটোৰ মূল অৰ্থ নহয়। ইয়াত আন এটা মধুৰ অৰ্থ ব্যঞ্জিত হৈছে যিটোৱে হ'ল কবিতাটোৰ মূল আকৰ্ষণ। ইয়াত কবিয়ে ক'ব বিচাৰিছে যে এতিয়ালৈকে কবিয়ে মায়া-মোহৰ যি জীৱন কটালে আজি সেই জীৱনৰ বিষয়ে মোহভঙ্গ হৈছে কাৰণ কবিৰ মানসপটত সাংসাৰিক জীৱনৰ অসত্যতা ধৰা পৰি তেওঁৰ মনোমুকুৰত সত্য জ্ঞানৰ উন্মেষ ঘটিছে। উক্ত কবিতাংকিত থকা বুদ্ধিগম্য এই অনিন্দ্য অৰ্থমূৰ্চ্ছনাই হ'ল ধ্বনি, যিটোৰ অস্তিত্বই কাব্যটোক উত্তমকাব্যৰ শাৰীত লৈ যাব পাৰিছে। মনত ৰাখিবলগীয়া কথা হ'ল কাব্যিক আকৰ্ষণ সৃষ্টি কৰাৰ ক্ষেত্ৰত ধ্বনিৰ সমতুল্য একোৱে নাই। কাৰণ হৃদয়ত থকা অনিৰ্বচনীয়ভাৱটোৱে ব্যঞ্জনাৰ মাজেদি কবিৰ লেখনীত প্ৰকাশ পায়। আনন্দবৰ্ধনে ধ্বন্যালোকত কৈছে যে প্ৰকৃততে ক্ৰৌঞ্চচৰাইযুগলৰ এটাৰ মৃত্যুত আনটোৰ হিয়াভঙা আৰ্তনাদে বাল্মীকিৰ হৃদয়ত যি অকল্পনীয় শোকৰ সৃষ্টি কৰিছিল সেই শোকেই পুঞ্জীভূত হৈ শ্লোকৰ আকৃতিত আদিকবিৰ মুখৰ পৰা নিঃসৃত হৈ কাব্যৰ ৰূপ গ্ৰহণ কৰিছে। গতিকে সম্পূৰ্ণ ৰামায়ণখনেই হ'ল বাল্মীকিৰ হৃদয়ত অনুভৱ কৰা মুখৰে প্ৰতিধ্বনি। তুলনীয়-

কাব্যস্যাত্মা স এৱাৰ্থস্তথা চাদিকবেঃ পুৰা।
ক্ৰৌঞ্চদ্বন্দ্ববিয়োগোত্থঃ শোকঃ শ্লোকত্বমাগতঃ।। (ধ্বন্যালোক, উঃ-১ কাৰিকা-৫)

হৃদয়ৰ একান্ত অনুভূতিৰ শব্দময় সৃষ্টিধৰ্মী ৰূপেই হ'ল ধ্বনি। এই ধ্বনিক বুজিবৰ বাবে সহৃদয় পাঠকৰ প্ৰয়োজন। যিসকল পাঠকৰ কাব্যতত্ত্বজ্ঞানৰ পোহৰত উদ্ভাসিত হোৱা হৃদয়ত বৰ্ণনীয়ভাৱ গ্ৰহণৰ সম্পূৰ্ণ যোগ্যতা থাকে কাব্যমাধুৰী গ্ৰহণক্ষম সেইজনেই হ'ল সহৃদয় বা ৰসজ্ঞ পাঠক। অভিনৱগুপ্তই কৈছে-

"য়েষাং কাব্যানুশীল নাভ্যাসবশাদ্ বিশদীভূতে মনোমুকুৰে বৰ্ণনীয় তন্ময়ীভৱনযোগ্যতা তে স্ব-হৃদয়-সংবাদভাজঃ সহৃদয়াঃ।"

এনেকুৱা সহৃদয়েই কাব্যৰ ৰস তথা ধ্বনিৰ আস্বাদন লাভ কৰি পৰমানন্দ পাবলৈ সক্ষম হয়।

আগতেই কোৱা হৈছে যে ধ্বনিৰ স্বীকৃতিৰ পথ সম্পূৰ্ণ নাছিল। কাব্যত ৰীতি-গুণ-অলংকাৰ-ৰস আদিৰ উপৰি 'ধ্বনি'ৰ অৱস্থিতি এই কথাটো বহুতো আলঙ্কাৰিকেই মানি লোৱা নাছিল। তদুপৰি কিছুমান আলঙ্কাৰিকে ধ্বনিৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰিলেও এই বিষয়ে কোনো ধাৰণা দিব পৰা নাছিল। বহু পণ্ডিতে আকৌ ধ্বনিক লক্ষণাশক্তিৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছিল। এই সকলোকে ধ্বনিবিৰোধী দল হিচাবে গ্ৰহণ কৰা হৈছিল। আলঙ্কাৰিক আনন্দবৰ্ধনাচাৰ্যই তেওঁ 'ধ্বন্যালোক'ৰ প্ৰথম কাৰিকাতেই ধ্বনিবিৰোধী সকলক তিনিটা ভাগত বিভক্ত কৰি দেখুৱাইছে। তেওঁৰ মতে যিসকল পণ্ডিতে ধ্বনিৰ অস্তিত্ব নাই বুলি মত প্ৰকাশ কৰে তেওঁলোক হ'ল অভাববাদী'। যিসকলপণ্ডিতে ধ্বনিক লক্ষণাৰ অন্তৰ্ভুক্ত বুলি অভিমত প্ৰকাশ কৰিছে তেওঁলোকক 'ভাক্তবাদী' বুলি কোৱা হৈছে। 'ভক্তি' শব্দৰ অৰ্থ সাহিত্যশাস্ত্ৰত 'লক্ষণা'। তৃতীয়তে যিসকল পণ্ডিতে ধ্বনিৰ অস্তিত্ব মানি ল'লেও ধ্বনিক অপ্ৰকাশ্য বুলি কৈছে তেওঁলোকক 'অনিৰ্বচনীয়বাদী' বুলি কোৱা হৈছে। তুলনীয়-

কাব্যস্যাত্মা ধ্বনিৰিতি বুধৈৰ্যঃ সমাম্নাতপূৰ্ব

স্তস্যাভাৱং জগদুৰপৰে ভাক্তমাহুস্তমন্যে।

কেচিদ্ বাচাং স্থিতমবিষয়ে তত্ত্বমুচুস্তদীয়ং

তেন ব্ৰুমঃ সহৃদয়মনঃপ্ৰীতয়ে তৎস্বৰূপম্।। (ধ্বন্যালোক প্ৰ.উ. (কাৰিকা-১)

আনন্দবৰ্ধনাচাৰ্যই ধ্বনিবিৰোধীসকলৰ অভিমত খণ্ডণ কৰি ধ্বনিৰ বিষয়ে বিশদ আলোচনা আগবঢ়াই সাহিত্যশাস্ত্ৰৰ আকাশত এক উজ্জ্বল নক্ষত্ৰৰূপে বিৰাজ কৰিছে।

১.৪ ধ্বনিৰ স্বৰূপ

'ধ্বনি'ৰ স্বৰূপ বিচাৰ কৰিব গ'লে প্ৰথমতেই ধ্বনিৰ বিষয়ে থকা ব্যঙ্গাৰ্থৰ গুৰুত্ব জানিব লাগিব। কাব্যত ব্যঙ্গাৰ্থ বা প্ৰতীয়মান অৰ্থৰ গুৰুত্ব উপলব্ধি কৰি ধ্বনিক তিনিটা ভাগত ভগোৱা হৈছে। সেইবোৰ হ'ল—বস্তুধ্বনি, অলঙ্কাৰধ্বনি

আৰু ৰসধ্বনি। যেতিয়া কোনো এটা কাব্যত থকা শব্দ আৰু অৰ্থৰ মাজেদি বাচ্যাৰ্থই বৰ্ণনীয় বস্তুৰ ব্যঞ্জনা দিয়ে আৰু সেই ব্যঙ্গাৰ্থ পাঠকৰ ওচৰত বেচি আকৰ্ষণীয় হৈ উঠে তেতিয়া তাকেই বস্তুধ্বনি বোলা হয়। এনেকুৱা ধ্বনিৰ ক্ষেত্ৰত কাব্যবিষয়টোৱে অধিক ৰমণীয়তাৰ সৈতে ব্যঞ্জিত হয়। যেনে-

"হাতে হাতে ধৰি বোলে বিভীষণে

আছিয়ো পাত্ৰ সমাজ।

বিভীষণ বৈৰী লঙ্কাৰ খেদিয়া

সুখে ভুঞ্জা সবে ৰাজ।।" (ৰামায়ণ)

এই কবিতাটোৰ মাজেদি লঙ্কাৰ পৰা ৰাৱণৰ দ্বাৰা বিভীষণ বিসৰ্জনৰ কথা প্ৰকাশ কৰি এই কাৰ্যৰ দ্বাৰা যে কোনোমতেই লঙ্কাপুৰীৰ ভাল নহয় সেই কথাকেই ব্যঞ্জনা দিয়া হৈছে। বিসৰ্জনৰ ফলত বিভীষণৰ মনত যি অপমান বা বেদনাৰ সৃষ্টি হ'ল সেয়া কেতিয়াও লঙ্কাৰ বাবে মঙ্গলজনক নহ'ব এই ব্যঙ্গাৰ্থৰূপী কাব্যবস্তু বাচ্যাৰ্থতকৈ বেছি মনোগ্ৰাহী হোৱা বাবে এইটো বস্তুধ্বনিৰ উদাহৰণ। অলঙ্কাৰ ধ্বনিত বাচ্যাৰ্থৰ মাজেদি অলংকাৰৰ ব্যঞ্জনা হয় আৰু সেই ব্যঙ্গাৰ্থ বাচ্যাৰ্থতকৈ বেছি আকৰ্ষক হৈ উঠে। অৰ্থাৎ যি কাব্যত বাচ্যাৰ্থৰ যোগেদি অলংকাৰৰ ব্যঞ্জনা ঘটে আৰু সেই ব্যঙ্গাৰ্থই পাঠকক বেছি আকৰ্ষণ কৰে সেই কাব্যকেই অলংকাৰধ্বনি বোলা হয়। যেনে-

"নৱ পল্লৱিত মোৰ মানস কুঞ্জৰ

সেউজীয়া পাতৰ তলত

শুনিছোঁ তোমাৰ যেন অমিয়া কণ্ঠৰ

সুধা সুৰ মৃদু পঞ্চমত।" (আনন্দচন্দ্ৰ বৰুৱা)

উক্ত কবিতাফাঁকিত মনক পল্লৱিত বৃক্ষশাখাৰূপে আৰু মধুৰ কণ্ঠত থকা সুৰক অমৃতৰূপে কল্পনা কৰি কবিয়ে উপমা অলংকাৰৰ ব্যঞ্জনা সৃষ্টি কৰিছে। এজনৰ মিঠা মাত শুনি আনজনে আনন্দ লাভ কৰিছে এই বাচ্যাৰ্থৰ তুলনাত উপমা অলংকাৰৰ ব্যঞ্জনাই ইয়াত বহুত বেছি আনন্দ দান কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। সেই কাৰণে ইয়াত অলংকাৰধ্বনিৰ সৃষ্টি হৈছে। যি কাব্যত বাচ্যাৰ্থৰ মাজেদি বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু ব্যভিচাৰী ভাৱৰ সহায়ত ৰসৰ ব্যঞ্জনা ঘটে তাকেই ৰসধ্বনি বোলে। ইয়াতেও বাচ্যাৰ্থতকৈ অলৌকিক পৰমানন্দসম সন্তুষ্টিয়ে পাঠকৰ ওচৰত বহুপৰিমাণে বেছি চিত্তাকৰ্ষক হয়। ধ্বনিবাদীসকলে এই ধ্বনিকেই শ্ৰেষ্ঠ ধ্বনি বুলি স্বীকাৰ কৰিছে আৰু তেওঁলোকৰ মতে বস্তুধ্বনি আৰু অলঙ্কাৰ ধ্বনি ৰসতেই সমাপ্তি লাভ কৰে। ৰসধ্বনিৰ উদাহৰণ-

"ঘন ঘন মুৰুচি পৰয় ৰুকমিণী।
কোকৰে শ্বাস নয়নে ঝুৰে বাৰি।
কৃষ্ণচৰণ চিন্তিয়ে চিত্ত নাই।
ঘন যদুনাথ চিন্তয় পুনু মাই।।" (ৰুক্মিণীহৰণ নাট)

ইয়াত মুৰুচি (মূৰ্চ্ছা), শ্বাস (উশাহ), নয়নে বাৰি (চকুৰ পানী) আদিৰ সহায়ত বাচ্যাৰ্থৰ মাজেদি বিপ্ৰলম্ভশৃঙ্গাৰৰসৰ ব্যঞ্জনা দিয়া হৈছে আৰু এই ব্যঙ্গাৰ্থ বাচ্যাৰ্থতকৈ অধিক মনোগ্ৰাহী হৈ উঠিছে। গতিকে উক্ত কাব্যত ৰসধ্বনিৰ সৃষ্টি হৈছে।

১.৫ ধ্বনি কাব্যৰ বিভাজন

ব্যঙ্গাৰ্থৰ ভিত্তিত ধ্বনি তিনিপ্ৰকাৰৰ হ'লেও প্ৰকৃততে ধ্বনিকাব্য দুবিধ- অভিধামূলক আৰু লক্ষণামূলক। ইয়াৰেই লক্ষণামুলধ্বনি কাব্যত বাচ্যাৰ্থ কবিৰ দ্বাৰা অবিবক্ষিত বা অনভিপ্ৰেত হয় যাৰ বাবে এনেকুৱা ধ্বনিক অবিক্ষিত বাচ্যধ্বনিও বোলে। আনফালে অভিধানমূলক ধ্বনিত বাচ্যাৰ্থটো বক্তাৰ অভিপ্ৰেত হৈও অৰ্থান্তৰৰ অভিব্যঞ্জনা ঘটায়। সেই কাৰণে ইয়াক বিৱক্ষিতান্য পৰবাচ্য ধ্বনি বুলিও কোৱা হয়। অবিবক্ষিতবাচ্যধ্বনিক আকৌ দুটা ভাগত ভগোৱা হয়— অৰ্থান্তৰসংক্ৰমিত বাচ্যধ্বনি আৰু অত্যন্ততিৰস্কৃত বাচ্যধ্বনি। যি অবিবক্ষিতবাচ্যধ্বনিত বাচ্যাৰ্থ লক্ষ্যাৰ্থৰ অন্তৰ্ভূক্ত হৈ থাকে তাকেই অৰ্থান্তৰসংক্ৰমিতবাচ্যধ্বনি বোলে আনফালে যি অবিবক্ষিতবাচ্যধ্বনিত বাচ্যাৰ্থটো সম্পূৰ্ণভাৱে তিৰস্কৃত হৈ থাকে আৰু লক্ষণাৰ সহায়ত বেলেগ এটা অৰ্থৰ উপস্থাপনা কৰা হয় তাকেই অত্যন্ততিৰস্কৃতবাচ্যধ্বনি বোলে। বিৱক্ষিতান্যপৰবাচ্যধ্বনিও দুবিধ— অসংলক্ষ্যক্ৰমব্যঙ্গধ্বনি আৰু সংলক্ষ্যক্ৰমব্যঙ্গধ্বনি। যি বিৱক্ষিতান্যপৰবাচ্যধ্বনিত বাচ্যাৰ্থ উপলব্ধিৰ ঠিক পিছতে ব্যঙ্গাৰ্থৰ উপলব্ধি হ'লেও দুয়োৰে পূৰ্বাপৰ ক্ৰম পৰিলক্ষিত নহয় তাকেই অসংলক্ষ্য ব্যঙ্গধ্বনি বোলে। আনন্দবৰ্ধনাচাৰ্যৰ মতে য'ত শব্দৰ দ্বাৰাই সাক্ষাদ্ভাৱে নিবেদিত বিভাব, অনুভাব আৰু ব্যভিচাৰীভাৱৰ পৰা ৰস আদিৰ জ্ঞান হয় তাকেই অসংলক্ষ্যক্ৰমব্যঙ্গধ্বনি বোলে। আনফালে যি বিৱক্ষিতান্যপৰবাচ্য ধ্বনিত বাচ্যাৰ্থৰ পিছত ব্যঙ্গাৰ্থৰ প্ৰতীতি হোৱাৰ ক্ৰমটো বুজা যায় তাকেই সংলক্ষ্যক্ৰমব্যঙ্গধ্বনি বোলে।

লক্ষণামূলক ধ্বনিৰ উদাহৰণ-

"শুনিয়ো লক্ষ্মণ দশৰথ সুত
ৰামৰ কনিষ্ঠ ভাই।
অসোধনে কেন স্বামীক নিন্দাহা
আমাৰ কৰ্ম্মক পাই।।" (ৰামায়ণ)

ইয়াত 'দশৰথসুত' পদটোৱে দশৰথৰ আন আন পুত্ৰক নুবুজাই লক্ষ্মণক বুজাইছে। তদুপৰি 'ৰামৰ কনিষ্ঠ ভাই' পদটোৱেও ভৰতাদিক নুবুজাই কেৱল লক্ষ্মণকেই বুজাইছে। এই পদ দুটাৰ মাধ্যমত ব্যঞ্জিত হোৱা অৰ্থ হ'ল যে লক্ষ্মণ দশৰথৰ পুত্ৰ হোৱা বাবে দশৰথত গুণাৱলী তেওঁৰ চৰিত্ৰত আছে। আৰৌ ৰামৰ কনিষ্ঠ ভাই হোৱা কাৰণে ৰামচন্দ্ৰৰ গুণাৱলীও লক্ষ্মণৰ চৰিত্ৰত বিৰাজমান। গতিকে তেনেকুৱা লক্ষ্মণৰ দ্বাৰা এই কামটো (সুগ্ৰীৱক ভৰ্ৎসনা) কৰা যুক্তিযুক্ত হোৱা নাই। ইয়াত 'দশৰথসুত' আৰু 'ৰামৰ কনিষ্ঠ ভাই' এই শব্দ দুটাৰ বাচ্যাৰ্থ বা অভিধেয়াৰ্থ কবিৰ অভিপ্ৰেত নহয়। গতিকে লক্ষণাৰ সহায়ত উক্ত অভিধেয়াৰ্থৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি দশৰথৰ গুণাৱলী তথা ৰামচন্দ্ৰৰ গুণাৱলী থকা লক্ষ্মণক বুজোৱা হৈছে। আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা ব্যঞ্জিত অৰ্থ মনোৰম হৈ উঠিছে। গতিকে এইটো লক্ষণমূলক ধ্বনি। তদুপৰি উক্ত কাব্যাংশত বাচ্যাৰ্থটো সম্পূৰ্ণভাৱে আঁতৰি নগৈ লক্ষ্যাৰ্থৰ ভিতৰত সোমাই গৈছে। সেই কাৰণে ইয়াত অৰ্থান্তৰসংক্ৰমিত বাচ্যধ্বনি পোৱা গৈছে।

অভিধামূলক ধ্বনিৰ উদাহৰণ-

'পুৱৰে ৰ'দতে চিক্-মিক্ কৰিছে
লুইতৰ পাৰৰে বালি।
আকাশত উঠিছে তেনে চিকেমিকাই
কালি জাকৰে লালি।।" (মালতীঃ লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱা)

ইয়াত প্ৰত্যেকটো পদেই নিজৰ নিজৰ অভিধেয়াৰ্থৰ মাজেদি ৰসৰ ব্যঞ্জনা আনিছে। ইয়াত অভিধা শক্তিয়ে বলবৎ হোৱা কাৰণে এইটো অভিধামূলক ধ্বনি। তদুপৰি ইয়াত পদসমূহৰ অভিধেয়াৰ্থ কবিৰ অভিপ্ৰেত বা বিবক্ষিত যাৰ বাবে ইয়াক বিবক্ষিতান্যপৰবাচ্যধ্বনিও বোলা যায়। এই সকলো ধ্বনিৰেই আৰৌ বহুপ্ৰকাৰৰ উপবিভাগ স্বীকাৰ কৰিছে আলঙ্কাৰিকসকলে।

আনন্দবৰ্ধন, অভিনৱগুপ্তৰ চৰণাঙ্ক অনুসৰণ কৰি পৰৱৰ্তী মম্মটভট্ট আদি আলঙ্কাৰিকেও ধ্বনিৰ মাহাত্ম্য ব্যক্ত কৰি তেওঁলোকৰ কাব্যপ্ৰকাশ আদি অমৰ গ্ৰন্থৰ উপস্থাপনা কৰিছে। কিন্তু অনুমানবাদীসকলে ধ্বনিৰ মাহাত্ম্য স্বীকাৰ কৰা নাই। মহিমভট্ট আদি অনুমানবাদীসকলৰ মতে সকলো ধৰণৰ ধ্বনিয়েই অনুমানৰ অন্তৰ্গত। কিন্তু এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথা হ'ল কাব্যত ব্যঞ্জনাৰ দ্বাৰা পোৱা অৰ্থটো কেতিয়াও অনুমানৰ দ্বাৰা লাভ কৰা অৰ্থ হ'ব নোৱাৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্রশ্ন

ধ্বনিকব্য বুলিলে কি বুজায় ? (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

....

....

....

....

....

....

....

১.৬ সাৰাংশ (Summing Up)

য'ত শব্দ আৰু বাচ্যৰ অৰ্থ গৌণভাৱে থাকি এক প্ৰতীয়মান অৰ্থ বা ব্যঙ্গাৰ্থ অভিব্যক্ত কৰে তাকে ধ্বনি কাব্য বোলা হয়। ধ্বনিৰ দ্বাৰাই সবাতোকৈ সুন্দৰ আৰু হৃদয় গ্ৰাহী অৰ্থ পাব পাৰি বাবে ধ্বনিবাদী আলংকাৰিকসকলে ধ্বনিকে কাব্যৰ আত্মা বুলি কৈছে। ধ্বনিক লৈ আলংকাৰিকসকলৰ মাজত যথেষ্ট মতাদৰ্শ আছে। এই বিভাগটিত এই দিশবোৰৰ বিষয়ে আলোকপাত কৰা হৈছে।

১.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

১। ধ্বনি বুলিলে কি বুজায়? আলোচনা কৰক।

২। শব্দশক্তি বুলিলে কি বুজায়? ইয়াৰ প্ৰকাৰবোৰ কি কি আলোচনা কৰক।

৩। ধ্বনিবিৰোধী দলবোৰ কি কি?

৪। ব্যঙ্গ্যাৰ্থৰ ভিত্তিত ধ্বনিক কি কি ভাগত ভগোৱা হৈছে উদাহৰণৰ সৈতে আলোচনা কৰক।

৫। ধ্বনিৰ বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰি ইয়াৰ প্ৰকাৰভেদ আলোচনা কৰক।

৬। আনন্দবৰ্ধনৰ মতে কাব্যৰ সংজ্ঞা কি? আলোচনা কৰক।

১.৮ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/ Suggested Readings)

ড' মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মা	:	ধ্বনি আৰু ৰসতত্ত্ব
যতীন বৰা	:	ছন্দ, ধ্বনি আৰু অলঙ্কাৰতত্ত্ব
তীৰ্থনাথ শৰ্মা	:	সাহিত্য-বিদ্যা পৰিক্ৰমা
ত্ৰৈলোক্যনাথ গোস্বামী	:	নন্দনতত্ত্ব : প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য
মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী	:	সাহিত্য দৰ্শন
S.K. Dey	:	Sanskrit Poetics

●●●

দ্বিতীয় বিভাগ

ৰসবাদ

বিভাগৰ গঠন ঃ

২.১ ভূমিকা (Introduction)

২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

২.৩ ৰস শব্দৰ অৰ্থ

২.৪ ৰস উপলব্ধিৰ মাধ্যম বা সহায়ক

২.৪.১ স্থায়ীভাৱ

২.৪.২ বিভাৱ

২.৪.৩ অনুভাৱ

২.৪.৪ ব্যভিচাৰ ভাৱ বা সঞ্চাৰী ভাৱ

২.৫ ভৰতমুনিৰ ৰস-মীমাংসা

২.৬ উৎপত্তিবাদ

২.৭ শ্ৰীশঙ্কুক ব্যাখ্যা বা অনুমিতিবাদ

২.৮ ভট্টনায়ক ব্যাখ্যা বা ভুক্তিবাদ

২.৯ অভিনৱ গুপ্তৰ ব্যাখ্যা বা অভিব্যক্তিবাদ

২.১০ ৰসাভাস আৰু ভাৱাভাস

২.১১ ৰসৰ সংখ্যা

২.১২ সাৰাংশ (Summing Up)

২.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

২.১৪ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/ Suggested Readings)

২.১ ভূমিকা (Introduction)

কাব্যৰ প্ৰয়োজন আৰু কাব্যত ৰস সৃষ্টিৰ প্ৰয়োজন কি এই কথাৰ উত্তৰ বিখ্যাত আলঙ্কাৰিক মম্মটভট্টই তেওঁৰ 'কাব্যপ্ৰকাশ' নামৰ গ্ৰন্থত কৈছে-

কাব্যাং যশসেহৰ্থকৃতে ব্যৱহাৰবিদে শিৱেতৰক্ষতয়ে।

সদ্যঃ পৰনিৰ্বৃতয়ে কান্তাসংমিততয়োপদেশযুজে।।

(কাব্যপ্ৰকাশ। ১ম উল্লাস)

কাব্যসম্বন্ধে প্ৰাচীন ভাৰতীয় সমালোচকৰ দৃষ্টীভঙ্গী উক্তশ্লোকফাঁকিৰ দ্বাৰা বুজোৱা হৈছে—ইয়াত কোৱা হৈছে যে—(১) কাব্যৰ পৰা কবিৰ যশস্যা লাভ হয়। (২) পঢ়োঁতাই সাংসাৰিক জীৱনৰ লাগতিয়াল কৰ্ত্তব্যৰ সন্ধেদ পায়। (৩) সকলোৱে অমঙ্গল নাশ হয় (৪) কাব্য পাঠৰ দ্বাৰা মনত বিমল আনন্দ লাভ

হয়। (৫) কাব্যই প্ৰিয়তমা পত্নীৰ দৰে মধুৰ কথাৰে উপদেশ দান কৰে। (সংস্কৃত সাহিত্যত কাব্য বুলিলে নাটক, পদ্যকাব্য, গদ্যকাব্য এইসকলোবোৰকে বুজায়।)

গতিকে, কাব্যৰ দ্বাৰা সকলোবোৰ ব্যৱহাৰিক জ্ঞান আদি হৃদয়গ্ৰাহী ভাবে পাব পাৰি আন কোনো শাস্ত্ৰৰ পৰা তেনেদৰে পাব নোৱাৰি। কবিৰ প্ৰতিভাই এইখিনি প্ৰয়োজনকে সাধে অৰ্থাৎ সমালোচকৰ ভাষাত ৰসসৃষ্টি কৰে। এই বিভাগটিত ৰসৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে ।

২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

ৰস কাব্যৰ অন্যতম উপাদান। কোনো কোনো আলংকাৰিকৰ মতে ৰস সৃষ্টিয়ে হৈছে কাব্যৰ অন্যতম উদ্দেশ্য। এই বিভাগটি অধ্যয়নৰ অন্তত আপোনালোকে-

- ৰসৰ সংজ্ঞা নিৰূপন কৰিব পাৰিব,
- ভৰতমুনিৰ ৰসসূত্ৰ সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব,
- ৰসসূত্ৰৰ বিভিন্ন নিৰ্বাচনৰ বিষয়ে জ্ঞাত হ'ব পাৰিব,
- ৰসাভাস আৰু ভাবাভাস বুলিলে কি বুজায় জানিব পাৰিব,
- ৰসৰ সংখ্যা নিৰূপন কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- প্ৰতিবিধ ৰসৰ স্বৰূপ আৰু ক্ৰিয়া সম্পৰ্কে আভাস পাব।

২.৩ 'ৰস' শব্দৰ অৰ্থ

বিশ্বনাথ কবিৰাজে কাব্যৰ সংজ্ঞা দিবলৈ গৈ কৈছে—"বাক্যং ৰসাত্মকং কাব্যম্।" অৰ্থাৎ যি বাক্যৰ ৰসেই আত্মা বা ৰসেৰে পৰিপূৰ্ণ সিয়েই কাব্য। ধ্বনিবাদৰ প্ৰৱৰ্ত্তক আনন্দবৰ্দ্ধনেও কৈছে যে কাব্যৰ আটাইতকৈ সাৰ বস্তুটো হ'ল ৰস। তেওঁৰ মতে কাব্যত দোষ গুণ নিৰ্ণয় কৰা হয় ৰসৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত।

বিশ্ব প্ৰকৃতিৰ সৌন্দৰ্যৰ মাজত কবিয়ে যি পৰম আনন্দৰ সন্ধান বিচাৰি পায় আৰু কাব্যৰ মাজেদি আনলৈকো আগবঢ়ায়। কবি হৃদয়ৰ এই আনন্দ অনুভূতিয়ে তেতিয়া পাঠকৰ হৃদয় প্লাবিত কৰি যায় আৰু তেওঁৰ মন আনন্দত আপ্লুত হৈ উঠে। কবি আৰু পাঠকৰ মনৰ আনন্দ-অনুভূতিটো কেৱল মনৰহে হয়, সি বাস্তৱ অৰ্থাৎ লৌকিক নহয়। সেয়ে ই লোকোত্তৰ বা অলৌকিক। কাব্য পাঠৰ পৰা পাঠকৰ অন্তৰত যি অলৌকিক অনুভূতি উদয় হয় তাৰেই নাম 'ৰস'।

ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থ বিচাৰিলে 'ৰস' শব্দই 'ৰসিত' বা আস্বাদিত বুজায়। 'ৰস্যতে ইতি ৰসঃ" (সাহিত্যদৰ্পণ-বিশ্বনাথ কবিৰাজ) অৰ্থাৎ যিটো ৰসিত বা আস্বাদিত সিয়েই ৰস। লৌকিক অৰ্থত জিভাৰে আস্বাদিত মিঠা, তিতা, টেঙা, জ্বলা, লুণীয়া, কেঁহা আদিৰ উপলব্ধিয়েই 'ৰস'। বস্তুৰ জুলীয়া সাৰ-ভাগকো ৰস বোলা হয়। ঋগ্বেদত 'ৰস' শব্দই জুলীয়া পদাৰ্থ বুজাইছিল। উপনিষদে আকৌ পৰমেশ্বৰকে

'ৰস' বুলি কৈছে—"ৰসো বৈ সঃ।" ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ আনন্দ, সেই ব্ৰহ্মক মনত ধাৰণ কৰিব পাৰিলে আনন্দ লাভ কৰিব পৰা যায়। গতিকে, ব্ৰহ্মানন্দই ৰস। "ৰসো বৈ সঃ ৰসং হোৱায়ং লব্ধানন্দী ভৱতি। (তৈত্তিৰীয় উপনিষদ-২।৭)।

ব্ৰহ্মানন্দৰ উপলব্ধি মনৰ এটা বিশেষ অৱস্থা। আনহাতে, কাব্যত 'ৰস' শব্দৰ অৰ্থ সৌন্দৰ্যবোধৰ পৰা ওপজা মনৰ এটা অতিজাগতিক আনন্দময় অৱস্থা।

আলঙ্কাৰিক আচাৰ্যসকলে 'ৰস' শব্দৰ নিষ্পত্তি দি কৈছে যে—বিভাব, অনুভাব আৰু সঞ্চাৰী বা ব্যভিচাৰী ভাবৰ সম্বন্ধত সহৃদয় জনৰ হৃদয়ত অভিব্যক্ত হোৱা 'ৰতি' আদি স্থায়ীভাৱেই ৰস।

মুঠকথা, কাব্য বা নাটকৰ মূল উদ্দেশ্য বিমল আনন্দ দান আৰু কাব্যপাঠ বা অভিনয় দৰ্শনৰ পৰা আস্বাদ্যমান চিত্তবৃত্তিৰ আনন্দময় অনুভূতিকে 'ৰস' বোলে। পাঠক বা দৰ্শকৰ চিত্তবৃত্তিৰ এই আনন্দময় অনুভূতিটো অলৌকিক। লৌকিক জগতৰ বস্তুবিলাক যেতিয়া কবিহৃদয়ৰ পৰা কাব্যৰ যোগেদি প্ৰকাশ লাভ কৰে, তেতিয়া কবিৰ কল্পনা ৰঞ্জিতত সেই লৌকিক বিষয়টো লৌকিক হৈ নাথাকে, সি হৈ উঠে লোকোত্তৰ চমৎকাৰ।

লৌকিক 'ৰতি' আদি ভাবৰ কামনা অংশটো অনিষ্টকৰ। কিন্তু কাব্য-নাটকে উক্ত ভাবৰ অনিষ্টকাৰক বিষয়টোৰ পৰাই ৰস সৃষ্টি কৰি পাঠক বা দৰ্শকক তৃপ্তি দিয়ে। সেয়ে কাব্য-নাটকত 'ৰতি' আছে 'কাম' নাই। এই 'ৰতি' বাস্তৱৰ দৰে নহয়, সেয়ে অলৌকিক। সেইদৰে কাব্যৰ মাজেদি প্ৰকাশ হোৱা কৰুণ, ক্ৰোধ, বীৰ, ভয় এই সকলোবোৰ অলৌকিক।

ভৰতমুনিৰ 'নাট্যশাস্ত্ৰ'তেই প্ৰথম ৰসৰ বিষয়ে উল্লেখ পোৱা যায়। সেয়ে ভৰতৰ হাততেই ৰসবাদৰ উৎপত্তি বা সূচনা হৈছে বুলি ক'ব পাৰি। ভৰতৰ সময় খ্ৰীঃ দ্বিতীয় শতিকা বুলি অনুমান কৰা হয়। কিন্তু তেওঁৰ মূল 'নাট্যশাস্ত্ৰ'খন পাবলৈ নাই। বৰ্তমান কালত যিখন ভৰতৰ 'নাট্যশাস্ত্ৰ'ৰ পৰিচয় পোৱা গৈছে সেইখন খ্ৰীঃ ৮ম শতিকাৰ শেষৰফালে লিখা হৈছিল বা পুনৰ লিখি উলিওৱা হৈছিল। ভৰতৰ মতে—"ৰসৰ অবিহনে বাক্যৰ কোনো অৰ্থৰে উপক্ৰম হ'ব নোৱাৰে।"—"নহি ৰসাদৃতে কশ্চিদৰ্থঃ প্ৰবৰ্ত্ততে।" (নাট্যশাস্ত্ৰ।৬)

প্ৰকৃততে ৰসসূত্ৰৰ উল্লেখ থকা প্ৰাচীনতম প্ৰামাণিক গ্ৰন্থ হ'ল আলঙ্কাৰিক উদ্ভটৰ "কাব্যালঙ্কাৰ সংগ্ৰহ"। সাধাৰণতে এই গ্ৰন্থক 'উদ্ভটালঙ্কাৰ' নামেৰে জনা যায়। এওঁৰ আনুমানিক সময় খ্ৰীঃ ৮ম শতাব্দী। উদ্ভটে তেওঁৰ গ্ৰন্থত 'ৰস'ৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছিল। তেওঁ ন বিধ ৰসৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। সেই ন বিধ ৰস হ'ল—শৃঙ্গাৰ, হাস্য, কৰুণ, ৰৌদ্ৰ, বীৰ, ভয়ানক, বীভৎস, অদ্ভুত আৰু শান্ত। অভিনৱগুপ্ত, ৰুদ্ৰভট্ট, ভোজৰাজ, ধনঞ্জয়, ধনিক, বিশ্বনাথ, জগন্নাথ—এইসকল ৰসৰ সমৰ্থক আছিল।

২.৪ 'ৰস' উপলব্ধিৰ মাধ্যম বা সহায়ক

মানুহৰ চিত্তত সুক্ষ্মভাৱে কিছুমান ভাব সদায়ে থাকে আৰু যিকোনো বিষয়বস্তুৰ সম্পৰ্কত সি জাগ্ৰত হৈ উঠে। কাব্য-নাটকৰ দ্বাৰা উত্থাপিত এইবিলাক ভাৱেই জাগ্ৰত হৈ ৰস হিচাবে আস্বাদিত হয়। এক কথাত ক'বলৈ গ'লে—চিত্তৰ ৰস আস্বাদৰ কাৰণ স্বৰূপ বিকাৰ বা অৱস্থাবিলাকেই 'ভাব'। এই 'ভাব'বিলাকক স্থায়ীভাব, বিভাব, অনুভাব, সঞ্চাৰী ভাব আদি বিভিন্ন অৱস্থাত পাব পাৰি। কাব্য আৰু নাটকত ৰসসৃষ্টি আৰু ৰসপুষ্টিৰ প্ৰধান উপকৰণ স্থায়ীভাব, তাৰ অনুকূল বিভাৱ, অনুভাৱ, সঞ্চাৰী ভাবৰ সমাৱেশ আৰু প্ৰতিকূল বিভাবাদিৰ পৰিহাৰ বা অভাব।

২.৪.১ স্থায়ীভাৱ

সকলো মানুহৰে অন্তৰত সংস্কাৰ ৰূপে অৰ্থাৎ সহজাত চিত্তবৃত্তি বা 'ভাব' সুপ্তভাৱে থাকে। ৰতি বা আনক ভাল পোৱাৰ বাসনা তেনে এটা সহজাত চিত্তবৃত্তি। সকলো মানুহৰে অন্তৰত ই কম-বেছি পৰিমাণে থাকেই। সেইদৰে 'হাস' আন এটা চিত্তবৃত্তি। এই ৰতি, হাস, প্ৰভৃতি চিত্তবৃত্তি বা ভাববিলাকক স্থায়ীভাৱ বোলে।

কেৱল মানুহৰে নহয়, পশু-পক্ষীৰো কিছুমান স্থায়ীভাৱ থাকে। "নাট্যশাস্ত্ৰ"ৰ প্ৰণেতা ভৰত মুনিয়ে আঠবিধ স্থায়ীভাৱ স্বীকাৰ কৰিছে। স্থায়ীভাৱৰ সৈতে আনন্দবৰ্দ্ধন আৰু অভিনৱগুপ্তই শম বা নিৰ্বেদক অন্তৰ্ভুক্ত কৰি স্থায়ীভাৱ ন-প্ৰকাৰ কৰে। সেইকেইটা হ'ল—ৰতি, হাস, শোক, ক্ৰোধ, উৎসাহ, ভয়, ঘৃণা, বিস্ময় আৰু শম।

১। ৰতি—প্ৰিয়জন বা প্ৰিয়বস্তুৰ প্ৰতি ভাল পোৱা বা অনুৰাগ।

২। হাস—বিকৃত বেশভূষা, বিকৃত আকাৰ, অসংলগ্ন কথা, দেখি-শুনি যিটো মনত হাঁহিৰূপে প্ৰকাশ পায়।

৩। শোক—প্ৰিয়জনৰ অনিষ্ট প্ৰাপ্তিৰ পৰা হোৱা মানসিক কাতৰতাজনক চিত্তবৃত্তিটোৰ নাম শোক।

৪। ক্ৰোধ—প্ৰতিকূল বস্তুৰ প্ৰতি মানসিক তীক্ষ্ণতাজনক চিত্তবৃত্তিটোকে ক্ৰোধ বোলে।

৫। উৎসাহ—কোনো কাৰ্য কৰিবৰ কাৰণে মনৰ যি প্ৰস্তুতি বা তৎপৰতা তাকে উৎসাহ বোলা হয়।

৬। ভয়—সম্ভাবিত দুখৰ প্ৰতি উৎকট শ্বেষবশতঃ হোৱা মানসিক কাতৰতা জনিত বৃত্তিটোকে ভয় বোলে।

৭। ঘৃণা বা জুগুপ্সা—ভাল পাব নোৱাৰা লেতেৰা বস্তু আদিৰ পৰা আঁতৰি আহিবৰ কাৰণে হোৱা চিত্তৰ সংকোচজনক অৱস্থাটোকে ঘৃণা বা জুগুপ্সা বোলা হয়।

৮। বিস্ময়—কোনো বস্তুৰ মাহাত্ম্য দেখি বা অস্বাভাবিক ঘটনা আদিৰ পৰা হোৱা চিত্তৰ বিস্তাৰজনক বৃত্তিটোক বিস্ময় বুলি কোৱা হয়।

৯। শম—কোনো বস্তুৰ প্ৰতি মানসিক ঔদাসীন্যৰ নাম শম। ইয়াকে বৈৰাগ্য বা নিৰ্বেদ বুলি কোৱা হয়।

স্থায়ীভাববিলাক আলম্বন আৰু উদ্দীপন বস্তুৰ সান্নিধ্যত জাগ্ৰত হৈ উঠে আৰু কাব্য নাটকত ইয়ে ৰসৰূপে আস্বাদিত হয়। ন-বিধ স্থায়ীভাৱৰ পৰা অভিব্যক্ত ৰসো হ'ল ন-বিধ, যেনে—শৃঙ্গাৰ, হাঁস্য, কৰুণ, ৰৌদ্ৰ, বীৰ, ভয়ানক, বীভৎস, অদ্ভুত আৰু শান্ত।

২.৪.২ বিভাৱ

স্থায়ীভাববিলাক মানুহৰ অন্তৰত অবচেতনভাৱে থাকে যদিও সেইবিলাক অনবৰতে স্পষ্টভাৱে অনুভৱ কৰিবৰ যোগ্য হৈ নাথাকে। উদাহৰণ স্বৰূপে ক্ৰোধ এটা স্থায়ীভাব। কিন্তু অনবৰতে মানুহৰ ক্ৰোধ বা খঙ্ উঠি নাথাকে। কোনো বিশেষ পৰিস্থিতিতহে খং উঠে। গতিকে যি পৰিস্থিতিয়ে স্থায়ীভাৱক জগাই তোলে তাকে বিভাব বুলি কোৱা হয়। সেইদৰে ৰতি আদি স্থায়ীভাববিলাকক যিবিলাকে জাগ্ৰত আৰু পৰিপুষ্ট কৰি তোলে তাৰ নাম বিভাৱ। বিভাব দুই প্ৰকাৰৰ—আলম্বন বিভাব আৰু উদ্দীপন বিভাব।

১।আলম্বন বিভাৱঃ যি ব্যক্তি বা বস্তুক আলম্বন কৰি ৰতিপ্ৰভৃতি স্থায়ীভাব আবিৰ্ভূত হয় তাক আলম্বন বিভাব বোলে। কোনো প্ৰণয়ীৰ হৃদয়ত যি ৰতি বা অনুৰাগ উৎপন্ন হয় তাৰ আলম্বন বিভাৱ প্ৰণয়িনী গৰাকী। সেইদৰে প্ৰণয়িনীৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰণয়ীজন। উদাহৰণস্বৰূপে আশ্ৰমৰ উপবনত শকুন্তলাক দেখি ৰজা দুষ্যন্তৰ অন্তৰত প্ৰেমভাব জাগি উঠিছে। ৰজাৰ অন্তৰত থকা ৰতিভাব জাগ্ৰত হোৱাৰ কাৰণে শকুন্তলা হ'ল আলম্বন বিভাব।

২।উদ্দীপনা বিভাৱঃ স্থায়ীভাববিলাকক যিবিলাক বিষয়ে পুষ্টি বা উদ্দীপিত কৰে সিয়ে উদ্দীপন বিভাব। বিশেষ বিশেষ স্থায়ীভাবৰ প্ৰতি একোটা বিশেষ প্ৰাকৃতিক অবস্থা বা পাৰিপাৰ্শ্বিক অবস্থা অনুকূল হৈ পৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে বসন্তকাল, মলয় সমীৰণ, সন্ধ্যা সময়, নদীতীৰ, নিৰ্জনতা আদি ৰতিভাৱৰ উদ্দীপন বিভাব; কাৰণ, বসন্তকাল আদিয়ে নায়ক বা নায়িকাৰ অন্তৰত জাগি উঠা ৰতিভাৱক আৰু গাঢ় বা পৰিপুষ্ট কৰি তুলিব পাৰে।

২.৪.৩ অনুভাৱ

অন্তৰত ৰতি আদি ভাবৰ উদ্ৰেক হ'লে শৰীৰত তাৰ কিছুমান কাৰ্য্য অভিব্যক্ত হৈ জাগ্ৰত স্থায়ীভাৱ আনৰ উপলব্ধিৰ যোগ্য কৰি তোলে। নায়কৰ প্ৰতি নায়িকাৰ

মনত ৰতিভাৱ উদয় হ'লে কটাক্ষ দৃষ্টিপাত, গা জিকাৰ খোৱা, ঘাম ওলায়। এইকাৰ্যবোৰ কাব্য বা নাটকত উপস্থাপিত হ'লে তাক অনুভাৱ বোলে। এই অনুভাৱ দুই প্ৰকাৰৰ—কৃত্ৰিম বা প্ৰযত্নসাধ্য আৰু স্বাভাৱিক বা সাত্ত্বিক।

১। **কৃত্ৰিম অনুভাৱঃ** পাত্ৰীৰ হৃদয়ত প্ৰেম উদ্ৰিক্ত হৈ উঠিলে পাত্ৰজনক প্ৰাণভৰি সেৱা কৰিবলৈ তীব্ৰ অভিলাষ জন্মে আৰু আগ্ৰহপূৰ্ণ দৃষ্টিপাত লইবা কাতৰ কটাক্ষপাত নিক্ষেপ কৰি মনৰ ইচ্ছা ব্যক্ত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। নায়কৰ অন্তৰত প্ৰতিনায়কৰ ওপৰত ক্ৰোধস্থায়ীভাৱ জাগ্ৰত হ'লে কপাল কোঁচাই হাত দাঙি খেদি যাব, দাঁত কৰচিব, তল ওঠ কামুৰি ধৰিব। আন্তৰিক ভাৱব্যঞ্জক এই ইচ্ছাকৃত দৈহিক চেষ্টাবিলাকেই কৃত্ৰিম অনুভাৱ।

২। **সাত্ত্বিক অনুভাৱ ঃ** স্থায়ীভাৱ জাগ্ৰত হ'লে শাৰীৰিক চেষ্টাৰ বাহিৰেও এনে কিছুমান অনুভৱ আছে যিবিলাক আপোনা-আপুনি প্ৰকাশ পায়। প্ৰিয়জনৰ আকস্মিক বিয়োগ বা অতৰ্কিত শুভাগমণত হৃদয় যেতিয়া উদ্বেলিত হৈ উঠে তেতিয়া অজ্ঞাতসাৰে আপোনা আপুনি ধাৰাসাৰে চকুৰপানী বৈ আহে, বাক্‌ৰুদ্ধ হৈ যায়, সমগ্ৰ শৰীৰ অবশ হৈ পৰে- ইত্যাদি ভাৱোদ্ৰেক হৈছে সাত্ত্বিক বা স্বাভাৱিক অনুভাৱ

২.৪.৪ ব্যভিচাৰীভাৱ বা সঞ্চাৰীভাৱ

স্থায়ীভাৱৰ অনুষঙ্গিকৰূপে আৰু কিছুমান চিত্তবৃত্তিৰ উদয় হয়, যিবিলাক স্থায়ীভাৱৰ দৰে সহজাত প্ৰবৃত্তি নহয় অথচ যিকোনো এটা স্থায়ীভাৱক আশ্ৰয় কৰি ইহঁতৰ সাময়িকভাৱে উদয় হয়। যেনে—নিৰ্বেদ বা নৈৰাশ্য বা অনাসক্তিৰ ভাৱ, অসূয়া, ব্ৰীড়া, লজ্জা ইত্যাদি। বিপ্ৰলম্ভ শৃঙ্গাৰ ৰসৰ প্ৰসঙ্গত নায়কৰ মনত ৰতিভাৱৰ উদয় হৈছে। কিন্তু নায়িকাৰ লগত মিলন নোহোৱাৰ ফলত তেওঁৰ মন ভাগি পৰিছে আৰু মনত নৈৰাশ্য বা নিৰ্বেদৰ উদয় হৈছে। পূৰ্ণিমাৰ জোনে তেওঁৰ বিৰহ বেদনাক তীব্ৰ কৰি তুলিছে ইত্যাদি।

ইয়াক ব্যভিচাৰীভাৱ বোলাৰ কাৰণ হ'ল—এই ভাৱবিলাকে স্থায়ীভাৱক উপজীব্য কৰি আৰু স্থায়ীভাৱৰ লগত নিজৰ ধৰ্মটোও যোগ দি বিচৰণ কৰে।

এই ব্যভিচাৰী বা সঞ্চাৰী ভাৱ তেত্ৰিশবিধ—যেনে—নিৰ্বেদ (বৈৰাগ্য বা নৈৰাশ্য), গ্লানি (অৱসাদ), শঙ্কা (ভয়), অসূয়া (ঈৰ্ষা), মদ (গৰ্ব), শ্ৰম (পৰিশ্ৰম), আলস্য (এলাহ), দৈন্য (দীনতা), চিন্তা (ভাৱনা), মোহ (ভ্ৰম, স্নেহ), স্মৃতি (সোঁৱৰণ), ধৃতি (ধৈৰ্য্য), ব্ৰীড়া (লাজ), চপলতা (চঞ্চলতা), হৰ্ষ (আনন্দ), আবেগ (উৎকণ্ঠা), জড়তা (অৱশতা), গৰ্ব (অহঙ্কাৰ), বিষাদ (বিষণ্ণতা), উৎসুক্য (উৎসাহ), নিদ্ৰা (টোপনি), স্বপ্ন (সপোন), অপস্মাৰ (মূৰ্চ্ছাৰোগ), প্ৰবোধ (সান্ত্বনা), অমৰ্ষ (অসহন) অৱহিত্থ (মনৰ ভাৱগোপন কৰা), উগ্ৰতা (তীব্ৰভাৱ, খঙাল প্ৰকৃতি), মতি (মন, বুদ্ধি), ব্যাধি (ৰোগ), উন্মাদ (ব্যাকুলতা), মৰণ (মৃত্যু),

ত্রাস (অনিষ্টৰ আশঙ্কা) আৰু বিতৰ্ক (বাদানুবাদ)। স্থায়ীভাৱৰ সহচৰ ৰূপে দেখা দিয়া এই ভাৱবোৰক সঞ্চাৰী বা ব্যভিচাৰী ভাৱ বোলে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

স্থায়ীভাৱ আৰু ৰসৰ মাজৰ পাৰ্থক্য নিৰূপন কৰক? (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

....
....
....
....
....
....
....
....

২.৫ ভৰতমুনিৰ ৰস-মীমাংসা

ভৰতৰ 'নাট্যশাস্ত্ৰ'ত ৰসৰ নিষ্পত্তি দি কোৱা হৈছে-

"বিভাবনুভাৱ ব্যভিচাৰি সংযোগাদ্ ৰসনিষ্পত্তিঃ।"

-অৰ্থাৎ বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু ব্যভিচাৰীভাৱৰ সংযোগত ৰসৰ নিষ্পত্তি হয়। ব্যৱহাৰিক জগতত ৰতি আদি স্থায়ী ভাৱৰ যিবোৰ কাৰণ, কাৰ্য্য আৰু সহকাৰী হয় কাব্য আৰু নাটকত সেইবোৰেই যথাক্ৰমে বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু ব্যভিচাৰী ভাৱ নামেৰে অভিহিত হয়। এনে বিভাৱ আদিৰ দ্বাৰা সামাজিকৰ হৃদয়ত স্থায়ীভাৱ আস্বাদিত হয় তেতিয়া তাক ৰস বোলা হয়। অভিনৱগুপ্তই ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰ ভাষ্য "অভিনৱভাৰতী"ত এনেদৰে কৈছে—ব্যক্তিগতক সাধাৰণৰূপে সহৃদয় সামাজিকৰ গোচৰীভূত কৰা ব্যাপাৰটোক কোৱা হয় সাধাৰণীকৰণ (Universalisation of Art)। অভিনয় চাই থকাৰ সময়ত দৰ্শকৰ মনৰ মাজত ভেদ ভাৱ নাথাকে। সেইকাৰণে নায়ক আৰু দৰ্শকৰ মন কোনো নাটক উপভোগৰ সময়ত একেস্তৰত থাকিলে তাক সাধাৰণীকৰণ বোলা হয়। নাটক সৃষ্টিৰ সময়ত নাট্যকাৰৰ যিদৰে ৰসোপলব্ধি হয়, সেইদৰে অভিনেতাৰো হয়। যেতিয়া দৰ্শকৰ মন সেইস্তৰলৈ উন্নীত হয় তেতিয়া তেওঁৰ মনলৈ আহে তন্ময়তা। এনেদৰে সাধাৰণীকৰণ হ'লে সামাজিক (দৰ্শক) মাত্ৰৰে হৃদয়স্থ স্থায়ী ভাৱটো অভিব্যক্ত হৈ চিদানন্দ দান কৰে। স্থায়ীভাৱৰ এনে অভিব্যক্তিয়েই ৰস নিষ্পত্তি।

অভিনৱ গুপ্তই তেওঁৰ 'অভিনৱভাৰতী'ত দিয়া ৰসৰ সংজ্ঞাকেই কাব্যতত্ত্ব বিচাৰৰ ক্ষেত্ৰত পৰৱৰ্তী কালত গ্ৰহণ কৰা হৈছে। সকলোৱে ইয়াক স্বীকাৰ কৰি

লৈছে যে ৰসেই কাব্যৰ জনক। অভিনৱগুপ্তই উল্লেখ কৰা মতে ৰসোপলব্ধি কেনেকৈ হয় এই বিষয়লৈ পণ্ডিতসকলৰ মাজত যি মতানৈক্যই দেখা দিছিল তাতেই চাৰিটা মতবাদৰ সৃষ্টি হৈছিল। যেনে—উৎপত্তিবাদ, অনুমিতিবাদ, ভুক্তিবাদ আৰু অভিব্যক্তিবাদ। লোল্লটে উৎপত্তিবাদ, শঙ্কুকে অনুমিতিবাদ আৰু ভট্টনায়কে ভুক্তিবাদৰ অৱতাৰণা কৰা বুলি অভিনৱ গুপ্তই জানিবলৈ দিছে আৰু সেই মতবাদবোৰ তেওঁৰেই 'অভিনৱভাৰতী'ত আলোচনা কৰিছে। অভিনৱ গুপ্তই নিজেই অভিব্যক্তিবাদৰ অৱতাৰণা কৰিছে।

২.৬ উৎপত্তিবাদ বা ভট্টলোল্লট ব্যাখ্যা

উৎপত্তিবাদৰ উদ্ভাৱক লোল্লট এজন মীমাংসক আছিল। লোল্লটৰ ৰসনিষ্পত্তিৰ ব্যাখ্যা হৈছে—ৰসে অভিনেতাকেই আলম্বন কৰি অৱস্থান কৰে। লোল্লটৰ ব্যাখ্যা মতে তিৰোতা, উদ্যান আদি আলম্বন আৰু উদ্দীপন কাৰণৰ দ্বাৰা ৰতি আদি ভাববোৰ উৎপাদিত হয়। কটাক্ষ আদিৰদ্বাৰা সি আনৰ প্ৰতীতিযোগ্য হয় আৰু নিৰ্বেদ, হৰ্ষ-বিষাদ আদি সহকাৰী কাৰণবিলাকৰ দ্বাৰা পৰিপুষ্ট হয়। এই ৰতি যদি ভাৱ ৰাম আদি নায়ক-নায়িকাত থাকে যদিও ৰামৰ ভাও দিয়া সেই ভাৱৰীয়াজনেই ৰাম—এনেৰূপ প্ৰতিভাত হয় এই কাৰণেই অভিনেতাতো ৰতি আদি ভাব আৰোপিত হয় আৰু সি ৰস নাম পায়। মুঠতে, ভট্টলোল্লটৰ ৰসটো সহৃদয়ৰ নিজা অনুভূতি নহয়। ই নায়কজনৰহে মনৰ বস্তু। তাৰ বিষয়ে জানিব পাৰি মনত এটা আনন্দ হয় যদিও তাৰ পৰা সহৃদয়ৰ ৰসৰ অনুভূতি পোনপটীয়াকৈ নহয়। লোল্লটৰ মতে বিভাবাদিৰ বলত স্থায়ীভাৱটো উৎপাদিত হয়। সেয়ে এওঁৰ মতটোক উৎপত্তিবাদ বোলা হয়।

লোল্লটৰ এই ৰসনিষ্পত্তি সূত্ৰ ভ্ৰমাত্মক। ইয়াৰ অভিনেতাত ৰামত্ব আৰোপ আৰু ৰাম সম্বন্ধে ৰতি আদি ভাবৰ আৰোপ ভ্ৰমমূলক। এডাল জৰীক সাপ বুলি ভ্ৰম হ'লেও সেই ভ্ৰমৰ পৰা প্ৰকৃত ভয় উৎপত্তি হয়। মিছা সাপৰ পৰা যিদৰে প্ৰকৃত উৎপত্তি হয় তেনেকৈ ভ্ৰমমূলক ৰতিভাৱৰ পৰাও সামাজিকৰ প্ৰত্যক্ষ আনন্দোপলব্ধি সম্ভৱ হয়। কিন্তু লোল্লটে কোৱা মতে বেশভূষাৰ দ্বাৰা নায়ক নায়িকাৰ ভাব অনুকৰণ কৰা সহজসাধ্য নহয়। আনহাতে ইয়াত ৰতি আদি ভাবৰ উৎপত্তিৰ কথাহে কোৱা হৈছে, ৰস উপত্তিৰ কথা কোৱা নাই। স্থায়ীভাব আৰু ৰসভিন্ন বস্তু। গতিকে, ভাবৰ উৎপত্তিয়েই ৰসৰ উৎপত্তি হ'ব নোৱাৰে। লোল্লটৰ উৎপত্তিবাদৰ ৰূপটো সেয়ে যথাযথভাৱে বুজা নাযায়।

২.৭ অনুমিতিবাদ বা শ্ৰীশঙ্কুক ব্যাখ্যা

ৰসনিষ্পত্তিৰ সন্দৰ্ভত অনুমিতিবাদৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰে শঙ্কুক নামৰ এজন নৈয়ায়িকে। এওঁ ভৰতৰ 'নাট্যশাস্ত্ৰ'ৰ ওপৰত এখন টীকাগ্ৰন্থ ৰচনা কৰে বুলি 'অভিনৱ ভাৰতী'ত অভিনৱগুপ্তই উল্লেখ কৰে।

অভিনৱগুপ্তই উল্লেখ কৰা মতে শঙ্কুকে ৰস নিষ্পত্তিৰ বিষয়টো ন্যায়মতানুযায়ী ব্যাখ্যা কৰিছিল। শঙ্কুকৰ এই ব্যাখ্যাত কোৱা হৈছে যে-অভিনেতাৰ নিপুন অভিনয়ৰ ফলত বিভাবাদি কাৰণবোৰ কৃত্ৰিম হ'লেও সেইবোৰক অকৃত্ৰিম আৰু সত্য যেন লাগে। সেই বিভাবাদিৰ সৈতে অভিনেতাৰ সম্বন্ধ থকাৰ কাৰণে তাত ৰতি আদি স্থায়ী ভাব নথকা সত্ত্বেও থকা বুলি অনুমান হয়। ধোঁৱা নহ'লেও ভুলতে ধোঁৱা বুলি প্ৰতীত কুঁৱলীৰ দ্বাৰাও যিদৰে জুইৰ অনুমান হয়, সেইদৰে (অভিনেতা) ৰামৰ এই (অভিনেত্ৰী) সীতা বিষয়ক ৰতি আছে, যিহেতু ৰতিৰ কাৰ্য্য-কাৰণ আৰু সহকাৰীবোৰ তাত দেখা গৈছে। এনেকুৱা অনুমানজনিত জ্ঞান হয়। যিদৰে চিত্ৰত ঘোঁৰা এটা দেখিলে এইটো ঘোঁৰা হয়নে নহয়, এই সন্দেহ নহয়। চিত্ৰটোকে ঘোঁৰা বুলি গ্ৰহণ কৰা হয়, সেইদৰে অভিনেতাক অভিনয়ৰ সময়ত সামাজিকে ৰাম বুলি গ্ৰহণ কৰে আৰু ৰতি আদি স্থায়ীভাৱৰ অনুমান হয়। ইয়াকে 'চিত্ৰতুৰগ প্ৰতীত' আখ্যা দিয়া হৈছে। ই যথাৰ্থ প্ৰতীতি (যেনে—এয়েই ৰাম) মিথ্যা প্ৰতীতি (এওঁ ৰাম নহয়), সাদৃশ্য প্ৰতীতি (এওঁ ৰামৰ নিচিনা), আৰু সংশয় প্ৰতীতি (এওঁ ৰাম হ'বও পাৰে, নহ'বও পাৰে)—এই চাৰিপ্ৰকাৰ প্ৰতীতিতকৈ ভিন্ন। ছবি দেখিলে যেনেকুৱা জ্ঞান হয় তেনেধৰণৰ একপ্ৰকাৰ অভেদ জ্ঞান। এই অনুমানত অনুমেয় ৰতি আদি স্থায়ীভাৱে নিজ সৌন্দৰ্যৰ কাৰণে অলৌকিক আনন্দময়ৰূপে আস্বাদিত হৈ ৰস নাম পায়। এনেকুৱা ৰতি আদি ভাৱৰ অনুমানেই ৰস নিষ্পত্তি। অৰ্থাৎ অভিনেতাই নিপুনভাৱে উপস্থাপিত কৰা বিভাবাদিৰ সহায়ত স্থায়ীভাৱটো অভিনেতাৰ হৃদয়ত জাগি উঠিছে বুলি অনুমান কৰি লোৱা হয়।

শঙ্কুকৰ এই ব্যাখ্যা ভ্ৰান্তিমূলক। অনুকৰণ কৰা কাৰণেই স্থায়ীভাৱটোকেই তেওঁ ৰস বুলি কৈছে। কিন্তু স্থায়ী ভাৱটো আন এজন লোকৰ অন্তৰত উদয় হৈছে বুলি কেৱল অনুমান কৰি ল'লে সি অন্য লৌকিক অনুমানতকৈ বেলেগ একো নহ'ব। কোনো নায়ক বা নায়িকাৰ ঘনিষ্ঠতা দেখি তেওঁলোকৰ মাজত যদি ভাল পোৱা আছে বুলি অনুমান কৰা হয় তেন্তে তাৰ পৰা কোনো ৰসানুভূতিৰ আস্বাদ পোৱা নাযাব। ৰসানুভূতিৰ ক্ষেত্ৰত সহৃদয়জন সমগ্ৰ পৰিস্থিতিটোৰ মাজত নিজেই সোমাই পৰে। গতিকে, যেতিয়ালৈকে স্থায়ী ভাৱটোৰ অনুভূতিটোৱে সহৃদয়ৰ হৃদয় স্পৰ্শ কৰিব নোৱাৰে তেতিয়ালৈকে ৰসানুভূতি হ'ব নোৱাৰে।

২.৮ ভুক্তিবাদ বা ভট্টনায়ক ব্যাখ্যা

ভুক্তিবাদৰ প্ৰবৰ্তক ভট্টনায়ক। ভুক্তিবাদৰ লগতে এওঁক সাধাৰণীকৰণ সিদ্ধান্তৰ প্ৰবৰ্তক বুলিও জনা যায়। অভিনৱগুপ্তই উল্লেখ কৰা মতে ভট্টনায়কে সাংখ্য দৰ্শনৰ গৃহীত সিদ্ধান্ত অনুসৰি ৰসবাদৰ ব্যাখ্যা কৰিছিল। ভট্টনায়কে কৈছে যে ৰসৰ উৎপত্তি, অনুমান বা অভিব্যক্তি একেবাৰেই নহয়। স্থায়ীভাবটো দৰ্শকৰ নিজা হোৱাটো সম্ভৱ নহয়। ৰুক্মিণীৰ প্ৰতি কৃষ্ণৰ যি ৰতি আছিল দৰ্শকৰ ৰুক্মিণীৰ প্ৰতি সেই একে ৰতি থাকিব নোৱাৰে। কাৰণ, কৃষ্ণৰ লগত ৰুক্মিণীৰ যি সম্বন্ধ দৰ্শকৰ লগত সেই একেটা সম্বন্ধ হ'ব নোৱাৰে। সেইদৰে ৰুক্মিণীক মঞ্চত দেখি দৰ্শকৰো নিজৰ প্ৰেয়সীলৈ মনত পৰে আৰু ৰসানুভূতিৰ সময়ত নিজৰ প্ৰেয়সীৰ প্ৰতি থকা ৰতিকে অনুভৱ কৰে বুলি ক'বলৈ গ'লেও সেইটোও সম্ভৱ নহয়। দৰ্শকৰ অন্তৰত ৰসৰ উৎপত্তি হয় বুলি ক'বলৈ গ'লে শৃংগাৰ ৰসৰ ক্ষেত্ৰত দৰ্শকৰ কেৱল কাম ভাবটোৰহে অনুভূতি হ'ব, আনন্দৰ নহয়। তদুপৰি ভট্টনায়কৰ মতে ব্যঞ্জনাৰ দ্বাৰাও ৰসৰ অনুভূতি হ'ব নোৱাৰে। কাৰণ, পূৰ্বৰে পৰা সিদ্ধ হৈ থকা বস্তু এটাৰহে ব্যঞ্জনা হ'ব পাৰে। কিন্তু ৰস পূৰ্বৰে পৰা দৰ্শকৰ হৃদয়ত সিদ্ধ হৈ নাথাকে।

ভুক্তিবাদৰ মতে কাব্যত অভিধা লক্ষণাৰ বাহিৰেও ভাৱকত্ব আৰু ভোজকত্ব নামৰ দুটা শক্তি আছে। ভাৱকত্ব ক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা নায়ক-নায়িকা শ্ৰীকৃষ্ণ, গোপী আদিত সাধাৰণ পুৰুষ আৰু স্ত্ৰীভাব উৎপন্ন হয়। গতিকে, গোপী কৃষ্ণৰ ৰতি আদিভাব ব্যক্তি বিশেষৰ নহৈ সৰ্বসাধাৰণ অৰ্থাৎ সাধাৰণভাৱে কামুকৰ কামিনী বা তেনে বিষয়ক ৰতি আদি স্থায়ী ভাৱৰূপে উপস্থাপিত কৰা হয়। আকৌ তাৰ লগে লগে ভোজকত্ব ক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা সামাজিকৰ ৰজঃ আৰু তমোঃ গুণক আক্ৰান্ত কৰি সুখাত্মক অনুভূতি স্বৰূপে সত্ত্বগুণক উদ্ৰেক কৰে আৰু ৰতি আদি স্থায়ী ভাব আস্বাদিত হৈ মনত এক আনন্দময় অনুভূতি জগাই তোলে এই আনন্দময় অনুভূতিটোৱেই ৰস আৰু ইয়াৰ স্বৰূপ হৈছে স্ফুৰণৰূপ ভুক্তিয়েই হৈছে ৰসনিষ্পত্তি।

ভাৱকত্ব শক্তিয়ে যি ভাবাদিক সাধাৰণীকৰণ কৰে। ইয়াৰ ফলত আলম্বন বিভাৱ, উদ্দীপন বিভাবাদিৰ স্থান-কালগত সংকীৰ্ণতা যি থাকে তাৰ পৰা সেইবোৰক মুক্ত কৰি তোলে। সেয়ে ৰতি আদি ভাৱবিলাক আনৰ বুলি ভাবিবলৈ তাৰ প্ৰতি উদাসীন হৈ থাকিবলগীয়া নহয়

এই ৰসবাদৰ মতে নাটক বা কাব্যৰ সমগ্ৰ পৰিস্থিতিটোৱেই উপভোগ্য হৈ পৰে। আনকি কৰুণ বা বীভৎস আদি ৰসবিলাকো উপভোগ্য হৈ পৰে। এক কথাত ক'বলৈ গ'লে সত্ত্ব প্ৰধান অন্তৰৰ দ্বাৰা সাধাৰণতে ৰতি প্ৰভৃতি স্থায়ীভাবৰ অনুভূতিৰ ফলত যি অনাবিল আনন্দৰ উপলব্ধি হয় সিয়ে ৰস। ৰস নিষ্পত্তি মানে হ'ল ৰসৰ আস্বাদন বা ভোগ। সেয়ে ভট্টনায়কৰ এই মতটোক ভুক্তিবাদ বোলা

হয়। কিন্তু ভুক্তিবাদত যি ভাবকত্বৰ কথা কোৱা হৈছে সি ব্যঞ্জনাৰ দ্বাৰাও সিদ্ধ হ'ব পাৰে। কাৰণ অৰ্থই ৰসৰ ভাবক। আনহাতে ৰসৰ স্বৰূপটোতে ভোগৰ ভাব নিহিত আছে। এনেস্থলত দুটা নতুন ব্যাপাৰ কল্পনাৰ বিশেষ আৱশ্যকতা দেখা নাযায়।

২.৯ অভিব্যক্তিবাদ বা অভিনৱগুপ্তৰ ব্যাখ্যা

অভিব্যক্তিবাদৰ প্ৰবৰ্তক অভিনৱগুপ্ত। প্ৰসিদ্ধ শৈৱ দাৰ্শনিক কাশ্মীৰ অধিবাসী অভিনৱগুপ্ত দশম শতাব্দীৰ লোক। অভিনৱগুপ্তই ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰ সূত্ৰাদিৰ পৰিচয় দাঙি ধৰিছে। অভিনৱ গুপ্তই ৰসনিষ্পত্তিৰ প্ৰণালীটো অতি স্পষ্টকৈ বৰ্ণনা কৰিছে।

যুৱক-যুৱতী, উদ্যান, কটাক্ষ, নিৰ্বেদ আদি দেখিলে তাৰ পৰা যিকোনো লোকৰে ৰতি বা ভালপোৱা ৰূপে স্থায়ীভাৱৰ অনুমান হয়। তেনে অৱস্থাত কাব্য, নাটক আদিৰ দ্বাৰা কোনো অৰ্থ সমৰ্পিত হ'লে তেওঁৰ চিত্ত তাতেই একাগ্ৰভাৱে আবিষ্ট হয় আৰু যুৱক-যুৱতী আদি স্থায়ীভাৱৰ কাৰণ কাৰ্যাদি বিভাৱ আদিয়ে ব্যক্তিবিশেষৰ সংকীৰ্ণতা ত্যাগ কৰি সাধাৰণ আৰু ব্যাপক হৈ উঠে। এনেকৈ সাধাৰণৰূপে প্ৰতীত বিভাবাদিৰ দ্বাৰা সামাজিকৰ হৃদয়ত সূক্ষ্মৰূপে থকা ৰতি আদি স্থায়ী ভাৱ ৰসৰূপে অভিব্যক্তি হয়। ৰতি আদি ভাৱ বিভাবাদিৰ সৈতে মিলিত হ'লে সি অনিৰ্বচনীয় আনন্দৰূপে অনুভূত হয় আৰু সিয়েই শৃঙ্গাৰাদি ৰস নামেৰে অভিহিত হয়।

যিদৰে শকুন্তলা নাটকত দুষ্যন্তই শৰবিদ্ধ কৰিবলৈ খেদি যোৱা হৰিণাটোৰ বৰ্ণনা দিয়া যিটো শ্লোক আছে সি বাচ্য অৰ্থৰূপে কেৱল ভয় খোৱা হৰিণাটোৰহে অৰ্থ দিয়ে। সেই অৰ্থৰ পৰা দৰ্শক পাঠকৰ মনত যিটো ভয়ৰ বোধ জন্মে সেই ভয়টোৰ সৈতে হৰিণাৰ বা হৰিণাটোৰ স্থান আৰু কালৰ কোনো সম্বন্ধ নাথাকে। সেই ভয় নামৰ স্থায়ীভাৱটো মূলতে হৰিণাৰ, কিন্তু সাধাৰণীকৰণ হোৱাৰ ফলত সহৃদয়জনেও তাক সমানে অনুভৱ কৰে। স্থান-কাল আৰু পাত্ৰ সংকীৰ্ণতাই স্পৰ্শ নকৰা এই ভয়টোক যেতিয়া একাগ্ৰচিত্তেৰে অনুভৱ কৰা হয় তেতিয়াই সি দৰ্শকৰ হৃদয়ক অভিভূত কৰি তুলি "ভয়ানক ৰস" নাম পায়। ইয়াকে ৰস চৰ্বণা বা পাণ্ডুলা বোলে। এই কাৰ্যটো এনে আনন্দদায়ক যে এটা সময়ত স্থায়ীভাৱটোৰ স্বকীয় পৰিচয়টোৱেই নোহোৱা হৈ যায় আৰু সেই আনন্দটোৰ মাত্ৰ জ্ঞানটোহে বাকী থাকেগৈ। এইদৰে ৰসানুভূতিৰ চৰম পৰ্যায়ত কেৱল এটা অখণ্ড আনন্দৰহে জ্ঞান হয়। জ্ঞান হ'ল আনন্দস্বৰূপ। সেই জ্ঞানৰ যিজন জ্ঞাতা অৰ্থাৎ সহৃদয়ৰ যি আত্মা সিও আনন্দস্বৰূপ। যিটো জ্ঞান স্বৰূপ সিয়ে আনন্দস্বৰূপ আৰু সিয়েই সত্যস্বৰূপে। সেই সৎ চিৎ আনন্দ বা সচ্চিদানন্দই হ'ল ৰস স্বৰূপ। তৈত্তিৰীয় উপনিষদত কোৱা হৈছে—"ৰসো বৈ সঃ ৰসং হ্যেবায়ং লব্ধানন্দী ভৱতি।" (তৈ.উ.—২।৭)

ৰসানুভূতিৰ চৰম পৰ্য্যায়টোত আত্মাই আনন্দ স্বৰূপ নিজকে নিজেই উপলব্ধি কৰিব পাৰে। সেইটো পৰ্যায়ত জ্ঞাতা জ্ঞেয় আৰু জ্ঞানৰ কোনো ভেদ নাথাকে। যোগীয়ে যোগৰ বলেৰে আত্মাক উপলব্ধি কৰি যি আনন্দ পায় ৰসৰ অনুভূতিটোও সেইটো পৰ্যায়ৰ আনন্দ। ৰসোপলব্ধিৰ সময়ত যি অনুভূতি বা উপলব্ধি হয় সেই উপলব্ধিটোৱেই আনন্দ আৰু সেই আনন্দটোৱেই হ'ল ৰস।

অভিনৱগুপ্তৰ অভিব্যক্তিবাদটোক পৰৱৰ্তী আলঙ্কাৰিক জগন্নাথে তেওঁৰ "ৰসগঙ্গাধৰ" গ্ৰন্থত আৰু সুস্পষ্ট কৰি তুলিছে। তেওঁ কৈছে যে ৰতি আদি ভাৱৰ দ্বাৰা অৱচ্ছিন্ন চিদানন্দই হ'ল ৰস।

মম্মট, বিশ্বনাথ, জগন্নাথ প্ৰভৃতি পৰৱৰ্তীকালৰ অধিকাংশ আলঙ্কাৰিকে অভিনৱগুপ্তৰ অভিব্যক্তিবাদ মতটোক অনুসৰণ কৰিছে।

২.১০ ৰসাভাস আৰু ভাৱাভাস

কোনো ৰস বা ভাৱ অনৌচিত্যভাৱে প্ৰবৰ্তিত হ'লে অৰ্থাৎ সমাজৰ নৈতিক, ধাৰ্মিক, বা সাংস্কৃতিক ৰুচিৰ প্ৰতিকূলভাৱে উপস্থিত হ'লে তাক ৰসাভাস আৰু ভাৱাভাস বোলা হয়। সি আচল ৰস আৰু ভাৱ নহয়। ৰস আৰু ভাৱৰ আভাসহে হয়। শৃঙ্গাৰ ৰসৰ ক্ষেত্ৰত ৰতি ভাৱটো যদি উপনায়কৰ প্ৰতি বা খলনায়কৰ প্ৰতি, মুনি পত্নী, গুৰুপত্নীৰ প্ৰতি হয় তেতিয়া অনৌচিত্য দোষ ঘটে। সাধাৰণতে আলম্ব বিভাৱ আদিৰ বিষয়তে এই অনৌচিত্য আহি পৰে।

সীতাৰ প্ৰতি ৰাৱণৰ প্ৰেম নিবেদন কোনো জনৰ বাবে ৰসৰ দৰে আস্বাদ হ'লেও ৰস নহয়। গতিকে, সি ৰসৰ আভাস স্বৰূপ। এইটোৱেই হ'ল ৰসাভাস। লজ্জা এটা ব্যভিচাৰীভাৱ। এই ভাৱটোকো প্ৰধানভাৱে ফুটাই তুলিলে ভাৱধ্বনি হয়। কিন্তু বেশ্যাৰ ক্ষেত্ৰত লাজটো অস্বাভাৱিক কথা। এনেক্ষেত্ৰত বেশ্যাৰ লাজ ফুটাই তুলিলে ভাৱধ্বনিৰ সলনি সি হ'ব ভাৱাভাস।

যিটো বস্তুৰ যিটো ৰূপ অধিকাংশ লোকৰ উপলব্ধিৰ বিষয় হয় সিয়ে সঁচা। তাকে যদি কেতিয়াবা কোনোজনে অনাদৰে বুজে তেন্তে সেই বোধটো মিছা। গতিকে বস্তুটোৰ সেই ৰূপটোও মিছা, সেইটো হোৱা। উচিত নহয়—এই অৰ্থতে অনৌচিত্য শব্দটো প্ৰয়োগ হয়। কাব্য বা নাটকত স্থান পোৱা ৰস আৰু ভাৱৰ এই নিচিনা অনৌচিত্যকে ৰসাভাস আৰু ভাৱাভাস বোলে। যেনে—ৰুক্মিণীহৰণ কাব্যত ৰুক্মিণীৰ বিয়াত ৰুক্মিণীৰ ৰূপ দেখি দেৱতা মনুষ্য-নাগ কাম জৰ্জৰিত হৈ পৰা আৰু হোমৰ কাম কৰা ব্ৰহ্মা কামবাণত মূৰ্চ্ছা যোৱাৰ বৰ্ণনা অনৌচিত্য দোষদুষ্ট হৈছে। ইয়াত হাস্যৰস প্ৰতীয়মান হ'লেও সি ৰসাভাসহে ৰস নহয়।

২.১১ ৰসৰ সংখ্যা

নাট্যশাস্ত্র প্ৰণেতা ভৰতমুনিয়ে আঠবিধ ৰস স্বীকাৰ কৰিছে আৰু সিইতৰ আলম্বন আৰু উদ্দীপন বিভাৱ আদিৰ বিশদ বিৱৰণ দিছে। এই আঠবিধ ৰস হ'ল শৃঙ্গাৰ, হাস্য, করুণ, ৰৌদ্ৰ, বীৰ, ভয়ানক, বীভৎস আৰু অদ্ভুত। উদ্ভট, আনন্দবৰ্দ্ধন আৰু অভিনৱগুপ্ত আদিয়ে শান্তৰসক স্বীকৃতি দি ৰসৰ ন-টা প্ৰকাৰ দেখুৱাইছে।

ৰসৰ সংখ্যাটোক লৈ আলংকাৰিকসকল কোনো কালেই একমত হ'ব পৰা নাই। দেখা গৈছে যে কোনো কোনোৱে সকলো ৰসৰ ঠাইত কেৱল এটা ৰসক স্বীকাৰ কৰিবলৈ বিচাৰিছে। আন কিছুমান আলঙ্কাৰিকে ন-টাতকৈ অধিক ৰস স্বীকাৰ কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছে। অভিনৱগুপ্তই শান্তৰসকেই মূল ৰস বুলি কৈছে। ভোজৰাজে শৃঙ্গাৰ ৰসটোকহে ঘাইৰস বুলি দেখুৱাইছে। ভৱভূতিৰ 'উত্তৰ ৰাম চৰিত'ৰ টীকাকাৰ বীৰ ৰাঘৱাচাৰ্যই করুণ ৰসটোকে প্ৰধান বুলি দেখুৱাইছে।

বৈষ্ণৱ আলঙ্কাৰিকসকলে আকৌ নবিধ ৰসক লৌকিক ৰস বুলি কৈ ভক্তিৰসটোকেইহে প্ৰধান ৰস বুলি কৈছে। 'মুক্তাফল গ্ৰন্থ'ত বোপদেৱে ন বিধ ৰসক মূল ভক্তিৰসৰ মাত্ৰ প্ৰকাৰভেদ বুলি কৈছে। মধুসূদন সৰস্বতীয়ে 'ভগৱদ ভক্তি ৰসায়ণ' প্ৰভৃতি গ্ৰন্থত ভক্তিকেই পৰিপূৰ্ণ ৰস বুলি কৈছে। বৈষ্ণৱ ৰসতাত্ত্বিক ৰূপ গোস্বামীৰ মতেও ভক্তিৰসেই প্ৰধান ৰস।

বিভিন্ন আলঙ্কাৰিকে বিভিন্ন প্ৰকাৰ ৰসৰ উল্লেখ কৰিলেও বৰ্ত্তমান কাব্যত প্ৰধানকৈ প্ৰয়োগ হোৱাটোৰ ফাললৈ চাই ন বিধ ৰসকেই গ্ৰহণ কৰি ল'ব পাৰোঁ।

ৰসৰ পৰিচয় ন বিধ স্থায়ীভাৱৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা ৰসৰ সংখ্যাও ন- বিধ। এই ন- বিধ ৰসৰ নাম হ'ল—শৃঙ্গাৰ, হাস্য, করুণ, ৰৌদ্ৰ, বীৰ, ভয়ানক, বীভৎস, অদ্ভুত আৰু শান্ত।

১। শৃংগাৰ ৰস বা আদি ৰস

ৰতি নামৰ স্থায়ীভাৱটো প্ৰিয়বস্তু বা প্ৰিয়জনক আলম্বন কৰি বসন্তাদি কাল, প্ৰমোদ, উদ্যান, চন্দ্ৰ, চন্দন, ভ্ৰমৰ গুঞ্জন আদিৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত, কটাক্ষপাত, মিচিকিয়া হাঁহি, হাত ভৰি কঁপা, বুকু ধপ-ধপোৱা আদি ভাৱৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ উঠিলে যি ৰসৰ উপলব্ধি হয় সিয়ে শৃঙ্গাৰ ৰস।

শৃংগাৰঃ 'শৃঙ্গ' মানে উচ্চ স্থান। ন বিধ ৰসৰ ভিতৰত ইয়াৰ স্থান সৰ্বোচ্চ হোৱাৰ বাবে ইয়াক শৃংগাৰ কোৱা হয়। ইয়াক 'আদিৰস' বুলিও কোৱা হয়। শৃংগাৰ শব্দৰ বুৎপত্তি দেখুৱাই আলঙ্কাৰিকসকলে কৈছে যে 'শৃঙ্গ' মানে কামোদ্ৰেক আৰু 'আৰ' মানে আগমন। গতিকে, কামোদ্ৰেক আগমনৰ কাৰণে স্ত্ৰী-পুৰুষৰ যি অৱস্থাবিশেষ হয় তাকে শৃঙ্গাৰ বোলে। শৃঙ্গাৰ ৰসৰ দুটা ভাগ—সম্ভোগ আৰু বিপ্ৰলম্ভ।

(১) নায়ক-নায়িকাৰ পৰস্পৰৰ চুম্বন, আলিঙ্গন আদি সম্ভোগ অৱস্থাৰ বৰ্ণনাৰ পৰা যি ৰস নিষ্পত্তি হয় সিয়ে সম্ভোগ শৃঙ্গাৰ। যেনে—

কাহাকু হৰি হসি কৰু মান।
কাহাকু চুম্বন চৰ্বন দান।।
কাহুকি ছোড়ি কুশ পৰকাশ।
হাতে ধেৰী গোপী কৰতু হাস।।
কাহাকু লেল হৰি আম্বৰি ছোড়ি।
ৰহল লাজে গোপী অঙ্গ মোৰি।।
সবহু বেকত গুপুত অঙ্গ।
বচন চৰপটি ৰচায়া ৰঙ্গ।। (কেলি গোপাল)

ইয়াত গোপীসকল আলম্বন, শৰৎ কালৰ জোনাক নিশা অৰণ্যৰ মাজৰ যমুনাৰ পাৰ আদি উদ্দীপন, চুম্বন, গাৰবস্ত্ৰ আঁতৰাই দিয়াত গোপীৰ লাজ সঞ্চাৰীভাব আৰু ৰতি স্থায়ী ভাব।

বিপ্ৰলম্ভ শৃঙ্গাৰঃ নায়ক-নায়িকাৰ বিয়োগ অৱস্থাৰ পৰা অভিব্যক্ত শৃঙ্গাৰ ৰসৰ নাম বিপ্ৰলম্ভ শৃঙ্গাৰ। ই পাঁচ প্ৰকাৰৰ—(১) পূৰ্বৰাগ, (২) বিৰহ, (৩) ঈৰ্ষা, (৪) প্ৰবাস আৰু (৫) দৈৱদুৰ্বিপাক।

নায়ক-নায়িকাৰ মিলনৰ পূৰ্বে পৰস্পৰৰ প্ৰতি পৰস্পৰৰ যি অনুৰাগ প্ৰথম জন্মে তাৰ নাম পূৰ্বৰাগ, অভিভাৱকৰ বাধা, লাজ, ভয় আদিৰ কাৰণে প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ পৰস্পৰৰ মিলন প্ৰতিহত হ'লে তাৰ নাম বিৰহ বিপ্ৰলম্ভ শৃঙ্গাৰ।

আনৰ প্ৰতি প্ৰণয় থকা বুলি জানি নায়ক আৰু নায়িকাই ইজনে আনজনৰ ওপৰত অভিমান বা ঠেহ পতাৰ কাৰণে যি বিয়োগ বেদনা আহে তাক ঈৰ্ষা হেতুক বিপ্ৰলম্ভ শৃঙ্গাৰ বা মান বোলা হয়।

প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ এজন আঁতৰত থাকিলে ইজনৰ মনত যি মনোবেদনা আৰু মিলনাগ্ৰহ জন্মে তাৰ পৰা নিষ্পন্ন ৰসেই প্ৰবাসহেতুক বিপ্ৰলম্ভ শৃংগাৰ।

দেৱতা, ঋষি আদিৰ অভিশাপত প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ মাজত বিচ্ছেদ ঘটিলে যি শোক ওপজে তাৰ পৰা নিষ্পন্ন ৰসক দৈৱবিপাক হেতুক কৰুণ বিপ্ৰলম্ভ শৃংগাৰ বোলে।

(২) হাস্য ৰস

বিকৃত বেশভূষা, বিকৃত আকাৰ, অসংলগ্ন কথা শুনি চিত্তৰ একপ্ৰকাৰ আন্দোলিত অৱস্থা হয় আৰু হাঁহি উঠে। এই অৱস্থাটোৱেই হ'ল হাস নামৰ স্থায়ী

ভাব। ই বিকৃত বেশভূষা বা সাজপাৰক আলম্বন কৰি বেশ আদিৰ বিকৃতি বা অসামঞ্জস্যৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত, দাঁত নিকটোৱা আদিৰ দ্বাৰা অনুভাবিত শ্ৰম আলস্য আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ ৰসসিক্ত হৈ উঠিলে তাকে হাস্যৰস বোলা হয়। যেনে—

ভৈলন্ত উলঙ্গট ভোলানাথ।

হাতে অঙ্গ ঢাকি চপৰাই মাথ।

* *   * *   **

নচান্ত কাকো লাজে চক্ষু মুদি।

আগ ঢাকন্তে পাছে উদি।।

হাত মেলি ঢাকি নাপান্ত স্থল।

বোলন্ত ভৈল মৰণৰ কাল।।

নপাৰন্ত একো উপায় খুজি।

উঠিল শঙ্কৰ আসক্ত বুজি।।

দুই হাতে অঙ্গ ধৰি চাপৰি।

উঠি পলাইলন্ত ভিৰে লৰৰি।। (শঙ্কৰদেৱ, অমৃত-মন্থন)

হাস্য ৰসৰ ক্ষেত্ৰত মন কৰিবলগীয়া এয়ে যে অভিনেতা বা বিকৃত বেশ আদিক আশ্ৰয় যি জনে কৰে তেওঁৰ হাস্য ভাবৰ উদ্ৰেক মুঠেই নহয়, সি সহৃদয়জনৰ দেহতহে প্ৰকাশিত হয়।

গতিকে, ৰসান্তৰত দৰ্শক বা শ্ৰোতাৰ সৈতে অভিনেতা বা কবিৰ যি সমান অনুভৱ বুলি কোৱা হৈছে সেই কথা হাস্যৰসৰ ক্ষেত্ৰত নাখাটে। এই হাস্যৰস লৌকিক ভাৱেই হওক বা কাব্য নাটকাদিৰ দ্বাৰাই হওক সদায়ে আনন্দ লহৰত উদ্বেলিত চিত্তৰ বিকাশ ৰূপ।

৩। করুণ ৰস

প্ৰিয়জনৰ অনিষ্টপ্ৰাপ্তিৰ পৰা হোৱা মানসিক কাতৰতাজনক চিত্তবৃত্তিটোৱেই হ'ল স্থায়ীভাব শোক। এই স্থায়ীভাবটো যেতিয়া প্ৰিয়জনৰ গুণ আদিৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত, ৰোদন আদিৰ দ্বাৰা অনুভাবিত, দৈন্য মোহ আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ উঠে তেতিয়া তাক করুণ ৰস বোলে। যেনে-

অধোমুখে থাকিলন্ত পুত্ৰক সুমৰি।

নুনাই চেতন লভি কান্দন্ত সুন্দৰী।।

হা সুকুমাৰ পুত্ৰ সৰ্বসুলক্ষণ।

কেনেবা কুযোগে আজ মিলিল মৰণ।।

সৰ্বাঙ্গে সুন্দৰ যেন সোনাৰ পুতলি।

মোক এৰি পুতাই আৰে কোন থানে গৈলি।। (হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান)

ভৱভূতিৰ 'উত্তৰ-ৰাম-চৰিত' নাটকৰ টীকাকাৰ বীৰ ৰাঘৱাচাৰ্যই কৰুণ ৰসকেই একমাত্ৰ ৰস বুলি কৈছে। তেওঁৰ মতে আনবোৰ ৰস কৰুণ ৰসৰেই বিকৃতি মাথোন। শৃঙ্গাৰৰ সম্ভোগত যি আনন্দ আছে তাৰ মাজতো সোমাই আছে এটা সময়ত সেই সম্ভোগ শেষ হৈ যোৱাৰ নিশ্চিত বেদনা। বীৰ ৰসৰ বেলিকাও সেই বীৰত্বৰ যিজন বলি হয় তেওঁৰ কাৰণে আৰু তেওঁৰ আত্মীয়স্বজনৰ কাৰণে এটা কৰুণ পৰিস্থিতি আহি পৰাটো স্বাভাৱিক। ভৱভূতিৰ 'উত্তৰ ৰামচৰিত' নাটকৰ তৃতীয় অঙ্কৰ শেষৰফালে ৰাম আৰু সীতাৰ বিৰহ বেদনাৰ মৰ্মস্পৰ্শী দৃশ্য দেখাৰ পিছত তমসাই মন্তব্য কৰিছে -

একো ৰসঃ কৰুণ এৱ নিমিত্তভেদাত্

ভিন্নঃ পৃথক্ পৃথগিৱাশ্ৰয়তে বিৱৰ্তান্।

আৱৰ্তবুদ্বুদতৰঙ্গময়ান্ বিকাৰান্

অম্ভো যথা সলিলমেৱ তু তৎ সমগ্ৰম্।।

(যদিও মূলতে সি সম্পূৰ্ণৰূপে পানীয়েই, তথাপি পানীয়ে যেনেকৈ পকনীয়া, ঢৌ, সোঁত আদি বেলেগ বেলেগ বিকাৰৰ ৰূপ লয়, সেইদৰে বাস্তৱিকতে একোটা কৰুণ ৰসেই বেলেগ বেলেগ কাৰণৰ ফলত বেলেগ বেলেগ বিকৃতিৰ ৰূপ লয়)।

অৰ্থাৎ বিভাৱ আদি বেলেগ হ'লেই একোটা কৰুণ ৰসেই শৃঙ্গাৰ বীৰ আদি বিভিন্ন ৰসৰূপে ধৰা দিয়ে। সেয়ে বীৰ ৰাঘৱাচাৰ্যই মন্তব্য দিছে যে 'শৃঙ্গাৰ প্ৰকাশ'কাৰে অৰ্থাৎ ভোজৰাজে শৃঙ্গাৰকেই একমাত্ৰ ৰস বুলি ক'লেও জীৱনত কৰুণ ৰসৰ প্ৰচুৰতা থকা হেতুকে আৰু সংসাৰী সংসাৰ বিৰাগী সকলো ধৰণৰ লোকৰ ক্ষেত্ৰত ই সাধাৰণভাৱে বিদ্যমান হোৱাৰ বাবে কৰুণেই হ'ল একমাত্ৰ ৰস।

৪। **ৰৌদ্ৰৰস**

প্ৰতিকূল বস্তুৰ প্ৰতি মানসিক তীক্ষ্ণতাজনক চিত্তবৃত্তিৰ নাম ক্ৰোধ। এই স্থায়ীভাৱটো বৈৰী আদিক আলম্বন কৰি বৈৰীয়ে কৰা অপকাৰ আদিৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত তৰ্জনগৰ্জন কম্পনাদিৰদ্বাৰা অনুভাৱিত, গৰ্ব, অসহিষ্ণুতা আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ উঠিলে তাক ৰৌদ্ৰ ৰস বোলে। যেনে-

শুনিয়া দুৰ্বাসা যেন জ্বলিল ক্ৰোধত।

তৰঙ্গ ৰৰঙ্গ ধৰ্ম্মে আমি আককত।।

কৰমৰ কৰি ক্ৰোধে দশন চোবান্ত।
কি বুলিলি লক্ষণ কটাক্ষ কৰি চান্ত।।

ইয়াত লক্ষণ আলম্বন, বামক দেখা কৰিবলৈ নিদিয়াটো উদ্দীপন, ৰক্তচক্ষুযুক্ত তৰ্জন-গৰ্জন আদি অনুভাব, আমৰ্ষ গৰ্ব আদি ব্যভিচাৰীভাৱ আৰু ক্ৰোধ স্থায়ীভাৱ।

৫। বীৰ ৰস

কোনো কাৰ্য কৰিবৰ কাৰণে যি প্ৰস্তুতি বা তৎপৰতা মনৰ মাজত স্থায়ীভাৱে থাকে তাৰ নাম উৎসাহ। এই ভাৱটো প্ৰতিপক্ষ বা মহৎ কাৰ্য আদিক আলম্বন কৰি অপকাৰ বা বিপন্ন অৱস্থা আদিৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত, প্ৰতিশোধ গ্ৰহণ বা বিপদৰ প্ৰতিকাৰ আদিৰ দ্বাৰা অনুভাৱিত গৰ্ব, বিতৰ্ক, ৰোমাঞ্চ আদিৰদ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ আস্বাদিত হ'লে বীৰ বোলে। যেনে—

ধৰমাৰ বুলি সেনা কৰে কোলাহল।
ঘোৰায়ে হ্ৰেসনি পাৰে চিহৰে দন্তাল।।
বাদ্যভণ্ড আন্দোল কৰ্ণতি হানে তাল।
লসহে পৃথিৱী যেনে যায় ভুমিচাল।।
হেন চমৎকাৰে ৰুক্মবীৰ খেদি যায়।
চতুৰ্দ্দিশে বেঢ়িয়া কটকে লেই হাই।। (ৰুক্মিণী হৰণ কাব্য)

৬। ভয়ানক ৰস

সম্ভৱত দুখৰ প্ৰতি উৎকট দ্বেষবশতঃ হোৱা মানসিক কাতৰতাজনিত চিত্তবৃত্তিৰ নাম ভয়। এই স্থায়ীভাৱটো যেতিয়া কোনো ভীষণ বস্তুক আলম্বন কৰি বিকট অৱস্থা বা কৰ্মৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত কম্পন, পলায়ন আদিৰ দ্বাৰা অনুভাৱিত আৰু ত্ৰাস, উদ্বেগ আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হয় তেতিয়া তাক ভয়ানক ৰস বোলে। যেনে—

বিকৃত আকাৰ তাৰ দেখিতে কুৰঙ্গ।
প্ৰহৰৰ পথত গাৱৰ পায় গন্ধ।
পৰ্বত আকাৰ তাৰ স্থূলতৰ কায়।
নাকৰ নিশ্বাসে তাৰ বাতাসে ফোকায়।।
কুলা যেন দেখি তাৰ দুইমান কাণ।
শালবৃক্ষ সমদেখি বাহু দুই খান।।
পৰ্বতৰ শৃঙ্গযেন দাঁত দুই পাৰি।
শৰীৰৰ লোমে আছে উৰ্দ্ধক শিহৰি।।
চক্ষুৰ কোটৰ যেন পৰ্বতৰ গহ্বৰ।
লহ লহ জিহ্বা তাৰ দেখি লাগে ডৰ।
পোৱা শিৰি হেন দেখি শৰীৰৰ কান্তি।
ভয়ঙ্কৰ মুখ তাৰ দৰ্শনত ভ্ৰান্তি।। (ঘটাসুৰ বধ কাব্য)

৭। বীভৎস ৰস

দোষ দৰ্শনৰদ্বাৰা হোৱা চিত্তৰ সঙ্কোচজনক অৱস্থাৰ নাম ঘৃণা। এই স্থায়ীভাৱটো ঘিণ লগা বস্তুক আলম্বন কৰি দুৰ্গন্ধ আদিৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত, নাক কোঁচোৱা আদিৰ দ্বাৰা অনুভাৱিত, গ্লানি, ব্যাধি আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ আস্বাদিত হ'লে তাক বীভৎস ৰস বোলে।

৮। অদ্ভুত ৰস

কোনো বস্তুৰ মাহাত্ম্য দেখি হোৱা চিত্তৰ বিস্তাৰজনক বৃত্তিটোৰ নাম বিস্ময়। এই স্থায়ীভাৱটো যেতিয়া কোনো অস্বাভাৱিক ঘটনাৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত, শিহৰণ, চকখোৱা আদিৰ দ্বাৰা অনুভাৱিত, বিতৰ্ক, চিন্তা, আবেগ আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হয়। তেতিয়া তাক কোৱা হয় অদ্ভুত ৰস। যেনে-

বাহু ছেদ ভৈল বীৰ ক্ৰোধে গৈলা জ্বলি।
ইন্দ্ৰক গিলিবে যায় মুখ গোট মেলি।।
অধঃ ওষ্ঠগোট মেলি মাটিত হাপিল।
উৰ্দ্ধ ওষ্ঠগোট গই মেঘত লাগিল।। (বৃত্ৰাসুৰ বধ কাব্য)

৯। শান্ত ৰস

কোনো বস্তুৰ প্ৰতি মানসিক ঔদাসীন্যৰ নাম বৈৰাগ বা নিৰ্বেদ। ইয়াকে শম বুলিও কোৱা হয়। এই স্থায়ী ভাৱটো যেতিয়া দৃশ্যমান জগতৰ বস্তুবোৰৰ অনিত্যতাক অবলম্বন কৰি সাধুসঙ্গ আদিৰ দ্বাৰা অনুভাৱিত, ধৃতি, মতি আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হয় তেতিয়া তাক শান্ত ৰস বোলে। যেনে—

এহিমতে অনুক্ষণে ভৰত নৃপতি।
কৃষ্ণৰ সেৱাত দৃঢ় কৰিলন্ত মতি।।
এৰিলন্ত ৰাজা বিষয়ৰ চিন্তা যত।
কৃষ্ণবিনে আনকিছু নপৰে মনত।।
কৃষ্ণসাৰ চৰ্ম এক কটিত বেষ্টিত।
ধূলি ধূসৰিত অঙ্গ নাহি সংস্কাৰ।।
ৰাত্ৰিদিনে চিন্তা মাত্ৰ কৃষ্ণৰ পূজাৰ।। (অনিৰুদ্ধঃভাগৱত ৫ম)

অভিনৱগুপ্তই শান্তৰসটোকেই সকলো ৰসৰ ভিতৰত প্ৰধান আৰু ইয়েই মূলৰস বুলি কৈছে। শান্তৰসৰ স্থায়ীভাৱ শম বা তত্ত্বজ্ঞান। প্ৰকৃততে তত্ত্বজ্ঞানৰ উদয় হ'লেহে বৈৰাগ্য উদয় হ'ব পাৰে। তত্ত্বজ্ঞান মানেই হ'ল আত্মজ্ঞান বা আত্মোপলব্ধি। শম ভাৱটো সচ্চিদানন্দ আত্মাৰ স্বভাৱ। শান্তৰসৰ ক্ষেত্ৰত তত্ত্বজ্ঞান অৱগত হোৱাৰ ফলত আত্মাৰ স্বৰূপটোৰ বাহিৰে আন কোনো জ্ঞেয় বিষয় নাথাকে। সেইদৰে আন সকলোবিলাক ৰসৰে অনুভূতিৰ চৰমপৰ্যায়টোত সেই পৰমানন্দকেই পোৱা যায়।

২.১২ সাৰাংশ (Summing Up)

আনন্দৱৰ্ধন, বিশ্বনাথ কবিৰাজ আদি আলংকাৰিকে ৰস কাব্যৰ প্ৰধান উপাদান বুলি কৈছে যদিও ভৰতমুনিয়ে ৰসৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰি গৈছে আৰু পোন প্ৰথম বাৰৰ বাবে ৰসৰ সূত্ৰ আগবঢ়াইছে। সেইমতে বিভাবানুভাবব্যভিচাৰী সংযোগাদ্ ৰসনিষ্পত্তি : অৰ্থাৎ বিভাব, অনুভাব আৰু ব্যভিচাৰীভাব একত্ৰ স্থায়ীভাবৰ লগত সংযুক্ত হ'লে সহৃদয়ৰ হৃদয়ত ৰসৰ সঞ্চাৰ হয়। তেনে ৰস স্থায়ীভাবৰ বিৱৰ্তিত ৰূপ। ৰতি, হাস আদি ন- বিধ স্থায়ীভাবৰ পৰা ক্ৰমে শৃংগাৰ হাস্য আদি ন- প্ৰকাৰ ৰসৰ নিষ্পত্তি হয়। অৱশ্যে ভৰতৰ পৰবৰ্তী কালৰ ব্যাখ্যাকাৰ সকলে এই সূত্ৰক বিভিন্ন ধৰণে ব্যাখ্যা কৰিছে।

২.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

১। ৰসৰ সংজ্ঞা লিখক। ৰস কেইপ্ৰকাৰৰ আৰু প্ৰত্যেকৰে উদাহৰণসহ চমু পৰিচয় দি এটি নিবন্ধ যুগুত কৰক।

২। ভক্তিৰস প্ৰকৃততে কাক কোৱা হয়। এই ভক্তি কেইপ্ৰকাৰৰ বহলাই লিখক।

৩। ৰসৰ ভিতৰত কোন বিধক শ্ৰেষ্ঠ বুলি কোৱা হয়। যুক্তি দৰ্শাই আলোচনা কৰক।

২.১৪ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/ Suggested Readings)

ড° মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মা : *ধ্বনি আৰু ৰসতত্ত্ব*

যতীন বৰা : *ছন্দ, ধ্বনি আৰু অলঙ্কাৰ*

তীৰ্থনাথ শৰ্মা : *সাহিত্য-বিদ্যা পৰিক্ৰমা*

ত্ৰৈলোক্যনাথ গোস্বামী : *নন্দনতত্ত্ব : প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য*

মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী : *সাহিত্য দৰ্শন*

S.K. Dey : *Sanskrit Poetics*

●●●

তৃতীয় বিভাগ

বক্ৰোক্তিবাদ

বিভাগৰ গঠন :

৩.১ ভূমিকা (Introduction)
৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
৩.৩ বক্ৰোক্তিৰ সংজ্ঞা
৩.৪ বক্ৰোক্তিৰ ইতিহাস আৰু বক্ৰোক্তিবাদ
৩.৫ বক্ৰতাৰ ভেদ
৩.৫.১ বৰ্ণ-বিন্যাস বক্ৰতা
৩.৫.২ পদ-পূৰ্বাৰ্দ্ধ বক্ৰতা
৩.৫.৩ পদোত্তৰাৰ্দ্ধ বক্ৰতা
৩.৫.৪ বাক্য বক্ৰতা
৩.৫.৫ প্ৰকৰণ বক্ৰতা
৩.৫.৬ প্ৰবন্ধ বক্ৰতা
৩.৬ সাৰাংশ (Summing Up)
৩.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
৩.৮ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/ Suggested Readings)

৩.১ ভূমিকা (Introduction)

কাব্যৰ আন এবিধ বহু চৰ্চিত উপাদান হ'ল বক্ৰোক্তি। কাব্যসম্মত আৰু আহ্লাদদায়ক ৰূপে উপস্থাপন কৰা কথাকে বক্ৰোক্তি বোলে। ভাৰতীয় কাব্যতত্ত্বৰ আলোচকসকলৰ ভিতৰত আচাৰ্য ভামহ আৰু দণ্ডীয়ে পোনতে বক্ৰোক্তিৰ আলোচনা আগবঢ়ায় আৰু কুন্তকাচাৰ্যই বক্ৰোক্তিক কাব্যৰ জীৱন বুলি প্ৰতিষ্ঠা কৰে। পৰবৰ্তী আলংকাৰিকসকলে বক্ৰোক্তিক বিশেষ গুৰুত্ব সহকাৰে আলোচনা কৰা নাই। এই পাঠটিত বক্ৰোক্তিৰ বিষয়ে বিশদভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে।

৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰিলে আপুনি—

১। বক্ৰোক্তিৰ সংজ্ঞা নিৰূপন কৰিব পাৰিব,

২। বক্ৰোক্তিৰ ইতিহাস সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব,

৩। বক্ৰোক্তিবাদৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে ধাৰণা কৰিব পাৰিব,

৪। বক্ৰোক্তিৰ ভেদ বুজিবলৈ সমৰ্থ হ'ব।

৩.৩ বক্ৰোক্তিৰ সংজ্ঞা

একাদশ শতিকাৰ আলংকাৰিক আচাৰ্য কুন্তকে বক্ৰোক্তিৰ এটি স্পষ্ট ধাৰণা দি কৈছে বক্ৰোক্তি হ'ল 'বৈদগ্ধ্যভঙ্গী ভনিতি' অৰ্থাৎ ই কথা কোৱাৰ এক বিদগ্ধতাপূৰ্ণ ভঙ্গী। এনে বক্ৰোক্তিৰ স্বৰূপ সম্বন্ধে কুন্তকে কৈছে—"*শাস্ত্ৰাদি প্ৰসিদ্ধ প্ৰস্থান ব্যতিৰেকী বৈচিত্ৰ্য বিশেষঃ*" অৰ্থাৎ লোকত বা শাস্ত্ৰত যি অৰ্থ বুজাবৰ কাৰণে যি শব্দৰ গাঁথনি প্ৰসিদ্ধ বা প্ৰচলিত তাতকৈ অতিৰিক্ত বা পৃথক এক প্ৰকাৰ শব্দাৰ্থৰ বিচিত্ৰ গাঁথনি, যিটি থকাৰ কাৰণে শব্দাৰ্থৰ সাহিত্যই নিজক কাব্যৰূপে প্ৰকাশ কৰিব পাৰে আৰু সুন্দৰ তথা হৃদয়গ্ৰাহী হৈ সহৃদয় সমাজত আদৰ পাব পাৰে—এই বৈচিত্ৰ্যই হ'ল বক্ৰতা কুন্তকে ইয়াক বিচিত্ৰ অভিধা বিশেষ বুলিও কৈছে। কাব্যৰ অন্যতম উদ্দেশ্য চমৎকাৰ সাধন বা আহ্লাদ প্ৰদান। সেয়েহে ইয়াৰ উদ্দেশ্য সম্বন্ধে কোৱা হৈছে—"*লোকোত্তৰ চমৎকাৰকাৰি বৈচিত্ৰ্য সিদ্ধয়ে*"। অলৌকিক চমৎকাৰ সম্পাদক বৈচিত্ৰ্য সাধনেই হ'ল ইয়াৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য।

৩.৪ বক্ৰোক্তিৰ ইতিহাস আৰু বক্ৰোক্তিবাদ

কুন্তকে প্ৰতিষ্ঠা কৰা বক্ৰোক্তিক ষষ্ঠ শতিকাতে ভামহেই স্বীকৃতি দিছিল। অলংকাৰ নিৰূপণ প্ৰসংগত তেওঁ বক্ৰোক্তি যে সমস্ত অলংকাৰৰ আধাৰ তাক স্বীকাৰ কৰিছে তেওঁৰ মতে বাক্যৰ দ্বাৰা অৰ্থ প্ৰকাশভংগীৰ বৈচিত্ৰ্যই হ'ল বক্ৰোক্তি। ভামহে অতিশয়োক্তি আৰু বক্ৰোক্তিৰ মাজত প্ৰভেদ বিচাৰ কৰা নাই।

আচাৰ্য দণ্ডীয়ে ৰসাল অৰ্থৰ উপস্থাপক পদাৱলীক কাব্য বুলি কৈ অলংকাৰ নিৰূপণ প্ৰসংগত আকৌ স্বভাৱোক্তি আৰু বক্ৰোক্তি ভেদে বাঙ্ময় দুবিধ বুলি কৈছে। তাৰ দ্বাৰা দণ্ডীয়ে ভামহৰ অভিপ্ৰেত বক্ৰোক্তিৰ পৰিসৰ কিছু সংকীৰ্ণ কৰিছে ভামহৰ মতে অতিশয়োক্তি বা বক্ৰোক্তি ব্যতিৰেকে কোনো অলংকাৰ বা কাব্যৰ সম্ভাৱনা নাই। দণ্ডীয়ে স্বভাৱোক্তিকো অলংকাৰ বুলি আৰু তদযুক্ত বাক্যক কাব্য বুলি স্বীকাৰ কৰিছে অৱশ্যে বক্ৰোক্তিৰ স্বৰূপ সম্বন্ধেও ভামহৰ লগত দণ্ডীৰ কোনো মতভেদ দেখিবলৈ পোৱা নাযায়।

আলংকাৰিক বামণ আৰু ৰুদ্ৰটে বক্ৰোক্তিক সমস্ত অৰ্থালংকাৰৰ সামান্যৰূপ বুলি স্বীকাৰ কৰা নাই। বৰং একোটা পৃথক অলংকাৰ বুলিহে স্বীকাৰ কৰিছে। মম্মটভট্ট, বিশ্বনাথ আদি পৰৱৰ্তী আলংকাৰিকসকলে বক্ৰোক্তিক এটা শব্দালংকাৰ বুলি গণ্য কৰিছে অৱশ্যে আনন্দবৰ্ধনে বক্ৰোক্তিৰ ক্ষেত্ৰত ভামহৰ দৃষ্টিভংগীকে সমৰ্থন কৰিছে তেওঁৰ অমৰ গ্ৰন্থ "*বক্ৰোক্তিজীৱিত*"ত ভামহৰ দৃষ্টিভঙ্গী পৰিষ্কাৰ কৰি বক্ৰোক্তিক এনে উচ্চ স্থান দিলে যে, ই এটা স্বতন্ত্ৰ মতবাদৰূপে সাহিত্য ভাণ্ডাৰৰ বহুমূলীয়া বস্তুৰাশিৰ ভিতৰত চিৰদিন বিৰাজ কৰি আছে।

শব্দ বাচক, অৰ্থ তাৰ বাচ্য, এই বাচ্য-বাচকৰ মিলিত ভাবকে কাব্য বোলে। প্ৰতিভাৰ দাৰিদ্ৰ্য-বশতঃ যি সকলে কেৱল শব্দচ্ছটাৰ মাধুৰ্য্য সৃষ্টি কৰে তেওঁবিলাকে কাব্যৰ যথাৰ্থ সম্পদ বা স্বৰূপ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে; সেইদৰে কেৱল অৰ্থৰ চাতুৰ্য্যৰ দ্বাৰা শুকান তৰ্কৰ গাঁথনিত কাব্য সম্পদ ফুটি নুঠে। প্ৰতিভাৰ প্ৰভাৱ দ্বাৰা প্ৰথমতে বৰ্ণনীয় বস্তুটি কবিৰ চিত্তত অব্যক্তভাৱে উদ্ভাসিত হৈ উঠে। সেই বস্তুটি যেতিয়া 'বক্ৰ' অৰ্থাৎ বিচিত্ৰ ৰচনা ভংগীৰ বাক্যৰ দ্বাৰা উজ্জ্বলভাৱে অভিব্যক্ত হৈ উঠে আৰু সহৃদয় জনৰ চিত্তত পৰম আহ্লাদ বা চমৎকাৰৰ আধান কৰে তেতিয়াহে তাক কাব্য বোলা হয়। গতিকে যিসকলে, ৰচনা বৈচিত্ৰ্যৰ দ্বাৰা চমৎকাৰপ্ৰদ, কবিকৌশলকল্পিত, কমনীয় শব্দকে বা অৰ্থকে কাব্য বোলে তেওঁলোক উভয়ে ভ্ৰান্ত।

ভামহৰ "*শব্দাৰ্থৌ সহিতৌ কাব্যম্*"—এই বাক্যতো শব্দাৰ্থৰ বিচিত্ৰভাৱে মিলিত সত্তাকে কাব্য বুলি কোৱা হৈছে। কুন্তকে কৈছে যে, একে কথা বাক্যৰ ভংগীত বিভিন্নভাৱে প্ৰকাশিত হ'লে কাব্য সম্পদৰ প্ৰচুৰ তাৰতম্য ঘটে।

মানী-বিলোচন-পাতানস্ৰ-বাষ্প কলুষানভিগৃহ্নন্।
মন্দ মন্দ মুদিতঃ প্ৰয়যৌ খং ভীত ভীত ইব শীতময়ূখঃ।।
ক্ৰমাদেক-দ্বিত্ৰি প্ৰভৃতি পৰিপাটীঃ প্ৰকটয়ন্
কলাঃ স্বৈৰং স্বৈৰং নৱকমল-কন্দাঙ্কুৰৰুচঃ।
পুৰন্ধ্ৰীণাং প্ৰেয়ো-বিৰহ-দহনোদ্দীপিত-দৃশাং
কটাক্ষেভ্যো বিভ্যন্নিভৃত ইব চন্দ্ৰোহ ভ্যুদয়তে।।"

এই দুটা কবিতাত একে অৰ্থ বিভিন্নভাৱে বিভিন্ন বৰ্ণ-বিন্যাসেৰে প্ৰকাশ হোৱাত ওপৰৰটোতকৈ তলৰটো বেছি ৰমণীয় হৈছে।

"অভিমানি ললনাৰ শীতল চকুলোঁ টুপি—
হৰিলে পৃথিৱীৰ পৰা
ভয়ে ভয়ে জোন বাই আকাশত উঠি যাই
হাঁহি বোলে নপৰিলো ধৰা।।"
"প্ৰিয় বিৰহ বেদনা-দাহৰ বহ্ণ সনা
অসহন কটাক্ষ ঈক্ষণ।
দেখি জোন-বাই ডৰে কোমল মৃণাল কৰে
সামৰি ললিত কলাগণ।।
এটি দুটিকৈ লৈ চুপি চুপি আঁৰ হৈ
নীলাঞ্চলে লাহৰি বদন।
ঢাকি পাছে জুমি চাই বোলে আৰু ভয় নাই মাৰি হাঁহি বিশ্ববিমোহন।"

ইয়াতো একে অৰ্থ ভিন্ ভিন্ ধ্বনৰ বৰ্ণবিন্যাস বা ৰচনা ভঙ্গিমাৰ কাৰণে তলৰটো যেনে মনোহৰ হৈছে—ওপৰৰটো তাতকৈ কম ৰমণীয় হৈছে।

যদি শব্দ আৰু অৰ্থৰ মিলিত সত্তাই কাব্যত্ব হয়—তেন্তে সকলো বাক্যত সৰ্ব্বদাই শব্দ আৰু অৰ্থৰ মিলন অবশ্যে থাকে,—বাচ্য অৰ্থ আৰু বাচক শব্দৰ মিলনৰ অভাৱ ক'তোহি থাকিব নোৱাৰে, গতিকে ইহঁতৰ মিলিত সত্তাক কাব্য বোলাৰ অৰ্থ কি?

এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত কুন্তকে কৈছে যে, কাব্য হ'ব লাগিলে এই শব্দাৰ্থৰ মিলনৰ এটা অসাধাৰণ—অৰ্থাৎ যিটো সাধাৰণ বাক্যত পোৱা নাযায়—তেনে বৈশিষ্ট্য (যাক চমৎকাৰিতা আদি শব্দৰ দ্বাৰা কোৱা হয়) থাকিব লাগিব। যেতিয়া এটা বাক্য আন এটা বাক্যৰ লগত বিচিত্ৰ বিন্যাসত সংযোজিত হ'ব তেতিয়া বৰ্ণৰ লগত বৰ্ণ মিলি সি যেনেকৈ একপিনে ছন্দ আৰু ধ্বনিৰ সাহায্যত স্বৰ আৰু ধ্বনি লহৰীৰ লিলায়িত গতিৰ দ্বাৰা অতি ৰমণীয় মাধুৰ্য্য সৃষ্টি কৰিব, আন পিনে তেনেকৈ তাৰ কুক্ষিগত অৰ্থবিলাকো তাৰ ললিত গতিৰ অনুৰূপভাৱে তাৰ লগত তুল্য-যোগিতা ৰাখি, পৰস্পৰে মিলি নতুন চমৎকাৰিত্বৰ সৃষ্টি কৰিব। এনেকৈ ধ্বনিৰ লগত ধ্বনিৰ মিলনত আৰু অৰ্থ লগত অৰ্থৰ মিলনত যি পৰস্পৰস্পৰ্দ্ধী অৰ্থাৎ জেদাজেদিভাৱে দুই প্ৰকাৰৰ (শব্দ সমাৱেশ আৰু অৰ্থ সমাৱেশৰ) চাৰুতা উৎপন্ন হ'ব ; সিহঁতৰ পৰস্পৰৰ সমঞ্জস্যই ইয়াত, সাহিত্য বা মিলন শব্দ অৰ্থ। তেনে মিলনেই কাব্যত্বৰ প্ৰয়োজক (হেতু)। উদাহৰণস্বৰূপে কুন্তকে, 'মালতী মাধৱ' নাটকৰ শ্লোক এটি উদ্ধৃত কৰিছে। যেনে—

"অসাৰং সংসাৰং পৰিমুষিত-ৰত্নং ত্ৰিভুৱনং
নিৰালোকং লোকং মৰণ-শৰণং বান্ধৱজনম্।
অদৰ্পং কন্দৰ্পং জন-নয়ন-নিৰ্ম্মাণমফলং
জগজ্জীৰ্ণাৰণ্যং কথমসি বিধাতুং ব্যৱসিতঃ॥"

—সংসাৰ অসাৰ হ'ব ত্ৰিভুৱনে হেৰুৱাব
আজি হেৰা অমূল্য ৰতন।
লোকৰ আলোক বাঁতি ইয়াতেই শেষ হ'ব
মৰি যাব য'ত বন্ধু জন॥
কন্দৰ্পৰ-দৰ্প আৰু নাথাকিব জগতত
বৃথা হ'ব নয়ন নিৰ্ম্মাণ।
ভুৱন বননি হ'ব তোমাৰ কুযশ ৰব
এই কাৰে হ'লে যত্নবান॥

কোনো কাপালিকে সুন্দৰী এজনীক বধ কৰিবলৈ উদ্যত হোৱাত কোনো এজনে সুন্দৰীৰ অসাধাৰণ ৰূপ-লাৱণ্য বৰ্ণনা কৰিবলৈ গৈ এই কথা কৈছে। ইয়াত, সুন্দৰীক বধ কৰিলে সংসাৰৰ কি ক্ষতি হ'ব তাকে ক'বলৈ গৈ, যে কবিৰ মনত এটা এটাকৈ কথা ভাহি উঠিছে, তাৰ লগে লগে এইটো ও প্ৰতিভাত হৈছে যে, এইখিনিৰ দ্বাৰা ঠিক যথেষ্ট নহ'ল—এই অভাৱ বোধৰ দ্বাৰা প্ৰণোদিত হৈ কবিয়ে, অৰ্থটি কেনেকৈ আৰু স্পষ্টভাৱে ফুটাই তুলিব পাৰে—তাৰে চেষ্টা কৰিছে; আৰু যত্নৰ লগে লগে তেওঁৰ প্ৰতিভাচন্দ্ৰৰ প্ৰত্যেকটি কলা যেন এটা এটাকৈ উদ্ভাসিত হৈ, নতুন নতুন ভাব-ৰশ্মি বিকীৰণ কৰিছে। তাতে পৰস্পৰস্পৰ্দ্ধী, ভাবৰ মাজেদি একোটি অখণ্ড, পৰিপূৰ্ণ অৰ্থ-সম্পদ ফুটি উঠিছে। প্ৰথমতে ক'লে যে, সুন্দৰী মৰিলে সংসাৰ অসাৰ হ'ব'; কিন্তু ইয়াৰ দ্বাৰা অন্তৰৰ বেদনা সম্পূৰ্ণভাৱে প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰাত কবিয়ে আকৌ ক'লে যে, 'ত্ৰিভুৱনৰ একমাত্ৰ অমূল্য বস্তু অপহৃত হ'ব; পৃথিৱীৰ আলোক বন্তি নুমাই যাব, এওঁৰ বন্ধু বান্ধৱে মৃত্যু-শয্যা গ্ৰহণ কৰিব, মানুহৰ চক্ষুৰিন্দ্ৰিয় সৃষ্টি নিষ্ফল হ'ব, জগৎ অৰণ্যত পৰিণত হ'ব; এইদৰে এটা এটাকৈ ভাবৰ কলাবোৰ পৰস্পৰে জেদাজেদি কৈ, প্ৰকাশিত হোৱাত সমগ্ৰ ভাবময় পূৰ্ণ চন্দ্ৰটি উদ্ভাসিত হৈ উঠিল। কবিয়ে, যদি কেৱল ক'লেহেঁতেন যে এওঁ নিহত হ'লে সংসাৰ অসাৰ হ'ব; বা বন্ধু বান্ধৱৰ মৃত্যু অৱশ্যম্ভাৱী, তেন্তে তাত কোনো চমৎকাৰিত্ব নাথাকিলহেঁতেন। ইয়াত, অনেক বিলাক ৰমণীয়ভাৱে জেদাজেদিকৈ, পৰস্পৰৰ সম্পূৰকভাৱে এটা মহাভাৱৰ মাজেদি একেলগে প্ৰতিভাত হ'বৰ কাৰণে এটাই যেন আনটোক অপেক্ষা কৰি, তাৰ লগত সমানভাৱে নিজক প্ৰকাশিত কৰিবলৈ, কবি হৃদয়ৰ ধাৰাবাহিক যত্নৰ দ্বাৰা, কবি-প্ৰতিভাক ফুটাই তুলিছে আৰু সিহঁতে পৰস্পৰে অঙ্গাঙ্গিভাৱে যি এটা বাব্য সম্পদৰ সৃষ্টি কৰিছে তাতেই তাৰ ৰমণীয়তা বা চমৎকাৰিত্ব ঘটিছে। তৰঙ্গায়িতভাৱে, ভাবৰ উপৰি ভাব উঠি যি আকাঙ্ক্ষা উৎপন্ন কৰিছে তাক যদি, নতুন ভাব উঠি পূৰণ কৰি দিব নোৱাৰিহেঁতেন তেন্তে ইয়াৰ এনে মনোহাৰিত্ব নাথাকিলহেঁতেন। সেইদৰে শব্দৰ গাঁথনি যদি ভাবৰ অনুৰূপ নহ'লহেঁতেন—বিৰুদ্ধ সমাস বা ক্ৰম-ভঙ্গ দোষ, নাইবা যি শব্দৰ য'ত, প্ৰয়োজন তাৰ অভাৱ থাকি গ'লহেঁতেন, তেন্তে ইয়াৰ সৌন্দৰ্য্য হানি ঘটিলহেঁতেন। আৰু শব্দৰ সৌন্দৰ্য্য হানিৰ দ্বাৰা অৰ্থ-সৌন্দৰ্য্যৰো হানি হ'লহেঁতেন। শব্দ আৰু অৰ্থ, এই উভয়কে লৈ যি সমগ্ৰতা বা সাহিত্য, তাৰ প্ৰতি অৱয়ৱৰ, পৰস্পৰৰ সৌন্দৰ্য্যত, সমগ্ৰটোৰ সৌন্দৰ্য্য ফুটি উঠে। এই সমগ্ৰতাৰ সামঞ্জস্যই, কুন্তকৰ অভিমত বক্ৰোক্তিৰ সাধাৰণ ধৰ্ম্ম বা লক্ষণ।

ভামহৰ পদানুসৰণ কৰি কুন্তকেও, স্বভাৱোক্তিৰ অলঙ্কাৰত্ব খণ্ডন কৰিছে। তেখেতে কয় যে, যিকোনো বস্তুৰ বৰ্ণনা কৰিলেও তাৰ স্বভাৱ তাত অৱশ্যে থাকিব, স্বভাৱক এৰি কোনো বস্তু উপস্থিত হ'ব নোৱাৰে। সেই স্বভাৱৰ লগত অতিৰিক্ত কোনো ধৰ্ম্ম যোগ নহ'লে কোনো ধৰ্ম্মৰ যোগ নহয়; গতিকে ই

অলঙ্কাৰ নহয়। কিন্তু স্বভাৱোক্তি অলঙ্কাৰ বোলোতাসকলে, ইয়াতে ক'ব যে, যথাৰ্থ স্বভাৱোক্তি স্থূলতো বিষয় বস্তুটিৰ বহিৰঙ্গ, জড় ভাৱটো প্ৰকাশ কৰা সম্ভৱপৰ নহয়; মনুহৰ চিত্তত প্ৰৱেশ কৰিলেই সি বিশিষ্ট চিত্ত ধৰ্ম্মৰ দ্বাৰা অধিবাসিত বা অনুৰঞ্জিত হৈ উঠে। কবিয়ে সেই ৰূপটি হে শব্দৰ দ্বাৰা প্ৰকাশ কৰে।

৩.৫ বক্ৰতাৰ ভেদ

কুন্তকে কৈছে যে, কাব্যৰ আত্মস্বৰূপ বক্ৰতা ছবিধ। যেনে—বৰ্ণ বিন্যাস বক্ৰতা, পদ-পূৰ্ব্বাৰ্দ্ধ—(প্ৰাতিপদিক) বক্ৰতা, পদোত্তৰাৰ্দ্ধ (প্ৰত্যয়) বক্ৰতা, বাক্য-বক্ৰতা, প্ৰকৰণ বক্ৰতা, আৰু প্ৰবন্ধ-বক্ৰতা। ইইতৰ প্ৰত্যেকৰ অৱান্তৰ-ভেদ বহুত। কবিপ্ৰতিভাৰ বৈচিত্ৰ্য বশতঃ—ই নানাৰূপে প্ৰস্ফুটিত হৈ কাব্যোদ্যানক অলৌকিক শোভা-সম্পন্ন কৰি তোলে।

৩.৫.১ বৰ্ণ-বিন্যাস-বক্ৰতা

ফুলৰ পাহিবোৰৰ দৰে বৰ্ণবিলাক যাতে যথাস্থানত সন্নিবিষ্ট আৰু পৰস্পৰস্পৰ্দ্ধিভাৱে সজ্জিত হৈ সহৃদয় সমাজৰ হৃদয়ত অলৌকিক আহ্লাদ বা আনন্দৰ আধান কৰে, তেনে ভাৱে কৰা, অক্ষৰ সন্নিবেশ বা আখৰৰ গাঁথনি বিশেষেই বৰ্ণবিন্যাস-বক্ৰতা। ইয়াকে আনবিলাকে, অনুপ্ৰাস আৰু যমক বুলি কয়। যেনে—

"কাপি বিলাসবিলোলবিলোচনখেলন-জনিত-মনোজম্।
ধ্যায়তি মুগ্ধ-বধূৰধিকং মধুসূদন-বদন-সৰোজম্।।

কৰতল-তাল-তৰল-বলয়াৱলি কলিত কলস্বন-বংশে।
ৰাসৰসে সহ নৃত্য পৰা হৰিণা যুৱতিঃ প্ৰশংসে।।"

—*(গীতগোবিন্দ)*

"জানকী কামিনী কৌতুকে চললি লীলায়ে সখীসব সঙ্গে
ৰঙ্গে কৰত্‌ কেলি মেলি আঞ্চোল ডুলাবে।
নব পিউ পৰশ ৰসিক কৰু বালা মালা কৰতলে লোলে।"

ইত্যাদি। *(ৰাম বিজয় নাট)*

ইয়াত, আখৰ গাঁথনিৰ দ্বাৰা, কবিতাটো শুনা মাত্ৰেই শ্ৰোতাৰ হৃদয় আনন্দত নাচি উঠে। কবি ৰঘুনাথচৌধুৰীদেৱৰ 'মাধুৰী' কবিতাটিও এই বক্ৰতাৰ উৎকৃষ্ট উদাহৰণ।

৩.৫.২ পদ-পূৰ্ব্বাৰ্দ্ধ বক্ৰতা

প্ৰকৃতি আৰু প্ৰত্যয় লগ লাগি এটা পদ হয়। প্ৰকৃতি বা প্ৰাতিপদিকেই পদৰ পূৰ্ব্বাৰ্দ্ধ বা প্ৰথম অংশ। কবিতাত সেই প্ৰাতিপদিক সন্নিৱেশৰ বৈচিত্ৰ্যক বোলা হয় পদ-পূৰ্ব্বাৰ্দ্ধবক্ৰতা। ইয়াৰ অৱান্তৰ-ভেদ বহুত। উদাহৰণ ৰূপে আমি, ইয়াত কেইটামানৰ হে উল্লেখ কৰিম।

ৰূঢ়িবৈচিত্ৰ্য বক্ৰতাঃ য'ত বাচ্য অৰ্থৰ অসাধাৰণ উৎকৰ্ষ বা অপকৰ্ষ বুজাবৰ কাৰণে ৰূঢ়ি শব্দ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা কোনো অসম্ভাব্য ধৰ্ম্মৰ অস্তিত্ব সূচনা কৰা হয়, নাইবা সম্ভাৱিত ধৰ্ম্মৰে আধিক্য-প্ৰতীতি জন্মোৱা হয়, তাকে 'ৰূঢ়ি-বৈচিত্ৰ্য-বক্ৰতা' বোলে। যেনে—

"ভাৰ্গৱ ৰামক জিনিয়ে শ্ৰীৰাম-চন্দ্ৰ প্ৰিয়া-সহিতে অযোধ্যাপুৰ প্ৰৱেশল।"

(ৰামবিজয়)

ইয়াত পৰশুৰাম শব্দৰ বদলি 'ৰাম' এই এই প্ৰাতিপদিকটোৰ ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা কবিয়ে, বাচ্য পৰশুৰামৰ শৌৰ্য্য বীৰ্য্য আদিৰ আতিশয্য প্ৰকাশ-পূৰ্ব্বক শ্ৰীৰামৰ প্ৰতিপক্ষৰূপে ঠিয় হ'ব পৰা ক্ষমতা, আৰু তেওঁকো জয় কৰিছে বুলি শ্ৰীৰামৰ, তদধিক বিক্ৰমৰ সূচনা কৰিছে। ৰাম শব্দটি ৰূঢ় শব্দ, গতিকে ই ৰূঢ়ি-বৈচিত্ৰ্য-পদ-পূৰ্ব্বাৰ্দ্ধ-বক্ৰতা।

সেইদৰে-

"তদনন্তৰ স্ত্ৰীক দুৰ্জ্জন স্বভাৱ শুনহ।" *(কেলি গোপাল)*

ইয়াতে গোপীৰ দৌৰ্জ্জন্যৰ আতিশয্য বা অনন্য-সাধাৰণতা প্ৰকাশ-পূৰ্ব্বক, স্ত্ৰীসঙ্গৰ হেয়তা সূচনা কৰিবলৈ ৰূঢ়ি 'স্ত্ৰী' শব্দটিৰ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে।

পৰ্য্যায় বক্ৰতা—এক অৰ্থৰ বোধক নানা শব্দ থাকিলেও যিটোৱে কবিৰ অভিপ্ৰেত অৰ্থটি বেছি পৰিষ্কাৰ কৈ উপস্থাপিত কৰে নাইবা স্বয়ং বা বিশেষণ আদিৰ যোগত কোনো ৰমণীয় অৰ্থৰ ইঙ্গিত দি বাচ্য অৰ্থটিক অলঙ্কৃত কৰি তোলে, তেনে শব্দৰ যথাস্থানত প্ৰয়োগ কৰাক পৰ্য্যায়-বক্ৰতা বোলে। ইও এক প্ৰকাৰ পদপূৰ্ব্বাৰ্দ্ধ-বক্ৰতা। যেনে-

পাৰিজাতস্য হৰণং নিশম্য কুপিতা সচী।
পতিং পুৰন্দৰং প্ৰাহ ধিগ্‌জন্ম তৱ বজ্ৰিণঃ।।

(পাৰিজাত হৰণ নাট)

ইন্দ্ৰৰ বাচক নানা শব্দ থাকিলেও 'পুৰন্দৰ' আৰু 'বজ্ৰী' শব্দ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা 'পৰম পৰাক্ৰমী ইন্দ্ৰৰ বজ্ৰনামৰ মহাস্ত্ৰ হাতত থকা সত্বেও প্ৰতিকাৰ নকৰাৰ কাৰণে ধিক্‌কাৰ দিয়াটো সঙ্গত হৈছে'—এই বোধ, বিজ্ঞ শ্ৰোতাৰ জন্মে। গতিকে, ই পৰ্য্যায়-বক্ৰতা। সেইদৰে-

"ভালমন্দ লোক চৰচাক নাহি লাজ।

কিবা ৰাতি কিবা দিন তিৰী লৈয়া কাজ।।

শঙ্কৰৰ বচনে হৰিৰ ভৈল হাস।

বোলে মন দিয়া শুন শুন দিগবাস।।" *(উষাপৰিণয়, পীতাম্বৰদ্বিজ)*

'তোমাৰ লাজ নাই, এই কথাৰ উত্তৰত 'দিগবাস' বুলি সম্বোধনৰ দ্বাৰা- 'মোৰ লাজ নাই বুলিছা—তুমি বিবস্ত্ৰ হৈ ফুৰা'—এই অৰ্থৰ সূচনা কৰি 'হৰিৰ হাসক সমৰ্থন কৰা হ'ল। গতিকে 'দিগবাস' এই শব্দটিয়ে ইয়াত পৰ্য্যায়-বক্ৰতাৰ ঘটকা হৈছে। এই দুবিধ বক্ৰতাত অভিধামূলক ব্যঞ্জনা, সৰ্ব্বদাই থাকে। গতিকে এয়ে ধ্বনিবাদীসকলৰ অভিধামূলক ধ্বনি।

"জয় গুৰু শঙ্কৰ সৰ্ব্বগুণাকৰ যাকেৰি নাহি উপাম।"

ইয়াত 'শঙ্কৰ' শব্দটি 'সৰ্ব্বগুণাকৰ' ইত্যাদি বিশেষণৰ দ্বাৰা মহাদেৱৰ ইঙ্গিত দি, বাচ্য অৰ্থটিক অধিক ৰমণীয় কৰিছে। য'ত এনে বিশেষণ নাই কেৱল 'শঙ্কৰ আছে যেনে-

"শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰে পাৰ ভাঙ্গি দিলে

বহে ব্ৰহ্মাণ্ডক ভেদি।"

ইয়াত স্বয়ং শঙ্কৰ শব্দটোৱে মহাদেৱৰ ইঙ্গিত দি, তেওঁৰ লগত মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ উপমানোপমেয়-ভাব সূচনাৰ দ্বাৰা বাচ্য অৰ্থটিক ৰমণীয় কৰিছে। পূৰ্ব্বোক্ত শব্দ-শক্ত্যুদভৱ-ধ্বনিৰ উদাহৰণ ৰূপে উদ্ধৃত কবিতাও এইবিধ বক্ৰতাৰ উদাহৰণ।

কোনো কোনো শব্দই স্থান-বিশেষে নিজৰ অৰ্থৰ বা স্বৰূপৰ সৌকুমাৰ্য্যৰ দ্বাৰাই শ্ৰোতাৰ হৃদয়ৰঞ্জন কৰিব পাৰে। তাত সেই শব্দৰ সমাৱেশো 'পৰ্য্যায় বক্ৰতা' নামৰ 'পদপূৰ্ব্বাৰ্দ্ধ-বক্ৰতা'। যেনে—"ধীৰ গম্ভীৰ মনোহৰ গতি" বুলিলেও য'ত অৰ্থবোধ হয় তাত কোৱা হৈছে—"সুন্দৰ ধীৰ-ললিত-গজাগমনা"। স্তনবাচক নানা শব্দ থাকিলেও "পয়োধৰ অধৰ দৰ্শন নখ হাল"—ইয়াত 'পয়োধৰ' আদি শব্দৰ ব্যৱহাৰ পৰ্য্যায়-বক্ৰতাৰ পোষক।

উপচাৰ-বক্ৰতাঃ পদপূৰ্ব্বাৰ্দ্ধ-বক্ৰতাৰ আন এটা ৰূপ হৈছে—উপচাৰ-বক্ৰতা। এই বক্ৰতাৰ উদাহৰণ সকলো সাহিত্যতে বহুলভাৱে পোৱা যায়। য'ত আন এটা স্বভাৱৰ বস্তুত আন এটা বস্তুৰ স্বভাৱ আৰোপ কৰা হয় তেনে শব্দ সন্নিৱেশক 'উপচাৰ-বক্ৰতা' বোলে। মূৰ্ত্তত অমূৰ্ত্তৰ ধৰ্ম্ম (স্বভাৱ) বা অমূৰ্ত্তত মূৰ্ত্তৰ ধৰ্ম্ম চেতনত অচেতনৰ বা অচেতনত চেতনৰ ধৰ্ম্ম, দ্ৰৱত ঘনৰ বা ঘনত দ্ৰৱৰ ধৰ্ম্ম আৰু সূক্ষ্মত স্থূলৰ বা স্থূলত সূক্ষ্মৰ ধৰ্ম্ম আৰোপ কৰি কবিতাক অতিশয় আহ্লাদজনক কৰি তোলা হয়।

কাণাইৰ ৰূপৰ কিছু নাহিকে উপাম।"

একপুঞ্জ হৈয়া আছে গোপিনীৰ প্ৰেম।।" *(বড়গীত)*

ইয়াত মূৰ্ত্ত কাণাইত অমূৰ্ত্ত-স্বভাৱ প্ৰেমৰূপতা আৰু অমূৰ্ত্ত প্ৰেমত মূৰ্ত্তৰ ধৰ্ম্ম, পুঞ্জীভাৱ আৰোপ কৰা হৈছে।

বতাহে উৰাই আনি ঢালি দিয়ে তাত।

চেনেহৰ সুমধুৰ তান।

সোণালী কিৰণ জালে আহৰে জীৱন

আবেগত কঁপি উঠে প্ৰাণ।। *(যতীন্দ্ৰনাথ দুৱৰা)*

ইয়াত অমূৰ্ত্ত চেনেহত মূৰ্ত্তৰ ধৰ্ম্ম 'বতাহে উৰাই অনা, আৰু মূৰ্ত্তৰ ধৰ্ম 'ঢালি দিয়া', সুৰৰ ধৰ্ম তানত আৰোপ কৰা হৈছে। আৰু প্ৰাণত মূৰ্ত্তৰ ধৰ্ম, কম্পন আৰোপ কৰা হৈছে। এই উপচাৰ বক্ৰতা ধ্বনিবাদী সকলৰ মতে লক্ষণামূলক ধ্বনিৰ বিষয় অৰ্থাৎ—য'তে য'তে লক্ষণামূলক ব্যঞ্জনা ত'তে ত'তে উপচাৰ বক্ৰতা থাকে।

বিশেষণ-বক্ৰতাঃ য'ত বিশেষণৰ দ্বাৰা ক্ৰিয়া বা কাৰ্য সৌন্দৰ্য্য ফুটি উঠে তাৰ নাম বিশেষণ-বক্ৰতা। যেনে-

"দেখু সখী ঐচন নিকৰুণ কাল।

পয়োধৰ অধৰ দৰ্শন নখ হাল।।

খসল কেশ-পাশ তুটল হাৰ।।" ইত্যাদি *(কেলিগোপাল)*

ইয়াত গৃহীত বিশেষণ বোৰৰ দ্বাৰা গোপী-কৃষ্ণৰ মিলন ক্ৰিয়াটিক অত্যন্ত ৰমণীয় কৰি তোলা হৈছে।

"চিন্তিত গোপিনী পেখয়ে নৈৰাশা।

লম্বিত আনন ফোকাৰে নিশ্বাসা।।

তনুমন ঝামৰি নয়নে ঝুৰে বাৰি।

পদনখ ক্ষিতি লেখু লেখু অন্ধিয়াৰি।।

কুচ দুহু কুঙ্কুম লেপিত লোলে।

তাপিত ব্ৰজবধু শঙ্কৰে বোলে।" *(কেলিগোপাল)*

ইয়াত উল্লিখিত বিশেষণবোৰৰ দ্বাৰা বিৰহ-কাতৰা গোপিনী অতি ৰমণীয় হৈ উঠিছে। এই বিশেষণ-বক্ৰতাই বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ লগত খাপ খাই ঔচিত্য অনুসাৰী হ'লে সমস্ত সৎকাব্যৰ জীৱনৰূপে থাকে। ইয়াৰ দ্বাৰাই ৰস অতিশয় পৰিপুষ্টভাৱে উথলি উঠে। ই'টোৱে নিজ মহিমাৰ দ্বাৰা ৰসস্বভাৱ অলঙ্কাৰক অলৌকিক শোভা-সম্পন্ন কৰি তোলে ; কাব্যত তেনে বিশেষণ ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে।

সম্বৃত্তি বক্ৰতাঃ য'ত বৈচিত্ৰ্য প্ৰকাশৰ অৰ্থে সৰ্ব্বনাম আদি শব্দ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা কোনো বিষয় আবৃত কৰি ৰখা হয় তাক সম্বৃতি-বক্ৰতা বোলে। ইও পদ-পূৰ্ব্বাৰ্দ্ধ-বক্ৰতাৰ প্ৰকাৰ-বিশেষ।

"মলয়া পবনে আহি ক'লে কিবা কাণে কাণে।"

ইয়াত মলয়া পৱনৰ কথাৰ অৰ্থটি যে ভাষাৰে প্ৰকাশ কৰিব পৰা অৰ্থবিলাকতকৈ অতিৰিক্ত এক ধৰণৰ—এইটো বুজাবৰ কাৰণে 'কিবা' সৰ্বনাম শব্দৰ দ্বাৰা অৰ্থটি আবৃত কৰি থোৱা হৈছে।

লিঙ্গ-বৈচিত্ৰ্য-বক্ৰতাঃ আন একপ্ৰকাৰ পদ পূৰ্বাৰ্দ্ধ-বক্ৰতা হৈছে লিঙ্গ-বৈচিত্ৰ্য-বক্ৰতা। বিভিন্ন-লিঙ্গক শব্দৰ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা বক্তব্য অৰ্থ প্ৰকাশিত হ'লেও যে কোনো, বিশেষ লিঙ্গৰ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰি, ৰমণীয়তা বঢ়াই দিয়া হয় সেয়ে লিঙ্গ-বৈচিত্ৰ্য-বক্ৰতা।

"কাৰ পৰশত ফুলিলি বান্ধৈ" ইত্যাদি-(ৰঘুনাথ চৌধুৰী)

ইয়াত পুলিঙ্গ 'বন্ধু' শব্দ প্ৰয়োগ নকৰি স্ত্ৰীলিঙ্গ 'বান্ধৈ' (বান্ধবী) শব্দ প্ৰয়োগ কৰাত লিঙ্গ-বৈচিত্ৰ্য-বক্ৰতাৰ পুষ্টি হৈছে।

বৃত্তি-বক্ৰতা, ধাতু বা ক্ৰিয়া-বৈচিত্ৰ্য-বক্ৰতা আদি, পদ-পূৰ্বাৰ্দ্ধ-বক্ৰতাৰ, আৰু কেইটামান ভেদ আছে।

৩.৫.৩ পদোত্তৰাৰ্দ্ধ বক্ৰতা

সুপ্-তিঙ্ ৰূপ প্ৰত্যয়ৰ সন্নিবেশৰ দ্বাৰা য'ত বৰ্ণনাটিক হৃদয়গ্ৰাহী কৰি তোলা হয়, সেইপ্ৰত্যয়াশ্ৰিত বক্ৰতাক প্ৰত্যয়-বক্ৰতা বা পদোত্তৰাৰ্দ্ধ-বক্ৰতা বোলা হয়। এই বক্ৰতাও কাৰকবৈচিত্ৰ-বিহিত, পুৰুষ বৈচিত্ৰ্য-বিহিত আদি ভেদে নানাপ্ৰকাৰ।

কাৰক-বৈচিত্ৰ্য-বিহিতঃ য'ত কাব্যৰ শোভাৰ্থে অকাৰকক কাৰকৰূপে বা আন কাৰকক আন কাৰকৰূপে উপস্থাপিত কৰা হয় সেই বক্ৰতা কাৰকবৈচিত্ৰ্যবিহিত। যেনে-

"সুখৰ আহত শান্ত উল্লাসে বহন কৰিছে ব্যৰ্থ নিশ্বাস।" (দেৱকান্ত বৰুৱা)

আৰু - *"উচ্ছ্বাস আৰু অশ্ৰুৰ মাজত শুইছে বিশ্ৰামে ক্লান্ত হৈ।"*

ইয়াত বহন আৰু শয়ন ক্ৰিয়াৰ অকৰ্তা উল্লাস আৰু বিশ্ৰামক তাৰ কৰ্তাৰূপে উপস্থাপিত কৰাত কবিতা ফাকি বেছি মনোমোহা হৈছে।

"কৰুণা ভৰা হৃদয় মাজে। কিয়নো বিকল ৰাগিণী বাজে।।"

হৃদয় মাজ ৰাগিণী বাজনাৰ কোনো কাৰক নহয় যদিও, তাক কাব্য শোভাৰ্থে অধিকৰণ কাৰকৰূপে উপস্থাপিত কৰা হৈছে।

পুৰুষ-বৈচিত্ৰ্য-বিহিতঃ কাব্য শোভাৰ্থে য'ত প্ৰথম, মধ্যম, উত্তম পুৰুষৰ কোনো এটা ব্যৱহাৰ কৰা হয় সেই বক্ৰতা 'পুৰুষ-বৈচিত্ৰ্যবিহিত।

"কহে কৃষ্ণ-কিঙ্কৰ হৰিক ভজ লোই।

হৰি বিনে সুহৃদ বান্ধৱ নাহি কোই।।" (বৰগীত)

এই কথা কৃষ্ণকিঙ্কৰে নিজে কৈছে হেতুকে যদিও ইয়াত উত্তম পুৰুষ ব্যৱহাৰ কৰা উচিত আছিল। তথাপি প্ৰথম পুৰুষ ব্যৱহাৰ কৰি নিজৰ বিনয় প্ৰকাশৰ দ্বাৰা কাব্য-শোভাৰ পুষ্টিসাধন কৰা হৈছে।

দৃষ্টান্তৰূপে ইয়াত কেই প্ৰকাৰমান বক্ৰতাৰ কথা কোৱা হ'ল। কবিৰ প্ৰতিভা-প্ৰভাৱত পূৰ্বোক্ত পদপূৰ্বাৰ্দ্ধবক্ৰতা আৰু পদোত্তৰাৰ্দ্ধ-বক্ৰতা আৰু বহুপ্ৰকাৰ হ'ব পাৰে।

৩.৫.৪ বাক্য বক্ৰতা

অৱয়বী এটা, সৰ্বাঙ্গসুন্দৰ হ'বলৈ হ'লে যিদৰে অৱয়ব বিলাকৰ প্ৰত্যেকৰ সৌন্দৰ্যৰ বাহিৰেও সেইবিলাকৰ বিশেষ-সৌষ্ঠৱ অৱশ্যে অপেক্ষণীয়, সেইদৰে সৰ্বাঙ্গসুন্দৰ কাব্য হ'বলৈ হ'লেও বক্ৰভাৱাপন্ন পদ বিলাকৰ বক্ৰভাৱে বা বিচিত্ৰভাৱে সন্নিৱেশ অৱশ্যে অপেক্ষণীয়। অৱয়ববিলাকৰ সৌন্দৰ্য্য আৰু সেইবিলাকৰ সন্নিৱেশ-সৌন্দৰ্য্যৰ দ্বাৰা অৱয়বীত তদতিৰিক্ত একপ্ৰকাৰ সামূহিক সৌন্দৰ্য্য ফুটি উঠে। পদ আদি অৱয়বৰ বক্ৰতাৰ বাহিৰে বাক্যত পদবিলাকৰ সন্নিৱেশ-বৈচিত্ৰ্যৰূপ আন একপ্ৰকাৰ বক্ৰতা থাকে; তাকে বোলে বাক্যবক্ৰতা। অৰ্থাৎ বাক্যটি যিবিলাক পদৰ দ্বাৰা, যেনেভাৱে গঠন কৰিলে সহৃদয় সামাজিকৰ হৃদয়ত অলৌকিক অদ্ভুত বা আনন্দপৰিস্পন্দবিশেষ আধান কৰিব পাৰে, কাব্যৰ সেই ভঙ্গিমাটিৰ নাম বাক্যবক্ৰতা।

এই বাক্য-বক্ৰতাও কবিৰ ৰুচি আৰু প্ৰতিভা অনুসৰি বহু প্ৰকাৰ হয়। সমস্ত অৰ্থালঙ্কাৰ এই বাক্য-বক্ৰতাৰ ভিতৰতে পৰে। সকলো সালঙ্কাৰ, ৰসাল কবিতাই ইয়াৰ উদাহৰণ।

৩.৫.৫ প্ৰকৰণ বক্ৰতা

বাক্য কিছুমান লগ-লাগি একোটা প্ৰকৰণ হয়। যিদৰে কিছুমান সুন্দৰ বস্তু সুন্দৰভাৱে সজ্জিত কৰি ৰাখিলে তাৰ দ্বাৰা তাত এটা সামুদয়িক সৌন্দৰ্য্য উৎপন্ন হয়,—তাৰ ভিতৰত কোনো এটা বস্তু যথাস্থানত সন্নিবিষ্ট নহ'লে সেই সৌন্দৰ্য্যৰ ক্ৰটি ঘটে; সেইদৰে বাক্যাৰ্থবিলাকৰ যথাৰীতি সন্নিৱেশৰ দ্বাৰাহে প্ৰকৰণ বা অধ্যায় এটা, নাটকৰ ক্ষেত্ৰত, প্ৰত্যেকটা অঙ্ক মনোহৰ হৈ উঠে। এনে প্ৰকৰণৰ মনোহাৰী ৰচনাই প্ৰকৰণ-বক্ৰতা। যেনে শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ ৰচিত 'ৰাম বিজয়' নাটকত পৰশুৰামৰ লগত ৰামৰ সমাগম-প্ৰসঙ্গত, পৰশুৰামৰ আৰু মহৰ্ষি বিশ্বামিত্ৰৰ

হতাহতিৰ কথা অৱতাৰণা কৰা হৈছে। মহৰ্ষি বিশ্বামিত্ৰ নিজে লগত থাকি শ্ৰীৰামৰ এনে বিপদৰ সময়ত একাষাৰ কথাও নোকোৱাকৈ থকাটো অশোভন। কবিয়ে এই অশোভাৰ বাৰণৰ অৰ্থেই এই খণ্ড যুদ্ধখনৰ অৱতাৰণা কৰিছে। এনেকৈ কাব্য বা নাটকত ৰসৰ পৰিপুষ্টিৰ কাৰণে নানা পাত্ৰ-পাত্ৰী বা ঘটনা-বৈচিত্ৰ্যৰ অৱতাৰণা সৰ্বত্ৰই কৰা হয়।

৩.৫.৬প্ৰবন্ধ বক্ৰতা

ওপৰৰ পাঁচবিধ বক্ৰতাৰ সমাৱেশত গোটেই গ্ৰন্থখনত যি এটা সামূহিক বৈচিত্ৰ্য জন্মে যিটোৰ দ্বাৰা, সমগ্ৰ গ্ৰন্থখন এটা পৰিপুষ্ট চমৎকাৰাত্মক আহ্লাদৰ হেতু হয় ; সেইটোক বোলা হয় প্ৰবন্ধবক্ৰতা। সমগ্ৰ কাব্য বা নাটক ইয়াৰ উদাহৰণ। কুন্তকে বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ বাক্য ভঙ্গীক কাব্যৰ জীৱন বুলিছে। ৰসবাদীসকলৰ ৰস আৰু ৰসাভাস আদিক নাইবা, অন্যান্য কাব্য ধৰ্মক তেওঁ অস্বীকাৰ কৰা নাই।

"নিৰন্তৰ ৰসোদ্গাৰ-গৰ্ভ-সৌন্দৰ্য্যনিৰ্ভৰাঃ।
গিৰঃ কবীনাং জয়ন্তি ন কথামাত্ৰমাশ্ৰিতঃ।। *(বক্ৰোক্তি জীৱিত)*

এই শ্লোকত কুন্তকে স্পষ্টভাৱে কবিবাক্যত ৰসৰ প্ৰাধান্য স্বীকাৰ কৰিছে। আচাৰ্যজনে কৈছে যে—

"মাৰ্গানুগুণ্যসুভগো মাধুৰ্য্যাদিগুণোদয়ঃ।
অলঙ্কৰণ-বিন্যাসো বক্ৰতাতি-শয়ান্বিতঃ।।
বৃত্ত্যৌচিত্য-মনোহাৰি ৰসানাং পৰিপোষণম্।
স্পৰ্দ্ধয়া বিদ্যতে যত্ৰ যথাস্বমুভয়োৰপি।।
সা কাপ্যৱস্থিতি স্তদ্বিদাহ্লাদৈক নিবন্ধনম্।
পদাদিবাক্পৰিস্পন্দ-সাৰঃ সাহিত্যমুচ্যতে।।"

উক্ত মাৰ্গ, মাধুৰ্য্যাদি গুণ, অলঙ্কাৰ বিন্যাস, বক্ৰতা বিন্যাস, বৃত্তি, ঔচিত্য আৰু নানাবিধ ৰসৰ পৰিপুষ্টি - এই সকলো শব্দ আৰু অৰ্থ এই উভয়কে আশ্ৰয় কৰি, পৰস্পৰে স্পৰ্দ্ধা সহকাৰে (জেদাজেদিভাৱে) থাকে। সেই বাক্য-শোভাৰ সাৰভূত, সামাজিকৰ আহ্লাদৰ হেতু, অৱস্থা বিশেষেই প্ৰকৃত সাহিত্য।

ইয়াৰ দ্বাৰা, অন্যান্য সাহিত্যিকৰ অঙ্গীকৃত, সকলো সাহিত্য ধৰ্মৰে উপযোগিতা বা উপাদেয়তা স্বীকাৰ কৰা হৈছে। কিন্তু পূৰ্বোক্তৰূপ, বক্ৰতাৰ দ্বাৰাই ৰস ব্যঞ্জিত বা আস্বাদিত হয় গতিকে, এওঁৰ মতে, বক্ৰোক্তিয়ে কাব্যৰ প্ৰাণ বা আত্মা। "বক্ৰোক্তিঃ কাব্য-জীৱিতম্"।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

বামন, ৰুদ্ৰত আৰু পৰৱৰ্তী আলংকাৰিকসকলে বক্ৰোক্তিক কেনেদৰে স্বীকৃতি দিছে? (৬০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

....

....

....

....

....

....

৩.৬ সাৰাংশ (Summing Up)

ষষ্ঠশতিকাতে ভামহে বক্ৰোক্তিক সকলো অলংকাৰৰ সাধাৰণ ধৰ্ম বুলি মত পোষণ কৰিছিলে। ভামহৰ এই অভিমতকে আধাৰ ৰূপে গ্ৰহণ কৰি ৰাজানক কুন্তকে 'বক্ৰোক্তি কাব্য-জীৱিতম্' অৰ্থাৎ বক্ৰোক্তিয়ে কাব্যৰ জীৱন বা প্ৰাণ বুলি যুক্তিৰে বক্ৰোক্তিবাদ প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে। তেওঁৰ মতে বক্ৰোক্তি হ'ল 'বৈদগ্ধ্য ভংগী ভনিতি এনে বিলক্ষণতাপূৰ্ণ ভংগীতে কাব্যসুষমা লুকাই থাকে। তেওঁৰ মতে কাব্যত বক্ৰোক্তি ছয় প্ৰকাৰে প্ৰকাশ পায়। তেনেদৰে আশ্ৰয় অনুযায়ী বক্ৰোক্তিক ছটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি।

৩.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

১ বক্ৰোক্তিৰ সংজ্ঞা লিখি কুন্তকৰ বক্ৰোক্তিবাদৰ আলোচনা কৰক।

২। ব্যাখ্যা কৰা— *'বক্ৰোক্তি কাব্যজীৱিতম্'*।

৩.৮ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/ Suggested Readings)

ড' মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মা : *ধ্বনি আৰু ৰসতত্ত্ব*

যতীন বৰা : *ছন্দ, ধ্বনি আৰু অলঙ্কাৰ*

তীৰ্থনাথ শৰ্মা : *সাহিত্য-বিদ্যা পৰিক্ৰমা*

ত্ৰৈলোক্যনাথ গোস্বামী : *নন্দনতত্ত্ব : প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য*

মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী : *সাহিত্য দৰ্শন*

S.K. Dey : *Sanskrit Poetics*

●●●

চতুৰ্থ বিভাগ
ৰীতিবাদ আৰু ঔচিত্যবাদ

বিভাগৰ গঠন ঃ

৪.১ ভূমিকা (Introduction)
৪.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
৪.৩ অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ স্বৰূপ
৪.৪ অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায়
৪.৫ ৰীতি পদটিৰ অৰ্থ, প্ৰকাৰভেদ
৪.৬ ঔচিত্যৰ অৰ্থ
৪.৭ ৰীতিবাদ
৪.৮ ঔচিত্যবাদ
৪.৯ সাৰাংশ (Summing Up)
৪.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
৪.১১ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৪.১ ভূমিকা (Introduction)

ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ পৰিধি বিস্তৃত। প্ৰাচীন কালত মানুহৰ সমাজত খাদ্য, বস্ত্ৰ আৰু বাসস্থানৰ প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ হোৱাৰ পাছতেই সাত্ত্বিক আনন্দ লাভৰ বাবে সাহিত্যৰ সূচনা হয়। বেদ-বেদান্ত-বেদাঙ্গসমূহে এই কথাকেই প্ৰমাণিত কৰে। সাহিত্যৰ লগে লগে সমাজত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ প্ৰয়োজনীয়তা অনুভূত হয় আৰু ইয়াৰ ফলস্বৰূপে অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ আৰম্ভণি হোৱা দেখা যায়। সাহিত্যৰ গুণাগুণ তথা লক্ষণ আদি যি শাস্ত্ৰত আলোচনা কৰা হয় সেয়াই হ'ল অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ। ভাৰতবৰ্ষত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ আৰম্ভণি কেতিয়া হৈছিল সেই বিষয়ে প্ৰমাণিত তথ্য দিয়াটো সম্ভৱ নহয় যদিও যাস্কপ্ৰণীত নিৰুক্ত গ্ৰন্থত পোৱা উপমাৰ কথা, আদিকাব্য ৰামায়ণত পোৱা বিভিন্ন ৰসৰ কথা আদিয়ে এইটোকে প্ৰমাণ কৰে যে ভাৰতবৰ্ষত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ অস্তিত্ব বহু প্ৰাচীন। পৰৱৰ্তী কালত পণ্ডিতসকলে অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিষয়ে বিভিন্ন ধৰণৰ চিন্তা-চৰ্চা আৰম্ভ হয়। প্ৰথম অৱস্থাত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ এটি সীমিত পৰিধি আছিল যদিও সময়ৰ লগে লগে এই শাস্ত্ৰই বিস্তৃত পৰিধি লাভ কৰে আৰু বিভিন্ন সময়ত পৃথক পৃথক পণ্ডিতৰ গৱেষণাসমৃদ্ধ দৃষ্টিভঙ্গীৰে আলোকিত হৈ এই শাস্ত্ৰই এটি বিশেষ ৰূপ লাভ কৰে। ইয়াৰ লগে লগে সৃষ্টি হয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায়। আচাৰ্য্য ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰেৰে যি শাস্ত্ৰৰ আনুষ্ঠানিকভাৱে সূচনা হয় পৰৱৰ্তী কালত সেই অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰই এটি বৃহৎ আকাৰ ধাৰণ কৰে।

বৰ্তমান যুগত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ বুলি ক'লে সাহিত্যৰ লগত জড়িত বিভিন্ন ধ্যান-ধাৰণাক সামৰি লোৱা শাস্ত্ৰকেই বুজায়। এই অধ্যায়টিত অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ অৰ্ন্তগত ৰীতিবাদ আৰু ঔচিত্যবাদৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

৪.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিষয়ে এটি ধাৰণা লাভ কৰিব পাৰিব,
- অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায়ৰ লগত পৰিচিত হ'ব পাৰিব,
- অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত থকা ৰীতিৰ লক্ষণৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব,
- অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত আলোচনা কৰা ঔচিত্যৰ স্বৰূপ বিচাৰ কৰিব পাৰিব।

৪.৩ অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ স্বৰূপ

সমাজত গঢ় লোৱা প্ৰত্যেক শাস্ত্ৰৰে এটি নিজা ইতিহাস থাকে। আন আন শাস্ত্ৰৰ নিচিনাকৈ অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰো এটি ইতিহাস আছে। এই ইতিহাস অধ্যয়ন কৰিলে জনা যায় যে এদিনতে অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ আৰম্ভণি আৰু বিকাশ হোৱা নাছিল। সাহিত্যৰ সৃষ্টি আৰু সাহিত্য বিষয়ৰ অধ্যয়ন তথা আলোচনাৰ ফলেই হ'ল অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ। ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰক সাহিত্য শাস্ত্ৰ বুলিও কোৱা হৈছিল। সাহিত্য পদটোৱে শব্দ আৰু অৰ্থৰ সাহচৰ্য্যত প্ৰকাশ পোৱা এটি সম্মিলিত ৰূপক বুজায়। 'সহিতস্য ভাবঃ সাহিত্যম্'—এই ব্যুৎপত্তি অনুসৰি সাহিত্যক সামগ্ৰিকভাৱে শব্দ আৰু অৰ্থৰ যথোপযুক্ত সম্মিলনৰ বিষয় হিচাপে গণ্য কৰা হয়। *কাব্যমীমাংসা* গ্ৰন্থত আচাৰ্য ৰাজশেখৰে সাহিত্যবিদ্যা প্ৰসঙ্গত কৈছে—'শব্দাৰ্থয়োৰ্যথা বৎ সহভাবেন বিদ্যা সাহিত্যবিদ্যা'। এই ব্যুৎপত্তিয়ে সাহিত্য পদৰ জৰিয়তে কাব্যকেই সূচায়। ভাৰতীয় অলঙ্কাৰশাস্ত্ৰত কাব্য শব্দটোৱে সকলো ধৰণৰ সাহিত্যক বুজায়। আচাৰ্য ভামহৰ কথাই ইয়াকে প্ৰমাণ কৰে। ভামহে কাব্যৰ স্বৰূপ প্ৰসঙ্গত কৈছে—'শব্দাৰ্থৌ সহিতৌ কাব্যম্'। কাব্য বা সাহিত্যৰ বিভিন্ন অঙ্গ বা উপাদান থাকে। যেনে—গুণ, দোষ, ৰীতি, ৰস, ভাব আদি। কাব্য বা সাহিত্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ গ'লে স্বাভাৱিকভাৱে এই অঙ্গ বা উপাদানসমূহৰ আলোচনা আহি পৰে। বিভিন্ন পণ্ডিতে বিভিন্ন ধৰণে তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থত এই উপাদানসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে। প্ৰকৃততে যি শাস্ত্ৰত কাব্যৰ লক্ষণ, কাব্যৰ বিভাগ, গুণ-অলঙ্কাৰ-ৰীতি আদি কাব্যৰ উপাদানসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হয় তাকেই অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ বোলে। এইখিনিতে মনকৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ বুলি ক'লে যে কেৱল মাত্ৰ অলঙ্কাৰ বিষয়ক গ্ৰন্থকে বুজাব সেইটো নহয়। অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত কাব্যৰ স্বৰূপ, ৰস, ধ্বনি, বক্ৰোক্তি, ৰীতি, গুণ তথা অলঙ্কাৰ আদি কাব্যৰ লগত নিবিড়ভাৱে জড়িত বিষয়বোৰৰ আলোচনা কৰা

হয়। অলঙ্কাৰ শব্দটোৰ অৰ্থ হ'ল ভূষণ—অৰ্থাৎ যিটোৱে সৌন্দৰ্য বৃদ্ধি কৰে। *কাব্যালঙ্কাৰসূত্ৰবৃত্তি*ত আচাৰ্য বামনে কৈছে—'সৌন্দৰ্য্যমলংকাৰঃ'। অৰ্থাৎ বামনৰ মতে সৌন্দৰ্যই হ'ল অলঙ্কাৰ। গতিকে সৌন্দৰ্যৰ লগত অলঙ্কাৰ গভীৰভাৱে জড়িত। কাব্যতো অলঙ্কাৰে সৌন্দৰ্য বৃদ্ধি কৰে। সেইকাৰণে অলঙ্কাৰক কটক-কুণ্ডলৰ লগত তুলনা কৰা হয়। *সাহিত্য-দৰ্পণ*ত কোৱা হৈছে—'অলঙ্কাৰাঃ কটককুণ্ডলাদিবৎ'। কিন্তু অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত থকা অলঙ্কাৰ পদটোত 'ভূষণ' বা 'সৌন্দৰ্যকাৰক'—অৰ্থ গ্ৰহণ কৰিলে দোষ আদি কাব্যৰ উপাদান এই শাস্ত্ৰৰ অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব নোৱাৰে। সেই কাৰণে কোৱা যায় যে এই ক্ষেত্ৰত অলঙ্কাৰ পদটো উপলক্ষণত ব্যৱহাৰ হৈছে। ইয়াত অলঙ্কাৰ শব্দটোৱে কাব্যৰ সকলো উপাদান তথা কাব্যৰ লক্ষণ আদিকে সামৰি লৈছে। তদুপৰি 'অলং' পদটো সংস্কৃতত যথেষ্ট অৰ্থতো ব্যৱহাৰ হয়। এই অৰ্থগ্ৰহণ কৰিলে অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ অৰ্থ হয় যি শাস্ত্ৰৰ দ্বাৰা যথেষ্ট বা পৰ্যাপ্ত কৰা হয়। এই ক্ষেত্ৰত সামগ্ৰিক অৰ্থ হ'ব যি শাস্ত্ৰৰ দ্বাৰা কাব্যক বা সাহিত্যক পৰ্যাপ্ত কৰা হয় তাকেই অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ বোলে। অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত থকা আলোচনাৰ মাজেদি কাব্য বা সাহিত্যক সম্পূৰ্ণভাৱে জনা যায়। কাব্য বা সাহিত্যৰ সামগ্ৰিক ৰূপটো দাঙি ধৰাই হ'ল অলঙ্কাৰ গ্ৰন্থ, সেইদৰে ধ্বনিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা গ্ৰন্থখনো অলঙ্কাৰ গ্ৰন্থ। ৰাজশেখৰৰ *কাব্যমীমাংসা*, ধনঞ্জয়ৰ *দশৰূপক*, ক্ষেমেন্দ্ৰৰ *ঔচিত্যবিচাৰচৰ্চা*, ভোজৰ *সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণ*, মম্মট ভট্টৰ *কাব্যপ্ৰকাশ*, বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ *সাহিত্যদৰ্পণ*, আনন্দবৰ্ধনৰ *ধ্বন্যালোক*, দণ্ডীৰ *কাব্যাদৰ্শ*, ভামহৰ *কাব্যালঙ্কাৰ*, বামণৰ *কাব্যালঙ্কাৰসূত্ৰবৃত্তি* আদি সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ মূল্যবান গ্ৰন্থ। ভৰত মুনিক ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ প্ৰবৰ্তক হিচাপে স্বীকাৰ কৰা হয় আৰু তেওঁৰ নাট্যশাস্ত্ৰক এতিয়ালৈকে প্ৰাপ্ত অলঙ্কাৰ গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত প্ৰাচীনতম বুলি স্বীকৃতি দিয়া হয়।

আত্মমূল্যায়ণৰ প্ৰশ্ন ঃ

অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ মূল প্ৰতিপাদ্য বিষয় কি? (৪০ টামান শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক।)

....

....

....

....

....

....

....

৪.৪ অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায়

ইতিমধ্যে পূৰ্বোক্ত অধ্যায় সমূহত অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায়ৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। এই বিষয়ে ভালদৰে জানিবলৈ ইয়াতো সংক্ষেপে আলোচনা কৰা হৈছে। আন আন শাস্ত্ৰৰ দৰে অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰতো বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন ধৰণৰ মতবাদৰ সংযোজন হৈছে। বিভিন্ন পণ্ডিতে আগবঢ়োৱা এই মতামতৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত কিছুমান সম্প্ৰদায় গঢ় লৈছে। একো একোটা সম্প্ৰদায়ত একাধিক পণ্ডিতে নিজৰ গ্ৰন্থ বা আলোচনাৰ মাধ্যমেৰে মতামত আগবঢ়াইছে। এই প্ৰথা এতিয়াও চলি আছে আৰু ইয়াৰ মাজেৰে ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ প্ৰসাৰ বৃদ্ধি পাই আহিছে। বেলেগ বেলেগ সময়ত লাভ কৰা তথ্যসমূহৰ ভিত্তিত ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত মূলতঃ পাঁচ প্ৰকাৰৰ সম্প্ৰদায় নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হৈছে। সেইবোৰ হ'ল—ৰস সম্প্ৰদায়, অলঙ্কাৰ সম্প্ৰদায়, ৰীতি সম্প্ৰদায়, ধ্বনি সম্প্ৰদায় আৰু বক্ৰোক্তি সম্প্ৰদায়। ইয়াৰ উপৰি কিছুমান পণ্ডিতে ঔচিত্যক পৃথক সম্প্ৰদায় বুলি ক'ব খোজে কিন্তু এইটো সৰ্বজন স্বীকৃত সিদ্ধান্ত নহয়। তদুপৰি বহু পণ্ডিতে বক্ৰোক্তি আৰু ঔচিত্যক সম্প্ৰদায় বুলি নকৈ সিদ্ধান্ত বা বাদ হিচাপেহে গ্ৰহণ কৰিব খোজে। কিন্তু সম্প্ৰদায়ৰ সংখ্যা সিমানেই নহওক কিয় ৰস-অলঙ্কাৰ-ৰীতি-ধ্বনি-বক্ৰোক্তি আৰু ঔচিত্যক লৈ সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত বেলেগ বেলেগ আলোচনা দেখিবলৈ পোৱা যায়। তলত এই সম্প্ৰদায়সমূহৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা কৰা হ'ল।

ৰস সম্প্ৰদায় ঃ ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰেৰে এই সম্প্ৰদায়ৰ আৰম্ভণি বুলি কোৱা হয়। আচাৰ্য ভৰতে তেওঁৰ গ্ৰন্থত ৰসসূত্ৰৰ বিষয়ে কৈছে— 'তত্ৰ বিভাৱানুভাৱব্যভিচাৰিসংযোগাদ্ৰসনিষ্পত্তিঃ' অৰ্থাৎ বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু ব্যভিচাৰী ভাৱৰ সম্বন্ধৰ ফলত সহৃদয় পাঠকৰ হৃদয়ত প্ৰকাশ পোৱা ৰতি আদি স্থায়ী ভাৱেই হ'ল ৰস। যদিও *নাট্যশাস্ত্ৰ*ত ভৰত মুনিয়ে নাটকৰ বিষয়তহে ৰসৰ কথা প্ৰত্যক্ষভাৱে এইদৰে কৈছে কিন্তু প্ৰকৃততে ভৰত মুনিৰ গ্ৰন্থত অধিকাংশ ক্ষেত্ৰতে কাব্য আৰু নাট্য সমাৰ্থক শব্দ ৰূপে ব্যৱহৃত হৈছে। অভিনৱগুপ্তই স্পষ্টকৈ কৈছে—'কাব্যং চ নাট্যমেৱ' অৰ্থাৎ 'কাব্য হ'ল নাটক'। এই সম্প্ৰদায়ৰ মতে ৰসেই হ'ল কাব্যৰ প্ৰধান, কাব্যৰ মূল, আত্মা। *নাট্যশাস্ত্ৰ*ত ৰসৰ প্ৰাধান্য ব্যাখ্যা কৰি কোৱা হৈছে—'ন হি ৰসাদৃতে কশ্চিদৰ্থঃ প্ৰৱৰ্ত্ততে' —অৰ্থাৎ ৰস অবিহনে কোনো অৰ্থই প্ৰযুক্ত নহয়। *নাট্যশাস্ত্ৰ*ত থকা ৰসৰ বিষয়ে এই ধাৰণাক কেন্দ্ৰ কৰি পৰৱৰ্তী কালত বিভিন্ন আলঙ্কাৰিকে কাব্যৰ প্ৰসঙ্গত ৰসৰ চৰ্তবিহীন প্ৰাধান্য মানি লৈছে। এই ক্ষেত্ৰত আচাৰ্য মম্মটভট্ট, ভোজ, ধনঞ্জয়, বিশ্বনাথ কবিৰাজ আদিৰ নাম উল্লেখ কৰিব পাৰি। বিশ্বনাথ কবিৰাজে তেওঁৰ *'সাহিত্য দৰ্পণ'* গ্ৰন্থত কাব্যৰ লক্ষণ প্ৰসঙ্গত কৈছে— 'বাক্যং ৰসাত্মকং কাব্যং' অৰ্থাৎ 'ৰস আত্মা যাৰ'—তেনেকুৱা বাক্যই হ'ল কাব্য। এইদৰে ৰস সম্প্ৰদায়ে ৰসকেই কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। ইয়াত ৰস বুলি ক'লে ভাৱ-ৰসাভাৱ-ভাৱাভাস আদিও অন্তৰ্ভুক্ত হয়। কাব্য ৰস ন বিধ। এই সম্প্ৰদায় মতে কাব্য

পাঠৰ মাজেদি পাঠকে যি আনন্দ লাভ কৰে সেইটো 'ব্ৰহ্মাস্বাদসহোদৰঃ' অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তিৰ আনন্দৰ দৰে।' পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথেও এই মতবাদৰ অনুগামী।

অলঙ্কাৰ সম্প্ৰদায় ঃ আচাৰ্য ভামহক কেন্দ্ৰ কৰি এই সম্প্ৰদায় গঢ় লয় আৰু উদ্ভট, দণ্ডী, ৰুদ্ৰট আৰু প্ৰতীহাৰেন্দুৰাজক এই সম্প্ৰদায়ৰ আলঙ্কাৰিক বুলি স্বীকাৰ কৰা হয়। এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য কথাটো হ'ল যে অলঙ্কাৰ সম্প্ৰদায়ৰ পণ্ডিতসকলে যে ৰসৰ বিষয়ে জনা নাছিল এইটো নহয় কিন্তু তেওঁলোকে ৰসক কাব্যৰ আত্মা হিচাপে স্বীকাৰ নকৰি কাব্যত অলঙ্কাৰৰেই প্ৰাধান্য থকা বুলি মত পোষণ কৰিছে। তদুপৰি এই আলঙ্কাৰিকসকলে বহুতো ক্ষেত্ৰত ৰসক অলঙ্কাৰৰ অধীন কৰি সেই প্ৰসঙ্গত 'ৰসবৎ' অলঙ্কাৰৰ অৱস্থিতি স্বীকাৰ কৰিছে, অৱশ্যে সকলো আলঙ্কাৰিকে একে সংখ্যক অলঙ্কাৰৰ অৱস্থিতি স্বীকাৰ কৰা নাই। আকৌ বহুতো ক্ষেত্ৰত এই সম্প্ৰদায়ৰ আলঙ্কাৰিকে গুণ আৰু অলঙ্কাৰৰ মাজত থকা প্ৰভেদক মানি লোৱা নাই। এই ক্ষেত্ৰত ভামহ আৰু দণ্ডীৰ নাম উল্লেখযোগ্য। অন্যান্য আলঙ্কাৰিকে অলঙ্কাৰ হিচাপে স্বীকাৰ কৰা 'ভাৱিক'ক আচাৰ্য ভামহ আৰু দণ্ডীয়ে গুণ হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছে। আকৌ দণ্ডীয়ে ব্যাপক অৰ্থত গুণক অলঙ্কাৰৰ ভিতৰতেই সামৰি লৈছে। এনেদৰে বিশ্লেষণ কৰিলে দেখা যায় যে অলঙ্কাৰৰ সংখ্যা বা বৈশিষ্ট্যৰ ক্ষেত্ৰত এই সম্প্ৰদায়ৰ আলঙ্কাৰিকসকলে সকলো ক্ষেত্ৰত সহমত নহয়। কিন্তু তেওঁলোক সকলোৱে কাব্যত অলঙ্কাৰৰ প্ৰাধান্য স্বীকাৰ কৰি লৈছে। ইয়াতেই মনকৰিবলগীয়া বিষয়টো হ'ল যে আচাৰ্য ভামহ আৰু দণ্ডীয়ে যদিও তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থত ধ্বনিৰ বিষয়ে প্ৰত্যক্ষভাৱে একো কোৱা নাই তথাপি তেওঁলোকে অলঙ্কাৰৰ মূল হিচাপে বক্ৰোক্তি বা অতিশয়োক্তিক গ্ৰহণ কৰিছে য'ত ব্যঙ্গ্যৰ অস্তিত্ব বিৰাজমান।

ৰীতি সম্প্ৰদায় ঃ আচাৰ্য বামনক কেন্দ্ৰ কৰি এই সম্প্ৰদায়ৰ উদ্ভৱ হয়। বামনে ৰীতিক কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকাৰ কৰি কৈছে—'ৰীতিৰাত্মা কাব্যস্য' আচাৰ্য দণ্ডীয়ে অৱশ্যে তেওঁৰ গ্ৰন্থত ৰীতিৰ বিষয়ে বহুবিস্তৃত আলোচনা আগবঢ়োৱা দেখা যায়। বিশ্বনাথ কবিৰাজেও তেওঁৰ 'সাহিত্য-দৰ্পণ'ত ৰীতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে। এইখিনিতে মনকৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে বহুসংখ্যক আলঙ্কাৰিকে ৰীতিৰ অস্তিত্ব মানি লৈছে যদিও তেওঁলোকে ৰীতিকেই কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকৃতি দিয়া নাই। এই সম্প্ৰদায়ৰ বিষয়ে পৰৱৰ্তী অংশত বিস্তৃত আলোচনা দাঙি ধৰা হ'ব।

ধ্বনি সম্প্ৰদায় ঃ ধ্বনি বা ব্যঙ্গাৰ্থকেই কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকাৰ কৰি লোৱা আলঙ্কাৰিকসকলক লৈ এই সম্প্ৰদায় গঠিত। আনন্দবৰ্ধনকেই এই সম্প্ৰদায়ৰ মূল প্ৰবক্তা হিচাপে মানিলেও ধ্বনিৰ অস্তিত্ব বহু প্ৰাচীন। আনন্দবৰ্ধনে স্বয়ং তেওঁৰ 'ধ্বন্যালোক' গ্ৰন্থৰ আৰম্ভণিতে কৈছে— 'কাব্যস্যাত্মা ধ্বনিৰিতি বুধৈঃ যঃ সমাম্নাতপূৰ্বঃ'। অৰ্থাৎ 'প্ৰাচীন বৈয়াকৰণ আদিয়ে যি ধ্বনিক কাব্যৰ আত্মা হিচাপে

স্বীকাৰ কৰিছে সেই ধ্বনিৰ বিষয়েহে তেওঁ আলোচনা আগবঢ়াব লৈছে।' আনন্দবৰ্ধনৰ এই উক্তিয়ে প্ৰমাণ কৰে যে তেওঁৰ আগতেই পণ্ডিতসকলৰ মাজত ধ্বনিৰ বিষয়ে আলোচনা যথেষ্ট পৰিমাণে আছিল। এই কথা অনস্বীকাৰ্য যে আনন্দবৰ্ধনে তেওঁৰ *'ধ্বন্যালোক'*ত ধ্বনিৰ বিস্তৃত ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে আৰু তেওঁ ইয়াকে দেখুৱাইছে কেনেদৰে ধ্বনিয়ে কাব্যৰ আত্মা হ'ব পাৰে। যি নহওক ধ্বনিতত্ত্বটো ৰসতত্ত্বৰ পৰাই সম্ভূত। কাৰণ আনন্দবৰ্ধনে আন ধ্বনিসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰি ৰসধ্বনিৰেই প্ৰাধান্য প্ৰদান কৰিছে। এই সম্প্ৰদায় মতে অপূৰ্ব ব্যঙ্গাৰ্থ থকা কাব্যই হ'ল উত্তমকাব্য। যি কাব্যত ব্যঙ্গাৰ্থ বাচ্যাৰ্থক অতিক্ৰম কৰি গৈ হৃদয় সংযোগী হয় তাকেই শ্ৰেষ্ঠ কাব্য বুলি স্বীকৃতি দিয়া হয়। এই সম্প্ৰদায়ৰ আলঙ্কাৰিকসকলৰ মতে বৰ্ণ, পদ, বাক্য, মহাকাব্য, পদ আদিয়ে ধ্বনিৰ আশ্ৰয়ত হয়। তদুপৰি গুণ, অলঙ্কাৰ আদিয়ে ৰসধ্বনিকে আশ্ৰয় কৰি ইয়াৰেই সৌন্দৰ্য বৃদ্ধি কৰে। আনন্দবৰ্ধনে ধ্বনিৰ লক্ষণ এনেদৰে প্ৰকাশ কৰিছে—

"যত্ৰাৰ্থঃ শব্দো বা তমৰ্থমুপসৰ্জ্জনীকৃতস্বাৰ্থৌ।
ব্যঙ্‌ক্তঃ কাব্যবিশেষঃ স ধ্বনিৰিতি সূৰিভিঃ কথিতঃ।।"

অৰ্থাৎ 'য'ত শব্দ আৰু বাচ্যাৰ্থ গৌণ থাকি ব্যঙ্গাৰ্থ প্ৰকাশ কৰে অৰ্থাৎ য'ত শব্দ আৰু বাচ্যাৰ্থ গৌণ থাকি ব্যঙ্গাৰ্থ প্ৰকাশ কৰে তাকেই ধ্বনি বুলি কোৱা হয়।' গতিকে ধ্বনি বুলি ক'লে এক বিশেষ ধৰণৰ কাব্যক বুজোৱা হয়। ধ্বনিৰ অস্তিত্ব আৰু প্ৰাধান্য এতিয়া সৰ্বজনস্বীকৃত যদিও প্ৰথম অৱস্থাত প্ৰতীহাৰেন্দুৰাজ, ভট্টনায়ক, মহিমভট্ট আদি পণ্ডিতে এই সম্প্ৰদায়ৰ যথেষ্ট বিৰোধিতা কৰিছিল।

বক্ৰোক্তি সম্প্ৰদায় ঃ বক্ৰোক্তি শব্দটো বহু প্ৰাচীন। ভাৰতীয় সাহিত্যত বিভিন্ন প্ৰসঙ্গত বক্ৰোক্তি পদটিৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। আচাৰ্য ভামহ আৰু দণ্ডীৰ মতে বক্ৰোক্তি হ'ল কাব্যৰ আৱশ্যকীয় ধৰ্ম। ভামহৰ মতে বক্ৰোক্তি সকলো অলঙ্কাৰৰ মূল। বক্ৰোক্তি হ'ল এটি বিশেষ ধৰণৰ অৰ্থপ্ৰকাশ ভঙ্গী যাৰ মূলত আছে শ্লেষ আৰু এই ভঙ্গী সাধাৰণভাৱে বাক্য প্ৰকাশৰ ভঙ্গীৰপৰা সম্পূৰ্ণ পৃথক। ভামহ প্ৰভৃতি আচাৰ্যৰ গ্ৰন্থত বক্ৰোক্তিৰ বিষয়ে আলোচনা থাকিলেও বক্ৰোক্তি সম্প্ৰদায়ৰ গুড়ি ধৰোতা হ'ল কুন্তক। কুন্তকে তেওঁৰ *'বক্ৰোক্তিজীৱিত'* নামৰ গ্ৰন্থত এই বিষয়ে গভীৰ আলোচনা আগবঢ়াইছে। আচাৰ্য কুন্তকে ভামহৰ অভিমতক পৰিস্ফুট কৰি বক্ৰোক্তিকেই কাব্যৰ আত্মা হিচাপে প্ৰতিপাদিত কৰিছে, 'বক্ৰোক্তিঃ কাব্য-জীৱিতম্'। বক্ৰোক্তিৰ প্ৰসঙ্গত কুন্তকে কৈছে- 'শাস্ত্ৰাদিপ্ৰসিদ্ধপ্ৰস্থানব্যতৰেকিবৈচিত্ৰ্যবিশেষঃ'। অৰ্থাৎ 'শাস্ত্ৰ আদিত প্ৰসিদ্ধ গাঁথনিৰ পৰা বেলেগ এটি বৈচিত্ৰ্য বিশেষেই হ'ল বক্ৰোক্তি।' কবি প্ৰতিভাৰ ফলস্বৰূপে প্ৰচলিত শব্দবোৰেই যি অৰ্থক নতুন ৰূপে প্ৰকাশ কৰাব পাৰে-সেই নতুন ৰূপায়ণ প্ৰক্ৰিয়াই হ'ল বক্ৰতা বা বক্ৰোক্তি। আচাৰ্য কুন্তকে বক্ৰোক্তিৰ প্ৰকাৰভেদ

সম্বন্ধেও তেওঁৰ গ্ৰন্থত বিস্তৃত আলোচনা আগবঢ়াইছে। ৰুদ্রট আৰু ৰুয্যকেও তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থত বক্রোক্তি বিষয়ক ধাৰণা আগবঢ়াইছে। কিন্তু উল্লেখনীয় কথাটো হ'ল যে ৰুদ্রটে আৰু ৰুয্যকে বক্রোক্তি সম্বন্ধে যি ধাৰণা আগবঢ়াইছে সেয়া ভামহ, দণ্ডী আৰু কুন্তকৰ বক্রোক্তি বিষয়ক ধাৰণাতকৈ অলপ বেলেগ আৰু সীমিত পৰিধিৰ। বক্রোক্তিবাদক বহু পণ্ডিতে অলঙ্কাৰ সম্প্ৰদায়ৰ অন্তৰ্ভুক্ত ধাৰণা বুলি অভিমত প্ৰকাশ কৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায় গঢ় লৈ উঠাৰ কাৰণ কি? (৫০ টা মান শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক।)

....

....

....

....

....

....

৪.৫ ৰীতি পদটিৰ অৰ্থ আৰু প্ৰকাৰভেদ

সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত ৰীতিৰ বিষয়ে বিস্তৃত আলোচনা থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। ৰীতি শব্দটিৰ ব্যুৎপত্তিৰ বিষয়ে *'সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণ'* গ্ৰন্থত ভোজৰাজে কৈছে—'ৰীঙ্গতাবিতিধাতোঃ সা ব্যুৎপত্ত্যাক ৰীতিৰুচ্যতে'। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল 'গত্যৰ্থক ৰীঙ্ ধাতুৰ পৰা ৰীতি শব্দৰ উৎপত্তি হৈছে।' অৰ্থাৎ যাৰ দ্বাৰা গতি কৰা হয় তাকে ৰীতি বোলে। ভোজৰাজে ৰীতি বিষয়ত মাৰ্গ পদটোৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে আৰু এই ক্ষেত্ৰত তেওঁ স্পষ্টকৈ কৈছে—'বৈদৰ্ভাদিকৃতঃ পন্থাঃ কাব্যে মাৰ্গ ইতি স্মৃতঃ'। অৰ্থাৎ 'বিদৰ্ভ আদি দেশত প্ৰচলিত কাব্য গতিৰ পন্থাক মাৰ্গ বুলি কোৱা হয়'। এই ধাৰণা অনুসৰি ৰীতি পদটোৱে কাব্য ৰচনাৰ ধৰণ বা পন্থাকেই বুজায়। *'সাহিত্য দৰ্পণ'* গ্ৰন্থৰ নৱম পৰিচ্ছেদত বিশ্বনাথ কবিৰাজে ৰীতিৰ লক্ষণ প্ৰসঙ্গত কৈছে—'পদসংঘটনা ৰীতিৰঙ্গসংস্থাবিশেষৱৎ। উপকৰ্ত্ৰী ৰসাদীনাম্ সা পুনঃ স্যাচ্চতুৰ্বিধ'। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল 'মানুহৰ শৰীৰত যথাস্থানত হাত-ভৰি আদি অৱয়বৰ সন্নিৱেশৰ দৰে শব্দাৰ্থ শৰীৰযুক্ত কাব্যত যথাস্থানত পদসমূহৰ যোজনেই হ'ল ৰীতি'। ৰীতি কাব্যৰ আত্মৰূপী ৰসৰ উপকাৰ সাধন কৰে। বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ মতে ৰীতি চাৰিবিধ—বৈদৰ্ভী, গৌড়ী, পাঞ্চালী আৰু লাটী। আচাৰ্য মনোৰঞ্জন

শাস্ত্ৰীদেৱে তেওঁৰ 'সাহিত্য-দৰ্শন' গ্ৰন্থত ৰীতিৰ বিষয়ে এটি যৌগিক অৰ্থ গ্ৰহণ কৰিছে। তেওঁৰ মতে, ৰীতি শব্দটো যোগৰূঢ় আৰু ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল অন্তৰৰ শৌৰ্য বীৰ্য আদি গুণসমূহ ফুটি উঠোৱা যাৰ দ্বাৰা, কাব্যৰ তেনে অঙ্গসংস্থান বা গঠনেই হ'ল ৰীতি। ৰীতিৰ প্ৰকাৰভেদ লৈ আলঙ্কাৰিকসকলৰ মাজত মতভেদ দেখা যায়। এই প্ৰসঙ্গত কোৱা যায় যে দণ্ডীয়ে তেওঁৰ 'কাব্যাদৰ্শ'ত নানা প্ৰকাৰৰ ৰীতি বা মাৰ্গৰ কথা স্বীকাৰ কৰিলেও এই গ্ৰন্থত কেৱল বৈদৰ্ভী আৰু গৌড়ী ৰীতিৰহে লক্ষণ আদি আলোচনা কৰিছে। বিশ্বনাথ কবিৰাজে চাৰি প্ৰকাৰৰ ৰীতিক স্বীকাৰ কৰিছে। ভোজে আকৌ এই চাৰিবিধ ৰীতিৰ লগত অৱন্তিকা আৰু মাগধী ৰীতিৰ সংযোজন আনিছে। বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ ৰীতিৰ স্বৰূপৰ বিষয়েও আলঙ্কাৰিকসকলে বেলেগ বেলেগ অভিমত প্ৰকাশ কৰা দেখা যায়। বিশ্বনাথ কবিৰাজে বৈদৰ্ভী ৰীতি প্ৰসঙ্গত কৈছে—

"মাধুৰ্যব্যঞ্জকৈৰ্বৰ্ণৈ ৰচনা ললিতাত্মিকা।
অবৃত্তিৰল্পবৃত্তিৰ্বা বৈদৰ্ভী ৰীতিৰিষ্যতে।।"

মাধুৰ্যগুণ প্ৰকাশক বৰ্ণৰ সহায়ত সুন্দৰ, সমাসহীন বা অলপ সমাস বিশিষ্ট ৰচনাকেই বৈদৰ্ভী ৰীতি বোলে। বামনাচাৰ্যৰ মতে কাব্যগুণসমূহ য'ত থাকে আৰু কোনো এটা শব্দগুণৰো অভাৱ য'ত পোৱা নাযায় তাকে বৈদৰ্ভী ৰীতি বোলে। গৌড়ী ৰীতিৰ প্ৰসঙ্গত বিশ্বনাথ কবিৰাজে কৈছে—

"ওজঃপ্ৰকাশকৈৰ্বৰ্ণৈৰ্বন্ধ আড়ম্বৰঃ পুনঃ।
সমাসবহুলা গৌড়ী—।।"

'ওজঃ প্ৰকাশক বৰ্ণেৰে উৎকট ৰচনাসমৃদ্ধ, সমাসৰ বাহুল্যযুক্ত ৰীতিয়েই হ'ল গৌড়ী ৰীতি'। সমাসৰ বাহুল্য গৌড়ী ৰীতিৰ সুস্পষ্ট লক্ষণ। পাঞ্চালী ৰীতিৰ লক্ষণ প্ৰসঙ্গত বিশ্বনাথ কবিৰাজে কৈছে—

"বৰ্ণৈঃ শেষৈঃ পুনৰ্দ্বয়োঃ।
সমস্ত-পঞ্চম-পদো বন্ধঃ পাঞ্চালিকা মতা।।"

মাধুৰ্য্য গুণ প্ৰকাশ নকৰা, ওজঃ গুণ প্ৰকাশ নকৰা, মধ্যম পৰিমাণৰ সমাস বিশিষ্ট ৰচনাকে পাঞ্চালী ৰীতি বোলে। কিন্তু ভোজৰাজে পাঞ্চালী ৰীতিৰ বিষয়ে অলপ বেলেগ ধৰণে কৈছে—

"সমস্তপঞ্চষপদামোজঃ কান্তিসমন্বিতাম্।
মধুৰাং সুকুমাৰাঞ্চ পাঞ্চালীং কবয়ো বিদুঃ।।"

এই লক্ষণ অনুসৰি পাঁচ-ছয় সংখ্যক সমাসবদ্ধ পদযুক্ত, ওজঃ আৰু কান্তি গুণযুক্ত, মধুৰ আৰু সুকুমাৰ ৰচনাকেই পাঞ্চালী বুলি কোৱা হয়। গতিকে দেখা গ'ল পাঞ্চালী ৰীতিৰ লক্ষণ প্ৰসঙ্গত আলঙ্কাৰিকসকলৰ মাজত মতভেদ আছে। লাটী

ৰীতিৰ লক্ষণ প্ৰসঙ্গত বিশ্বনাথ কবিৰাজে কৈছে—

"লাটী তু ৰীতিৰ্বৈদৰ্ভীপাঞ্চাল্যোৰন্তৰা স্থিতা।"

বৈদৰ্ভী আৰু পাঞ্চালী ৰীতিৰ মাজত থকা ৰীতিক লাটী ৰীতি বোলে। আকৌ এই চাৰিবিধ ৰীতিৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে—

"গৌড়ী ডম্বৰবন্ধা সাদ্বৈদৰ্ভী ললিতক্ৰমা।
পাঞ্চালী মিশ্ৰভাবেন লাটী তু মৃদুভিঃ পদৈঃ।।"

অৰ্থাৎ 'উৎকট ৰচনা ৰীতি হ'ল গৌড়ী, মধুৰ শব্দবিন্যাসৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত ৰচনাৰীতি হ'ল বৈদৰ্ভী, গৌড়ী আৰু বৈদৰ্ভীৰ মিশ্ৰ ৰীতিয়েই হ'ল পাঞ্চালী আৰু মৃদু পদ সংযোগেৰে প্ৰকাশিত ৰচনাৰীতি হ'ল লাটী। ভোজৰাজৰ মতে 'অবন্তিকা' আৰু 'মাগধী' নামৰ ৰীতি দুটা উক্ত চাৰিবিধ ৰীতিৰেই বিভিন্ন ধৰণৰ মিশ্ৰণত প্ৰকাশ পায়। এই আলোচনাৰ পৰা এই কথাটো স্পষ্ট যে সংস্কৃত আলঙ্কাৰিকসকলে ৰীতিৰ বিষয়ে সদায় একেধৰণৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা নাই।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন ঃ

ৰীতিৰ বিভিন্ন বিভাজন কিহৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি হৈছে? (৪৫টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

....

....

....

....

....

....

৪.৬ ঔচিত্য পদটিৰ অৰ্থ

বিখ্যাত আলঙ্কাৰিক ক্ষেমেন্দ্ৰৰ *'ঔচিত্যবিচাৰচৰ্চা'* নামৰ গ্ৰন্থখনত উচিতাৰ বিষয়ে বিস্তৃত ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা হৈছে। উচিতাৰ ভাৱকেই ঔচিত্য বুলি কোৱা হয়। কাব্যত কৰণীয় পদাৰ্থৰ ভাৱেই ঔচিত্য। এই প্ৰসঙ্গত ক্ষেমেন্দ্ৰই তেওঁৰ *'ঔচিত্য বিচাৰচৰ্চা'* গ্ৰন্থত কৈছে—

"উচিতং প্ৰাহুৰাচাৰ্য্যাঃ সদৃশং কিল যস্য যৎ।
উচিতস্য চ যো ভাৱঃ তদৌচিত্যং প্ৰচক্ষতে।।"

'য'ত যিটো সদৃশ সেইটোৱে উচিত, এই উচিতৰ ভাৱকেই ঔচিত্য বুলি কোৱা হয়।

এই কথা অনস্বীকাৰ্য যে কাব্যত যিবোৰ দোষ দৃষ্ট হয় সেইবোৰৰ মূলতেই আছে অনৌচিত্য। কাৰণ আলঙ্কাৰিকসকলৰ অভিমত অধ্যয়ন কৰিলে দেখা যায় যে বিভিন্ন আলঙ্কাৰিকে বিভিন্ন বৰ্ণনাত দোষৰ গুণ প্ৰয়োজকত্বৰ বিষয়ে কৈছে। উদাহৰণস্বৰূপে কোৱা যায় যে বিশ্বনাথ কবিৰাজ আদি আলঙ্কাৰিকে দুঃশ্ৰবত্বক, শৃঙ্গাৰ আদি ৰসৰ বৰ্ণনা দোষ হিচাপে স্বীকাৰ কৰিছে কিন্তু সেই একে ধৰণৰ বৰ্ণনাকেই আকৌ বীৰ আদি ৰসৰ বিষয়ে গুণ প্ৰয়োজক বুলি গ্ৰহণ কৰিছে। ইয়াৰ অন্তৰ্নিহিত কাৰণেই হ'ল ঔচিত্য-অনৌচিত্য প্ৰসঙ্গ। শৃঙ্গাৰ ৰসৰ বৰ্ণনাত কঠিন বৰ্ণ প্ৰয়োগ উচিত নহয় কাৰণ ই ৰসাস্বাদনত বাধাৰ সৃষ্টি কৰে। আনফালে বীৰ আদি আদি ৰসৰ ক্ষেত্ৰত কঠিন বৰ্ণৰ প্ৰয়োগ উচিত কাৰণ এনেকুৱা বৰ্ণহে এই ৰসৰ বাহক হয়। গতিকে ঔচিত্যৰ ওপৰতে ৰসৰ গতি নিৰ্ভৰ কৰে। উপযুক্তভাৱে, ৰসৰ চাহিদা অনুসৰি, পাঠকৰ হৃদয় স্পৰ্শ কৰিব পৰা শব্দ আৰু অৰ্থৰ সন্নিৱেশেই হ'ল ঔচিত্য। ঔচিত্যৰ অভাৱত আপাত দৃষ্টিত ধুনীয়া বুলি ভবা বৰ্ণনাৰো প্ৰকৃততে কোনো মূল্য নাথাকে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন ঃ

ঔচিত্য মানে কি? (৩০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

....

....

....

....

....

....

৪.৭ ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত ৰীতিবাদ

ৰীতিকেই কাব্যৰ মূল হিচাপে স্বীকাৰ কৰা আলঙ্কাৰিকসকলৰ ধাৰণাকেই সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত ৰীতিবাদ বুলি কোৱা হয়। এই বাদ বা সম্প্ৰদায় অনুসৰি ৰীতিয়েই হ'ল কাব্যৰ আত্মা—'ৰীতিৰাত্মা কাব্যস্য।' আচাৰ্য বামনে তেওঁৰ 'কাব্যালঙ্কাৰসূত্ৰ'ৰ প্ৰথম অধিকৰণত ৰীতিকেই কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকাৰ কৰি ৰীতিবাদৰ পুৰোধা হিচাপে স্বীকৃতি লাভ কৰিছে। দণ্ডীয়ে তেওঁৰ গ্ৰন্থত ৰীতিৰ বিষয়ে যথেষ্ট আলোচনা আগবঢ়াইছে। বিশ্বনাথ কবিৰাজ আদি আলঙ্কাৰিকেও তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থত ৰীতিৰ বিষয়ে বিস্তৃত আলোচনা কৰিছে। বামণাচাৰ্যৰ গ্ৰন্থত গুণ আৰু অলঙ্কাৰৰ মাজত থকা প্ৰভেদ সুস্পষ্টভাৱে দেখুৱাই দিয়া হৈছে। গুণৰ লগত ৰীতি নিবিড়ভাৱে

জড়িত। কাৰণ প্ৰায় প্ৰত্যেকজন আলঙ্কাৰিকেই গুণ প্ৰকাশক বৰ্ণৰ সমাবেশৰ ভিত্তিত ৰীতি নিৰ্ণয় কৰিছে। এইখিনিতেই উল্লেখযোগ্য কথাটো হ'ল আচাৰ্য দণ্ডীৰ গ্ৰন্থত যদিও ৰীতিৰ বিষয়ে আলোচনা পোৱা যায় কিন্তু দণ্ডীয়ে কেতিয়াও তেওঁৰ গ্ৰন্থত ৰীতি শব্দটোৰ ব্যৱহাৰ কৰা নাই। ৰীতি শব্দৰ পৰিৱৰ্তে তেওঁ সম্পূৰ্ণ '*কাব্যাদৰ্শত*' মাৰ্গ পদটোৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে। আচাৰ্য দণ্ডীয়ে স্পষ্টকৈ তেওঁৰ গ্ৰন্থত বৈদৰ্ভী আৰু গৌড়ী ৰীতিৰ মাজত থকা প্ৰভেদসমূহ উপস্থাপন কৰিছে। তেওঁৰ গ্ৰন্থত গৌড়ীয় মাৰ্গক পৌৰস্ত্য আৰু বৈদৰ্ভ মাৰ্গক দাক্ষিণাত্য—এই দুটা শব্দেৰে সংযুক্ত কৰা হৈছে। দণ্ডীয়ে কৈছে— 'অবেৰুমাৰ্গা বণ্বুধে পৌৰস্ত্যা কাব্যপদ্ধতিঃ'। এই ক্ষেত্ৰত সূচনা কৰা 'পৌৰস্ত্যা কাব্যপদ্ধতিঃ' পদ দুটাই গৌড়ীয় ৰীতিক বুজাইছে। তেওঁ আকৌ কৈছে— 'অতো নৈৱমনুপ্ৰাসং দাক্ষিণাত্যাঃ প্ৰযুঞ্জতে'— এইখিনিতে দাক্ষিণাত্য পদটোৱে বৈদৰ্ভী ৰীতি সমৃদ্ধ কাব্য পদ্ধতিক ইঙ্গিত কৰিছে। আচাৰ্য দণ্ডীয়ে দহটা কাব্য গুণকেই বৈদৰ্ভ মাৰ্গৰ মূল বুলি কৈছে। আচাৰ্য মম্মটৰ মতে বামণাচাৰ্য আদিয়ে উপনাগৰিকা বৃত্তিক বৈদৰ্ভী, পৰুষ বৃত্তিক গৌড়ী আৰু কোমলাবৃত্তিক পাঞ্চালী ৰীতি হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছে। 'এতাস্তিস্ৰো বৃত্তয়ো বামনাদীনাং মতে বৈদৰ্ভী-গৌড়ী-পাঞ্চালাখ্যা ৰীতয়ো মতাঃ' (*কাব্যপ্ৰকাশ* ১০ উল্লাস)। ভোজে ৰীতি আৰু বৃত্তিক শব্দালংকাৰৰ ভিতৰত সামৰি লৈ ছয়বিধ ৰীতিক স্বীকাৰ কৰিছে। '*ধ্বন্যালোক*'গ্ৰন্থত সংঘটনা শব্দটো বহুবাৰ ব্যৱহৃত হৈছে আৰু বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ ৰীতি লক্ষণত এই পদটোৰ ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়।

ৰীতিৰ বিষয়ে বিভিন্ন আলঙ্কাৰিকে বেলেগ বেলেগ কথা ক'লেও ৰীতি সম্প্ৰদায়ে কিন্তু কাব্যৰ আত্মা বা মূল হিচাপে ৰীতিকেই স্বীকাৰ কৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন :

ৰীতি আৰু মাৰ্গৰ সম্পৰ্ক কি? (৪০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

....

....

....

....

....

....

৪.৮ ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত ঔচিত্যবাদ

ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ অৰ্থাৎ সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত ঔচিত্যৰ গুৰুত্ব লৈ বহু পণ্ডিতে বিভিন্ন ধৰণে মতামত আগবঢ়াইছে। কিছুমান আলঙ্কাৰিকে ঔচিত্যৰ গুৰুত্ব

কাব্যত অনুভব কৰি ইয়াক অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ এটি অতি প্ৰয়োজনীয় সম্প্ৰদায় বুলি অভিমত ব্যক্ত কৰিছে। আকৌ কিছুমান পণ্ডিতে ইয়াক পৃথক সম্প্ৰদায় হিচাপে স্বীকাৰ নকৰি এটি তত্ত্ব হিচাপে মানি ল'ব খোজে। ঔচিত্য এটি সম্প্ৰদায় নে তত্ত্ব— এই বিষয়ে মতানৈক্য থাকিলেও কাব্যত ঔচিত্যৰ গুৰুত্ব সকলো আলংকাৰিকেই কোনোবা এটা দিশত হ'লেও স্বীকাৰ কৰিছে। এই ক্ষেত্ৰত অবিসংবাদিতভাৱে ক্ষেমেন্দ্ৰৰ '*ঔচিত্যবিচাৰচৰ্চা*'ৰ কথা আহি পৰে। আচাৰ্য ক্ষেমেন্দ্ৰই এই গ্ৰন্থত ঔচিত্যক ৰসৰো মূল বা আশ্ৰয় বুলি কৈছে। তেওঁৰ মতে—'ঔচিত্যস্য চমৎকাৰকাৰিণশ্চাৰুচৰ্বণে। ৰসজীৱিতভূতস্য বিচাৰং কুৰুতেধুনঃ' ক্ষেমেন্দ্ৰই এইখন গ্ৰন্থত পদং বাক্যং, প্ৰবন্ধাৰ্থ, গুণ, অলঙ্কাৰ, ৰস, ক্ৰিয়া, কাৰক, লিঙ্গ, বচনং, উপসৰ্গ, কাল, দেশ আদিৰ প্ৰসঙ্গত ঔচিত্যৰ অৱস্থিতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে। এইখিনিতেই মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল 'ধ্বন্যালোক' গ্ৰন্থত আনন্দবৰ্ধনাচাৰ্যই ঔচিত্যৰ অভাৱ বা অনৌচিত্যকেই ৰস হানিৰ কাৰণ বুলি ব্যাখ্যা কৰিছে—

অনৌচিত্যাদৃতে নান্যদ্ৰসভঙ্গস্য কাৰণম্। প্ৰসিদ্ধৌচিত্যবন্ধস্তু ৰসস্যোপনিষৎপৰা।

কুন্তকৰ '*বক্ৰোক্তিজীৱিত*' নামৰ গ্ৰন্থখনতো ঔচিত্যক সকলো মাৰ্গৰেই গুণ বুলি স্বীকাৰ কৰা হৈছে। ইয়াত ঔচিত্য প্ৰসঙ্গত কোৱা হৈছে—

"যত্ৰ বক্তুঃ প্ৰমাতুৰ্বা বাচ্যং শোভাতিশায়িনা। আচ্ছাদ্যতে স্বভাৱেন তদপ্যৌচিত্যমুচ্যতে।।"

গতিকে সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ ইতিহাস অধ্যয়ন কৰিলে জনা যায় যে ঔচিত্যক প্ৰায় সকলো আলঙ্কাৰিকেই যথাযোগ্য গুৰুত্ব দিছে। কিন্তু ক্ষেমেন্দ্ৰই এখোপ আগুৱাই গৈ ঔচিত্যক 'কাব্যজীৱিত' বুলি কোৱা কাৰণে এই বাদৰ মুখ্য প্ৰৱক্তা হিচাপে তেওঁকেই গণ্য কৰা হয়। ক্ষেমেন্দ্ৰৰ ঔচিত্যৰ উদ্দেশ্যে কৰা এই গভীৰ মন্তব্যই সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত এটি নতুন দিশ উন্মোচন কৰিলে। ক্ষেমেন্দ্ৰৰ মতে অলঙ্কাৰ, গুণ, ৰস আদিয়ে ঔচিত্যক মানি লৈহে কাব্যত নিজৰ নিজৰ উদ্দেশ্য সাধন কৰিব পাৰে ঔচিত্য শূন্য অলঙ্কাৰে কাব্যৰ শোভা বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰে, ঔচিত্যহীন গুণ কাব্যগুণ হিচাপে স্বীকৃত নহয়। আনকালে ঔচিত্যযুক্ত হ'লে আপাত দৃষ্টিত যিটো কাব্য দোষ ৰূপে প্ৰতিভাত হয় প্ৰকৃততে সেইটো কাব্য গুণলৈ উন্নীত হয়। এই প্ৰসঙ্গত ক্ষেমেন্দ্ৰই কৈছে—

"উচিতস্থানবিন্যাসাদলঙ্কৃতিৰলঙ্কৃতিঃ।
ঔচিত্যাদচ্যুতা নিত্যং ভৱন্ত্যেৱ গুণা গুণাঃ।।"

এনেদৰে ঔচিত্যৰ ধাৰণাই ভাৰতীয় তথা সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত এটি গুৰুত্বপূৰ্ণ মতবাদৰ বীজ ৰোপন কৰিছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন ঃ

ঔচিত্যবাদৰ হোতা হিচাপে কাক আৰু কিয় স্বীকৃতি দিয়া হয়? (৪০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

....

....

....

....

....

....

৪.৯ সাৰাংশ (Summing Up)

এই অধ্যায়টিত আপুনি অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিলে। ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ বুলিলে সাধাৰণতে সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰক বুজায়। এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ স্বৰূপ তথা ইয়াৰ বিশাল পৰিধিৰ বিষয়ে জানিলে। সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন ধাৰা উন্মেষ হৈছে। আৰু এই ধাৰাবোৰৰ লগত সামঞ্জস্য ৰাখি সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিশাল জগতত একো একোটা বেলেগ বেলেগ সম্প্ৰদায় গঢ়ি উঠিছে। প্ৰত্যেকটো সম্প্ৰদায়ে কাব্যৰ লক্ষণ, গুণ, দোষ, অলঙ্কাৰ আদিৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়ালেও একো একোটা বিশেষ ধাৰণাক কেন্দ্ৰ কৰি গঢ় লোৱা এই সম্প্ৰদায়সমূহে স্বকীয় বৈশিষ্ট্য বজায় ৰাখিছে। এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি আপুনি জানিলে যে সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত ৰস সম্প্ৰদায়, ধ্বনি সম্প্ৰদায়, অলঙ্কাৰ সম্প্ৰদায়, ৰীতি সম্প্ৰদায় আৰু বক্ৰোক্তি সম্প্ৰদায় আছে। ইংৰাজীত এইবোৰক এটা এটা স্কুল (school) বুলি কোৱা হৈছে। সম্প্ৰদায়ৰ সংখ্যা লৈ আলঙ্কাৰিকসকলৰ মাজত মত বিৰোধ আছে। বক্ৰোক্তিক বহুতে সম্প্ৰদায় বুলি মানি নলয়। আকৌ ঔচিত্যৰ বিষয়েও আলঙ্কাৰিকসকলৰ মত এক আৰু অভিন্ন নহয়। এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি ৰীতিপদৰ অৰ্থ বিষয়ত বিভিন্ন আলঙ্কাৰিকৰ অভিমত তথা ৰীতিৰ প্ৰকাৰভেদৰ বিষয়ে সবিশেষ জানিব পাৰিলে। ৰীতিৰ লক্ষণ প্ৰসঙ্গত বিভিন্ন আলঙ্কাৰিকে পৃথক পৃথক ধাৰণা পোষণ কৰে আৰু কাব্যত ৰীতিৰ গুৰুত্বৰ বিষয়েও আলঙ্কাৰিকসকলৰ সিদ্ধান্ত একে নহয়। কিছুমান অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ গ্ৰন্থত ৰীতিৰ ঠাইত মাৰ্গপদটোৰ ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। মানুহৰ শৰীৰত উপযুক্ত ঠাইত অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গসমূহৰ অৱস্থানৰ নিচিনা কাব্যত উপযুক্ত ঠাইত উপযুক্ত পদৰ ব্যৱহাৰেই ৰীতি পদৰ অৰ্থ। ৰীতিক কাব্য ৰচনাৰ কৌশল বুলিও ধৰা যায়। কাব্য ৰচনা কৰোতে কবিয়ে বিভিন্ন ধৰণৰ বৰ্ণৰ সহযোগত যি কাব্য পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰে তাকেই ৰীতি বুলি কোৱা হয়। সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত চাৰিবিধ

মূল ৰীতি পোৱা যায়। সেইবোৰ হ'ল—বৈদৰ্ভী, গৌড়ী, পাঞ্চালী আৰু লাটী। এইবোৰৰ সংমিশ্ৰণত আকৌ অৱন্তিকা আৰু মাগধী ৰীতি পোৱা বুলি কিছুমান আলঙ্কাৰিকে অভিমত প্ৰকাশ কৰিছে। এই অধ্যায়টিত সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত বহুলভাৱে চৰ্চিত ৰীতিবাদৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। সেইদৰে এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি ঔচিত্যৰ বিষয়েও ধাৰণা লাভ কৰিলে। ঔচিত্যক সম্পূৰ্ণ পৃথক সম্প্ৰদায় হিচাপে সকলো আলঙ্কাৰিকে প্ৰত্যক্ষভাৱে স্বীকাৰ নকৰিলেও ইয়াৰ প্ৰাধান্য কাব্যত অনস্বীকাৰ্য। প্ৰকৃততে ঔচিত্য অবিহনে কাব্যৰ ৰসাস্বাদন প্ৰক্ৰিয়া বিঘ্নিত হয়। আচাৰ্য ক্ষেমেন্দ্ৰৰ *'ঔচিত্যবিচাৰচৰ্চা'* নামৰ গ্ৰন্থখনত ঔচিত্যক ৰসৰো মূল বুলি কোৱা হৈছে। আনন্দবৰ্ধনে তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ *'ধ্বন্যালোক'*ত ঔচিত্যৰ অনৱস্থাকেই ৰসভঙ্গৰ কাৰণ হিচাপে দেখুৱাইছে। এইবোৰ আলোচনাই সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত ঔচিত্যৰ গুৰুত্ব নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিছে।

৪.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

১। সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিষয়ে এটি চমু টোকা লিখা।

২। সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত থকা বিভিন্ন সম্প্ৰদায়সমূহ কি কি? প্ৰত্যেকটোৰ বিষয়ে আলোচনা দাঙি ধৰা।

৩। ৰীতি পদৰ অৰ্থ কি? সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত ৰীতিবাদৰ স্থান সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা।

৪। ঔচিত্য পদটোৱে কি বুজায়। ঔচিত্যবাদৰ প্ৰবক্তা কোন? ঔচিত্যবাদ সম্পৰ্কে এটি চমু টোকা লিখা।

৫। চমু টোকা লিখা ঃ
ৰস, অলঙ্কাৰ, ৰীতি, ঔচিত্য, বক্ৰোক্তি, বৈদৰ্ভী ৰীতি, পাঞ্চালী ৰীতি, অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ, ধ্বন্যালোক, সাহিত্য দৰ্পণ।

৪.১১ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

বিশ্বনাথ কবিৰাজ, অনু.-বিষ্ণুনাৰায়ণ শাস্ত্ৰী ঃ *সাহিত্যদৰ্পণ*

আনন্দবৰ্ধন, সম্পা.—বিষ্ণুপদ ভট্টাচাৰ্য ঃ *ধ্বন্যালোক*

মম্মটভট্ট, সম্পা.—শ্ৰীহৰিশঙ্কৰ শৰ্মা ঃ *কাব্যপ্ৰকাশ*

শ্ৰীমনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী ঃ *সাহিত্যদৰ্শন*

পি. ভি. কানে ঃ *হিষ্টৰি অব সংস্কৃত পোয়েটিক্স*

ভৰত, সম্পা.—ব্ৰজমোহন চতুৰ্বেদী ঃ *নাট্যশাস্ত্ৰম*

ধনঞ্জয়, শ্ৰীভোলাশঙ্কৰ ব্যাস ঃ *দশৰূপক*

●●●